

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt: VII

Sayı: 27

Temmuz 1943

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 4 3

ANADOLU SELÇUKLULARI TARİHİ'NİN

YERLİ KAYNAKLARI

PROF. DR. M. FUAD KÖPRÜLÜ

UMUMİ BİR BAKIŞ

I.

YERLİ KAYNAKLARIN EHEMMİYETİ.
VE BASILMIŞ YERLİ KAYNAKLAR.

Anadolu Selçukluları tarihi, türlü bakımlardan türk tarihinin çok ehemmiyetli bir safhasını teşkil etmesine rağmen, henüz pek meçhûl bulunuyor. Daha doğru bir ifade ile, XI. asırdan XV. asıra kadar Anadolu Türkleri'nin siyasî ve içtimaf tarihi, henüz, kendisini örten karanlıklardan kurtulmuş değildir. XI. ve XII. asırlar Anadolu'sunu örten bu kalın karanlık tabakası, XIII. asırda bir parça aydınlanmağa başlar; ve XIV. asırda, yâni Selçuklu sülâlesinin inkirazından sonra, Anadolu'nun hiç olmazsa bâzı sâhalarında, bu aydınlık biraz daha artar. Lâkin bu nisbî aydınlık da, tarihçileri tatmin edebilmekten henüz çok uzaktır. Yarım asıra yakın bir zamandanberi Avrupa'da ve bilhassa memleketimizde bu devre ait yapılan tetkikler, daha ziyade *Numismatik* ve *Epigrafya* sâhalarına munhasır gibi kalmış¹, ve *İbn Bibî*'nin farsca

¹ Bu sikkeler hususunda: Galib Edhem, *Takvîm-i meskûkât-ı selçukîye*, İstanbul 1309; ve Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmîye kataloğu*, İstanbul 1321, en mühim kaynaklardır; P. Casanova'nın Danişmendliler sikkeleri, Karabaçek ve Schlumberger'in bâzı Anadolu Beylikleri'nin paraları hakkındaki tetkikleri ve daha bu gibi bâzı şeyler de bu arada sayılabilir. Kitâbeler meselesine gelince, Van Berchem'den sonra bilhassa rahmetli Halil Edhem Bey bu yolda büyük gayretler sarfederek, *Corpus* külliyyatında onunla birlikte çıkardığı *Divrigi-Sivas kitâbeleri*'nden sonra, *Tarih-i osmanî encümeni Mecmuası*'ndaki birçok mekaleleri ve *Kayseriye şehri*, İstanbul 1918 adlı mo-

muhtasar metni¹ ile, Sivas sultanı Kâzî Burhâneddîn'in hususî tarihi olan *Bezm-ü-Rezm*² ve *Mesâlik al-Abşâr*'ın Anadolu'ya ait çok mühim parçası³, ve bir de Aydın oğulları ile Osmanlılar'ın

nografisi ile bu hususta mükemmel örnekler vermiştir. Yine aynı mecmuada neşir edilen birtakım epigrafik mekalelerden başka, Avrupa âlimleri tarafından da - P. Wittek, B. Moritz, F. Giese, J. H. Löytved, E. Blochet, F. Grenard, C. Huart, Belin v. s. - birtakım kitâbeler neşir edilmiştir. Türkiye'de, Cümhuriyet devrinde bu epigrafya çalışmalarına, pek sistemli şekilde olmamakla beraber, devam edilmiştir. Başlıca, *Türk tarih encümeni Mecmuası*, *Türkiyat Mecmuası*, *Türk tarih, arkeoloğya ve etnografya Dergisi*, *Vakıflar Dergisi*, *Bulleten* gibi mecmualarla muhtelif *Halkevleri Mecmuaları*'nda neşredilen kitâbelerden başka, muhtelif Anadolu Beylikleri'ne yahut Anadolu şehirlerine ait olarak çıkarılan birtakım monografilerde de, Anadolu epigrafyası bakımından mühim şeylere tesadüf olunur. Çok dağınık bulunan bütün bu neşriyattan istifade edilerek, şimdiye kadar meydana konulmuş kitâbelerin metodik bir repertuvar'ını yapmak, Anadolu Selçukluları ve vârisleri devri üzerinde çalışacaklar için büyük bir kolaylık te'min edecektir. Böyle bir teşebbüse girişilmediği takdirde. *Kahire*'deki Fransız Enstitüsü'nün neşrine başladığı *Répertoire chronologique d'Epigraphie arabe*'in XIII-XV. asırlar Anadolu kitâbelerine ait kısımlarının tamamlanmasını beklemek lâzım gelecektir.

¹ İptida fransız müsteşriki *Ch. Schefer* tarafından 1889 da garp ilim alemine tanıtılan bu mühim eser Th. Houtsma tarafından *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides* külliyyatının dördüncüsü olarak 1903 de neşir olunmuştur. Bunun bâzı ilâve ve tadillerle Yazıcıoğlu 'Ali tarafından yapılan türkce tercümesi, yine bu külliyyatın üçüncü cildi olarak neşir edilmiştir. Bunun M. Nuri Gencosman tarafından türkce yeni bir tercümesi 1942 de Ankara'da F. N. Uzluk'un haşiyeleriyle birlikte *Anadolu selçukî devleti Tarihi* namıyla çıkarılmıştır. Bu tercümenin mukaddimesinde verilen malûmat, hemen tamamıyla Th. Houtsma tarafından verilen malûmatın - meselâ Muzafferîler ailesine mahsus bir vekayinâme olan *Mevâhib-i ilâhiye*'nin Selçuklulara ait bir tarih sanılması gibi, bâzı yeni yanlışlar ilâvesiyle - tekrarından ibaret kalmış, ve Ayasofya'daki mufassal nushanın sadece mevcudiyetinden bahsedilerek tetkikine lüzum görülmediği için, asıl müellifin hüviyeti dahi tâyin edilememiştir. Biraz aşağıda bu eser ve müellifi hakkındaki kısma bakınız.

² 'Azîz b. Ardşîr-i Astarâbâdî'nin bu mühim eseri, tarafımdan yazılan bir mukaddime ile, 1928 de İstanbul'da Türkiyat Enstitüsü neşriyatı arasında çıkarılmıştır. Bu eserin 145 sahifelik almanca bir hulâsası XVII sahifelik bir başlangıç ile Heinz Helmut Giesecke tarafından şu isim altında neşir edilmiştir: *Das Werk des 'Azîz ibn 'Ardşîr Astarâbâdî, Eine Quelle zur Geschichte des Spätmittelalters in Kleinasien*, 1941.

³ Bu metin, Frantz Taeschner tarafından neşir edilmiştir: *Al-'Umarî's Bericht Über Anatolien in seinem Werke Masâlik al-abşâr fî mamâlik al-amşâr*, (Leipzig 1929). Bu basımdaki yanlışlıkların düzeltilmesi için, sair tarihî ve coğrafî kaynaklardan istifade etmek kabîl ve lâzım olduğu hâlde, neşirde

ilk asrı için çok mühim bir kaynak olan *Düstûrnâme*¹ ile A h m e dî'nin *İskendernâme*'si² ve nihayet Şikârî'nin türkçe *Karaman Tarihi*³ ile Ünsî adlı birinin farsça *Selçuk Şehnâmesi*⁴ istisna edilirse, doğrudan doğruya bu devre ve bu sâhaya ait - dar mânâsiyle - hiçbir tarihî metin yâni hiçbir vekayinâme neşir olunmuş değildir.

bu cihetlere hiç dikkat edilmemiştir. *Mesâlik al-Abşâr*'ın Anadolu Beylikleri'ne ait olan bâzı parçaları, iptida, fransız müsteşriki E. Q u a t r e m è r e'in dikkatini çekmiş ve onun tarafından neşir edilmiştir: *Notices et Extraits*, XIII. Buradaki malûmattan H. A. G i b b o n s, *The Foundation of the Ottoman Empire* (Oxford 1916) adlı eserinin sonundaki bir lâhika'da istifade etmiştir. [Bu eserin R a g ı b H u l û s i tarafından yapılan tercümesine bakınız : *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu*, İstanbul 1928, s. 253-276]

¹ M ü k r i m î n H a l i l, *Düstûrnâme-i Enverî*, medhal ve türkçe manzum metin, İstanbul 1928 - 1930.

² N i h a d S a m i B a r a n l ı, *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*, İstanbul 1931 (Türkiyat Mecmuası'nın VI. cildinden ayrıbasım).

³ Aşağıda (E. IV.) bahsedilecek olan bu eser, *Konya Halkevi Mecmuası*'nda M. Ferit Uğur tarafından neşredilmiştir.

⁴ M e s ' u d K o m a n, *Ünsî'nin Selçuk Şehnâmesi*, Konya 1942. Küçük bir mukaddime ile eserin farsça metnini ve türkçe tercümesini ve sonra bir indeksi ihtiva eden bu küçük kitabın metni, çok bozuk bir farsça ile, ve manzum olarak tertip adilmek istenildiği halde vezinsiz olarak yazılmıştır. Farsça'yı bu kadar az bilen ve vezinden hiç anlamayan bir müellifin böyle manzum Selçuknâme yazmağa kalkışmış olması, şimdiye kadar misli görülmemiş bir hâdisedir! Eserini 785 de Haleb'de bitirdiğini hikâye eden ve Alâeddin Keykobâd III. devrinde Konya'ya da geldiğini söyleyen bu Hırasanlı müellif ve eseri hakkında, eski kaynaklardan hiçbirinde hiçbir kayda tesadüf edilmemesi de, oldukça şaşılacak bir şeydir. Mündericatı bakımından da t a r i h i hiçbir e h e m m i y e t i olmadığı görülen bu eserin, kim bilir hangi maksatla, sonradan uydurulmuş olduğuna hükmetmek yanlış olmaz sanıyorum. Yoksa, fars dilinde bu kadar cahil ve nazım kabiliyetinden bu derece mahrum bir adamın, XIV. asırda böyle bir eser yazmağa kalkışmasına imkân yoktu. Kitabı kopya eden İmam Hafız Hasan'ın, bu Hırasanlı müellifi 'allâme-i 'aşır olarak göstermesi de çok gariptir, ve cehaletine en büyük bir delildir. Biz, ne böyle bir şairin ve ne de böyle bir eserin esasen mevcut olmayıp, çok sonradan uydurulmuş olduğu fikrindeyiz. Lâkin bu sahtekârlık, bereket versin, o kadar acemice yapılmıştır ki, daha ilk bakışta bunu anlamak kabil olmaktadır. Bu eserin mukaddimesinde bahsedilen «Anadolu Selçukluları'na ait diğer eserler» hakkında hiç malûmatım yoktur. Ancak, bu *Ünsî Şehnâmesi* gibi, onların da aynı mahiyette uydurma (*apocryphe*) eserler olması, ihtimâlden uzak değildir. Mahiyetleri ve kıymet dereceleri iyice anlaşılmayan şüpheli metinlerin neşrine kalkışmak, yapılacak birçok faydalı ve müsbet işler durur-

Selçuklular'ın vârisleri olan Anadolu Beylikleri'ne ait bâzı ehemmiyetli tetkiklere, hattâ mahdut olmakla beraber, bâzı kıymetli monografilere dahi tesadüf edildiği halde¹, Anadolu Selçukluları tarihinin herhangi bir devresine ait bu türlü tetkiklere çok az rastlanıyor². XI-XIV. asırlara ait vakıf vesikaları'na gelince, bu devirlerin tarihini aydınlatmak hususunda büyük yardımı dokunacak olan bu kaynaklardan, ancak sonraki devirlere ait bâzı şeyler neşredilmiş ise de, bunların da çok defa üzerlerinde dikkatli çalışılmıyarak sade ham malzeme şeklinde ortaya konulduğu görülüyor³. Yine şu son yirmi beş yıldanberi, en eskileri XIII. asıra ait olmak üzere birtakım türkçe edebî metinler neşredilmiş⁴, *Hwâce Dehhânî*, *Şeyyâd Hamza*, *Şeyh Gülşehrî* gibi bâzı yeni edebî şahsiyetler meydana çıkarılmış⁵, XIV. asır türk

ken, aslâ doğru değildir. Esasen Mükrimin Halil Yinanc'da, basılmakta olan *Anadolu Selçukluları Tarihi* adlı eserinde, biraz tetkik etmiş olduğu bu metinler hakkında çok şüpheli davranmaktadır (S. 10).

¹ Yukarıda (s. 379, Not 1) adı geçen eski ve yeni muhtelif mecmualarda bu gibi kıymetli tetkiklere tesadüf olunur. Anadolu Beylikleri'ne ait mahdut monografilerin en güzel örneği olarak, Dr. Wittek'in *Menteşe oğulları* hakkındaki şu Almanca eserini gösterebiliriz: *Das Fürstentum Mentesehe*, İstanbul 1934 (Istanbul Mitteilungen II). Şu son yıllarda Anadolu'nun muhtelif merkezlerindeki Halkevleri tarafından çıkarılan bâzı mecmualarda ve monografilerde, mahallî tarihe ait mühim vesikalara ve tetkiklere tesadüf olunmaktadır: Ün mecmuası'nda Neşet Köse'nin *Hamid oğulları* hakkındaki mekaleleriyle, Çagatay Uluçay'ın *Saruhan oğulları* hakkındaki eserleri (*Manisa Tarihi*, İstanbul 1939; *Saruhan oğulları ve eserlerine dair vesikalar*, İstanbul 1940) bunların en güzel örnekleridir. Anadolu Beylikleri'ne ait bütün bu yeni tetkiklerin tenkitli ve metodik bir bibliyografyasını yapmak, çok faydalı olacaktır.

² Anadolu Selçukluları tarihinin muhtelif devrelerine, şahsiyetlerine, selçuklu sanatına ait olarak Türkiye'de ve Avrupa'da çıkmış çok mahdut tetkikler hakkında, şu mekalenin başlangıcında oldukça etraflı malûmat vardır: P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, Byzantion*, Tome XI (1936), 285-319. Bundan sonra, Prof. A. Gabriel'in *Voyages archéologiques, dan la Turquie orientale* (Paris 1940) adlı eseri ile, F. Sarre'nin *Der Kiosk von Konia* (Berlin 1936) sından başka arkeolojik mühim birşey çıkmamıştır.

³ Yukarıda (s. 380, Not 1) de zikredilen mecmualarda ve Halkevleri tarafından çıkarılan bâzı monografilerde bu vakıf vesikalarından bâzılarına tesadüf olunur.

⁴ Bunlar hakkında daha etraflı malûmat almak için şu eserlerimize bakınız; *Divân edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1934; *Türk dili ve edebiyatı hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934.

⁵ *Hwâce Dehhânî* hakkında aşağıda (IV. C) malûmat vardır. Şey-

edebiyatının -yakın zamanlara kadar ilim âlemine tamamiyle meçhûl kalan- kuvvetli inkişafı iyice tebarüz ettirilmiştir¹. Din tarihi sâhasında da, edebiyat sâhasında olduğu gibi, Anadolu türk medeniyetini Orta Asya türk medeniyetine bağlayan ip uçları meydana çıkarılarak², Anadolu'da asırlarca hâkim olan birtakım dinî ve sofiyane cereyanların mahiyeti anlaşılmış, *Bektaşilik* muammâsi halledilmiş³, tarihî hadiselerle efsanevî rivayetler birbirinden ayrılmıştır; mamafih bu husustaki *hagiografik* kaynaklardan ancak birkaç tanesi neşir olunmuştur ki, bunlar da Sipehsâlâr'ın ve Aflâkî'nin *Mevlevîlik* tarihine ait mühim eserlerinden birincisinin türkçe ikincisinin de fransızca tercümeleri ile⁴, Ahi Evren me-

yâ d Hamza hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı bu maddeye, Gülşehri hakkında da yine oradaki Türk-Osmanlı edebiyatı mekalesine, umumî olarak da *Türk edebiyatı Tarihi*'mize (İstanbul 1928) bakınız.

¹ *İslâm Ansiklopedisi*'nde Türk-Osmanlı edebiyatı maddesine bakınız.

² Bu hususta *Türk edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1919 adlı kitabımıza bakınız. Bütün bu cildi dolduran tahlilî tetkiklerin netîcesi, bu hakikati açıkça göstermiş, ve Anadolu türk medeniyeti'nin Orta Asya türk kültürü'nün bir devamı ve yeni bir inkişaf devresi olduğunu meydana koymuştur. Avrupa alimleri arasında buna ilk önce Prof. Barthold dikkat etmişti. Anadolu Selçukluları kültürünün, o zamana kadar zannedildiği gibi «Anadolu'nun daha eski kültürlerine ve bilhassa Bizans kültürüne bağlı olup eski Orta Asya türk medeniyeti ile hiçbir alâkası olmadığı» iddiasının tarihî vak'alara ne kadar zıd olduğu, ayrıca, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar* (İstanbul 1931; Türk hukuk ve iktisat tarihi Mecmuası, c. I. den ayrışım) adlı eserimin muhtelif yerlerinde birçok kat'î delillerle gösterilmiş, ve Anadolu Selçukluları devrindeki siyasî ve içtimaî birçok teşkilâtın Büyük Selçuklular imparatorluğu'ndan intikal etmiş olduğu açıkça tebarüz ettirilmiştir. Selçuklular devrinde Anadolu'nun içtimaî ve iktisadî vaziyeti hakkında terkibî bir hulâsa şu eserimizdedir: *Les Origines de l'Empire ottoman*, Paris 1934.

³ Bu hususta ilk mutasavvıflar hakkındaki kitabımızdan başka şu mekalelerimize bakınız; *Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens*, Mitteilungen z. Osman. Gesch. (1921-22) s. 203 - 222.— *Anadolu'da İslâmiyet*, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c. II, 1922, s. 281-311, 385-420, 456-486.— *Les Origines du Bektachisme*, Paris 1926 (Actes du Congrès international d'histoire des religions tenu à Paris en 1923).

⁴ Sipehsâlâr Ferîdûn b. Ahmed, *Menâkıb-ı Hazret-i Hudâvendkâr*, mütercimi Midhat Behârî-î Husâmî, İstanbul 1331, Aflâkî'nin çok mühim eseri C. Huart tarafından şu isim altında tercüme edilmiştir: *Les Saints des derviches tourneurs*, Paris 1918-22. Bu tercümeyi ihtiyatla kullanmak ve daima asıl farsca metin ile kontrol etmek şarttır (Bu tercüme hakkındaki tenkidimize bakınız: *Türkiyat Mecmuası*, c. I. 1925 s. 291-293).

nâkıbi hakkında, onun halffesi büyük şair G ü l ş e h r î'nin *Kerâmât-ı Ahi Evren* adlı küçük bir türkçe manzum eserinden ibarettir¹.

XI-XIV. asırlar Anadolu'sunun, bu sâhanın coğrafî vaziyeti bakımından, civar memleketlerle çok sıkı münasebetlerde bulunması pek tabiidir. O asırlar esnasında bugünkü Anadolu sâhasında kurulan türk devletlerinin, bir taraftan sair komşu islâm ve türk devletleriyle, diğer taraftan Gürcüler, Ermeniler, Bizanslılar, ve Garplılar'la münasebetleri düşünülecek olursa, bunlara ait bir yığın tarihî kaynaklarda Anadolu Türkleri'nin tarihini aydınlatacak birçok malûmata tesadüf olunacağı kendiliğinden anlaşılır. Gerek Bizans tarihine gerek Haçlılar tarihine ait birtakım kaynaklarda da mevzuumuzla alâkalı birçok şeyler bulunduğu malûm olduğu gibi, umumî islâm tarihlerinde, Mısır, Suriye, ve el-Cezîre'ye ait vekayinâmelerde, İlhanlılar'a ait tarihî kaynaklarda da XI-XIV. asırlar Anadolu'suna ait birçok şeylere tesadüf olunur².

İşte, Ortaçağ tarihiyle uğraşanlarca malûm olan bütün bu hıristiyan ve müslüman kaynaklarına rağmen, bu devir tarihinin henüz bu

¹ Bu küçük fakat edebî ve tarihî bakımlardan çok mühim risalenin metni, almanca tercümesiyle beraber Frantz Taechner tarafından neşredilmiştir: *Ein Mesnevî Gülschehris auf Achi Evran*, 1930.

² Anadolu Selçukluları tarihi ile alâkalı başlıca hıristiyan ve müslüman kaynakları, Ortaçağ Yakınşark tarihi ile uğraşanlarca malûmdur; ve ara sıra yapılan tetkiklerde bunlardan kabil olduğu derecede istifade edilmektedir. Bizans tarihinin muhtelif devirlerine ait monografilerde, meselâ Chalandon'un *Kommenler* hakkındaki kıymetli ciltlerinde (Paris, 1900 ve 1912), J. Laurent'in *Byzance et les Turcs seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu' en 1081* (Paris 1913) adlı kitabında, hıristiyan kaynaklarından tamamıyla ve islâm kaynaklarından ise -müellifler şark dillerine vakıf olmadıklarından- ancak bunların garb dillerine çevrilmiş olanlarından istifade edilmiştir. Halbuki, bilhassa XI- XIV. asırlara ait büyük bir kısmı daha yazma halindeki- islâm kaynaklarının Anadolu Selçukluları hakkında verdikleri zengin malûmattan, daha pek az istifade edilmiş bulunuyor. C. Cahen, *La Campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes*, Byzantion IX (1934) adlı mühim tetkikinde, islâm kaynaklarının zengin malûmatından ne kadar çok faydalanmak kabil olduğuna güzel bir misâl daha verdi. Mükrimin Halil, henüz basılmakta olan *Anadolu Selçukluları Tarihi* adlı eserinin başında, Garp ve bilhassa Şark kaynaklarından çok umumî bir şekilde bahsetmiş ise de, bu yolda tenkitli ve metodik geniş bir bibliyografyaya olan ihtiyac, bununla tatmin edilmiş olmaktan çok uzaktır. Bunun dışında olarak, Anadolu Selçukluları tarihinin bütün şübelerine ait şimdiye kadar yapılmış bütün tetkiklerin tenkitli ve metodik bir bibliyografya' sına da şiddetle ihtiyaç vardır.

derece meçhûl kalmasının sebepleri nedir? Bunun başlıca sebebi, Anadolu Selçukluları'na ve onların vârislerine ait olarak doğrudan doğruya Anadolu'da yazılmış yerli kaynaklar'ın azlığı ve kifayetsizliğidir. Hakikaten, yukarıda zikrettiğimiz birkaç vekayinâme müstesna olarak, bu devre ait mahdud birkaç kaynak bile henüz lâıkiyle tetkik edilmiş değildir. İşte biz, bu mekaleler silsilesinde, önce, Anadolu Selçukluları ve vârisleri tarihinin henüz lâıkiyle istifade edilememiş olan ve hattâ bâzıları tamamiyle meçhûl bulunan yerli kaynaklarından bahsederek, onların mahiyetini kısaca meydana koymağa çalışacağız; bu umumî giriş'ten sonra da, birbirini tâkip edecek olan bu mekaleler silsilesinde, bugün elde bulunan kaynaklardan her birinin mahiyetini ve ihtivâ ettiği tarihî malûmatı, kabil olduğu kadar tenkidli bir şekilde, bu devir tarihiyle uğraşanların istifadesine arz etmeğe çalışacağız.

II.

BASILMAMIŞ KAYNAKLAR.

Anadolu Türkleri arasında, islâm dünyasının üç büyük kültür dilinden hangisiyle yazılmış olursa olsun, tarihî eserlerin meydana gelmesi, doğrudan doğruya, Anadolu şehirlerinde fikir ve san'at hayatının inkişafı meselesine bağlıdır. Selçuklular devrinde Anadolu'da şehir hayatının inkişaf safhaları henüz tetkik edilmiş değildir; lâkin, evvelce muhtelif eserlerimizde izah ettiğimiz gibi, XII. asrın ikinci yarısında, Selçuklu devletinin kuvvetlenmesiyle müterafık olarak meydana gelen iktisadî inkişaf, Anadolu'da şehir hayatını kuvvetlendirmiş, ve bu merkezlerde ilim ve san'at hareketleri kendini göstermeğe başlamıştır¹. XIII. asrın ilk yarısında, Karadeniz ve Akdeniz'de mühim limanlara malik olan ve memleket içinde sükûn ve asâyişi te'min ederek büyük ticaret yollarını ve ticaret emniyetini tanzim eden Selçuklu idaresi, Anadolu'da şehir hayatının kuvvetlenmesini, ve bunun tabîî neticesi olarak, büyük merkezlerde kültür seviyesi'nin, şimdiye kadar sanıldığından daha fazla, yükselmesini te'min etmiş oldu.

¹ Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı Tarihi*, s. 245-248; yine onun, *Les Origines de l'Empire ottoman*, s. 64-79.

Hıvarizmşâhlar imparatorluğu'nun şark hudutlarında birdenbire moğol tehlikesinin belirmesi ve istiyânın başlaması, buralardaki şehirlerden birçok âlim ve san'atkârların, zengin tacirlerin, sôflerin Anadolu'ya hicret etmelerini, ve böylece, Anadolu şehirlerindeki fikrî ve iktisadî faaliyetin birdenbire artmasını mucip olmuştur. XII. asrın son yarısından başlayarak bilhassa XIII. asırda Anadolu'da -bâzıları arap ve en çoğu fars diliyle- yazılan birtakım ilmi ve edebî eserler hakkında burada malûmat verecek değiliz; bu eserlerden bâzıları, bütün islâm dünyasında şöhret kazanarak asırlarca büyük bir rağbet görmüş, ve tasavvuf edebiyatının şaheserleri arasında yer almıştır; bunlardan başka, Anadolu Selçuklu sultanları veya devlet adamları namına yazılmış birtakım eserler daha vardır ki, bunların bir kısmı kaybolmuş, bâzıları ise zamanımıza kadar kalabilmiştir. Bütün bunlardan ve daha sair tarihî vesîkalardan kat'î surette anlaşılıyor ki, XIII. asır Anadolu'su, moğol istiyâsından evvel, medreseleri, tekyeleri, kütüphaneleri, ilim ve san'at muhitleriyle, yüksek bir seviyeye ermiş kuvvetli kültür merkezlerine sahip bulunuyordu. Bu muhitler, o devir islâm dünyasının diğer kültür merkezleriyle sıkı temaslarda bulunmakta idiler. XIII. asırda Orta Anadolu'da gördüğümüz "şehir hayatının inkişafıyla müterafık kültür yükselişi," ni, XIV. asırda Garbî Anadolu'da da görmekteyiz. XIII. asrın ikinci yarısında, türkçe'yi *yüksek kültür dili* haline getirmek için sarfedilen gayretler, XIV. asırda birdenbire büyük bir inkişaf göstermiş, ve türkçe, ancak bu asırda, bilhassa Garbî Anadolu'da, farsca'nın yerini tutmağa muvaffak olabilmıştır¹.

Manevî inkişaf seviyelerini en umumî çizgileriyle gösterdiğimiz bu Anadolu şehirlerinde, XIII-XIV. asırlar esnasında tarihî kaynak mahiyetinde eserlerin vücade gelmemesi imkânsızdı. Biz bugün, bu devirde Anadolu şehirlerinde yazılmış birtakım tarihî eserlere malik bulunduğumuz gibi, yine bu devirde yazılıb da şimdiye kadar nüshalarına tesadüf edilememiş, daha mühim ve daha geniş malûmatı muhtevi, birtakım tarihî kaynaklar'ın mev-

¹ Anadolu'da *Türk dili*'nin edebî dil olarak inkişafı ve *Arapça* ile *Farsca*'nın bilhassa devlet idaresinde ve yüksek sınıflar arasındaki mevkileri hakkında bakınız: *Türk edebiyatı Tarihi*, s. 248-252, 294-296; ayrıca, *İslâm Ansiklopedisi*'indeki *Türk -Osmanlı edebiyatı* mekalemize de bakınız. Yakında bu mesele hakkında hususî bir tetkik neşretmek ümidindeyiz.

cudiyetini de kat'i olarak biliyoruz. Burada tarihî kaynak tâbirini dar mânâda yâni sâdece manzum veya mensur vekayinâme (yahut şahname) mânâsında kullandık; yoksa, bunun dışında, yine tarihî kaynak olarak kullanılabilir daha bazı resmî vesîkalar, ve bunlardan belki daha mühim edebî eserler de elimizde bulunuyor.

Şimdiye kadar Anadolu Selçukluları tarihi ile uğraşanlar, bu *vekayinâme*'lerin bâzılarından ve bir dereceye kadar da *resmî vesîkalar*'dan istifade etmişlerse de, sair *edebî kaynaklar*'dan faydalanmayı hiç hatıra getirmemişlerdir. Tarih mefhumunu, sadece "kronoloji'ye, jenealoji'ye, biyografi'ye, ve nihayet, askerî ve siyasi hadiselerin tasvirine inhisar ettiren,, çok dar ve çok eski telâkkıylere bağlı tarihçilerin bu hareketi pek tabiidir. Lâkin, bugün artık bütün dünyaya yayılmış bulunan yeni ve geniş tarih telâkkıylarına göre, XII - XIV. asırlarda Anadolu türk cemiyetinin dinî, fikrî, bedîî, iktisadî, hukukî cephelerini aydınlatmağa yarayacak sair birtakım *edebî eserler* de, tarihî kaynak hizmetini görmek bakımından, meselâ vekayinâmelerden, vakfiyelerden, kitâbelerden, sikkelerden daha az ehemmiyetli değildir; hattâ, hadiselerin *dış görünüşleri*'ni değil, asıl *iç mahiyetleri*'ni, *ârizî ve tesadüfî vakıaları* değil, o *imkanları* yaratan *daimî âmilleri* anlamak hususunda, bunların ehemmiyeti, belki birincilerden daha üstündür. Bunu söylemekle, tarihî çalışmalarda *tahlil*'in ve sağlam bir filoloji kültürüne dayanan *érudition*'un kıymetini küçültmek istemiyoruz; yalnız, bugünkü tarih telâkkıysinin, artık bununla iktifa edemiyerek, daha çok geniş ve *terkibî* bir mahiyet aldığını anlatmak, ve bununla müterafık olarak, *tarihî kaynak* mefhumunun da artık çok genişlemiş olduğunu, ve eski tarihçilerin hiç ehemmiyet vermedikleri birtakım şeylerin de tarihî kaynak olarak kullanılabilirliğini göstermek ümidindeyiz.

III.

VEKAYİNÂMELER.

XII. - XIV. asırlar Anadolu tarihinin yerli kaynaklarını, kaynak mefhumunun bu geniş telâkkıysine göre, aşağı yukarı bir tasnife tâbi tutarak gözden geçirelim; ve ilkönce *vekayinâmeler*'den

veya o mahiyetteki eserlerden bahsedelim. Böyle bir tasnifde, önce resmî mahiyetteki vesîkalardan yâni *diplomatik* kaynaklardan bahsetmek belki daha doğru olurdu; lâkin biz, amelî bakımdan, iptida vekayinâmelerden bahsetmeyi daha faydalı bulduk.

Bu vekayinâmeler, Frenklerin *chronique* veya *Annales* dedikleri - dar mânâda- tarih kitaplarıdır ki, mensur veya manzum olarak yazılır; eski tarihçiler tarafından başlıca tarihî kaynak olarak kullanılan bu gibi eserlerin büyük ehemmiyeti hakkında bir şey söylemeye lüzum yoktur. Vak'aların tasviri ve sağlam bir kronoloji tesbiti için birinci derecede kıymeti olan bu gibi eserlerden, doğrudan doğruya Anadolu'da ve Anadolu Selçukluları'na - yahut Anadolu Beylikleri'ne - ait olarak yazılmış bulunanlar, çok mahduttur; ve ne yazık ki bunların belki en ehemmiyetlileri de şimdiye kadar ele geçmemiş bulunuyor. Bu vekayinâmelerden şimdilik elde bulunanlar, şunlardır:

A. ANİS AL-ĞULÛB.

[BURHÂN ANEVÎ. XIII. ASIR.]

XI.-XII. asırlarda Şarkî Anadolu'nun oldukça mühim merkezlerinden olan *Ani* şehrine mensup türk âlim ve şairi Kâzî Burhâneddîn Abû Naşr b. Mes'ûd'un (608 h. - 1211/12 m.) de Anadolu Selçuklu hükümdarı Sultan İzzeddîn Keykâvûs I. e takdim ettiği bu farsça büyük manzum eserin sonunda, Gazneliler'den, Selçuklular'dan ve Anadolu Selçuklularından da bahsedilmektedir. Bu eserden bugüne kadar hemen hiç istifade edilmemiştir. Bu yazımızın sonunda bu eserden ayrıca bahsedildiği için, burada daha fazla birşey söylemeğe lüzum görmüyoruz.

B. İBN BİBÎ SELÇUKNÂMESİ.

[HÜSEYN AL-CA'FERÎ. XIII. ASIR.]

Umumiyetle İbn Bîbî lakabıyla tanınmış olan Hüseyin b. Moğammed al-münşî al-Ca'ferî'nin *Al-Avâmir al-^cAlâ'îya* adlı farsça mensur büyük vekayinâmesinin Ayasofya kütüphanesi'nde 2985 numarada kayıtlı bulunan asıl *mufassal* nushası neşredilmemiş ise de, müellifin kardeşi Emîr Nâşır al-Dîn Yahyâ'nın bundan

ih-ti-sar ettiği yine farsca bir nusha Th. Houtsma tarafından çıkarılan *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjouçides* (Leide, 1889-1901) adlı mühim külliyyatın dördüncü cildi olarak neşir olunmuştur. Yazıcıoğlu 'Alî'nin Murad II. adına yazmış olduğu türkçe *Selçuknâme*'de âdetâ satır satır tercüme ve nakil edilmiş olan bu eserin mufassal nushasından, şimdiye kadar pek az istifade edilmişse de, basılmış olan muhtasar nusha, Anadolu Selçukluları tarihî için âdetâ biricik kaynak olarak birçok tarihçiler tarafından kullanılmıştır. *Câmî' al-Düvel* sahibi Müneccimbaşı Ahmed efendi bu eserden doğrudan doğruya, ve XIX. asır osmanlı müverrihi Hayrullah efendi-*Câmî' al-Düvel*'den istifade etmek suretiyle-dolayısıyla istifade etmişlerdir. O devrin edebî modasına göre, çok süslü bir üslupla yazılmış olan *mufassal* nushada, *hülâsa*'da bulunmayan bâzı edebî ve resmî metinlerle, tarihî bakımdan oldukça mühim bâzı küçük kayıtlar varsa da, *hülâsa*'nın umumiyetle büyük dikkatle yapıldığı ve kitaptaki hemen bütün malûmatı ihtiva ettiği söylenebilir¹.

C. TEZKİRE-İ AKSARÂYLİ.

[MOHAMMED AKSARÂYLİ. XIV. ASIR.]

Aksaraylı Kerîm al-Dîn Maḥmûd b. Moḥammed'in tarihçiler arasında bu isimle maruf olan *Müsâmeret al-Aḥbâr ve Müsâyeret al-Aḥyâr* adlı farsça eserinin, dördüncü ve son kısmı, İlhanlı hükümdarlarıyla bunlara tâbi olan son Selçuklu hükümdarlarından bahsetmektedir. Eserini Emîr Çoban'ın oğlu ve İlhanlılar'ın Anadolu vâlisi Timurtaş namına 723 de yazan bu müellif, Anadolu'da dîvan hizmetlerinde bulunarak birtakım vak'alara doğrudan doğruya veya dolayısıyla şahit olduğundan, bu kısmın kıymeti çok büyüktür; ve esasen kitabın üçte ikisini de işte bu son kısım teşkil etmektedir. Müellif eserini dört kısma (*aşl*) ayırmıştır: Birinci kısım, rumî, arabî, farsî, melikî tarihleri hakkında malûmattan yâni kronolojiden, ikinci kısım peygam-

¹ yukarıda (s. 380, Not 1) de bahsetmiş olduğumuz bu mühim eser hakkında, bu mekaleler silsilesinde hususî bir tetkik neşredebileceğimiz için, şimdilik daha fazla îzahat vermeyi lüzumsuz gördük. Bu eser hakkında, mufassal metnin almanca tercümesiyle birlikte neşrini hazırlayan W. Duda'nın verdiği malûmattan istifade olunabilir: *Zeitschr. d. deutschen morgen. Ges.* N. F. XIV. 1935, App., s. 20*.

berle halifelerin ahvalinden, üçüncü kısım *Irâk-ı Acem ve Anadolu*'da hükûmet süren Selçuklu sultanlarından, dördüncü kısım İlhanlı hükümdarlarıyla bunların himayeleri altındaki son Selçuklu sultanlarının ahvalinden ve müellifin müşahedelerinden bahseder. Sadece bir toplama mahsulü olan ve esasen çok kısa yazılan ilk iki kısmın tarihî bir kıymeti yoktur. İkinci kısmın Abbâsî halifelerine kadar olan parçası, müellifin ifadesine göre, meşhur *'Ikd al-Farîd'*den alınmıştır. Abbâsîler kısmının ise *Bayzâvî*'nin *Nizâm al-Tevârîh*'i ile *İbn al-Cavzî*'nin *al-Muntazam*'ından alındığı anlaşılıyor. Selçuklulara ait üçüncü kısımda, yalnız İ r a n ve R u m Selçuklularından kısaca bahsedilmektedir ki, burada da İran Selçukluları kısmı için yine *Nizâm al-Tevârîh*'in kaynak olarak kullanıldığı görülüyor. Sultan Gıyâşeddîn Keyhösrev'in ölümüne kadar Anadolu Selçukluları hakkında verilen malûmat ise pek kısadır. Bu eserin tarihî kaynak olarak asıl kıymeti, yukarıda söylediğimiz gibi, dördüncü kısmın ehemmiyetinden dolaydır.

Bir nüshası A y a s o f y a kütüphanesi'nde 3143 numarada, ikinci bir nüshası da Y e n i c a m i kütüphanesi'nde 827 numarada kayıtlı olan ve hattâ bir aralık P r o f. B a r t h o l d'ün de dikkatini çeken bu mühim eser¹, Selçuklu devriyle uğraşan son türk tarihçileri tarafından ara sıra bir kaynak olarak kullanılmışsa da, bu istifade çok mahdut ve kısmî bir mahiyette kalmıştır. Bu eserden, eski Osmanlı müverrihleri arasında yalnız M ü n e c c i m b a ş ı A h m e d e f e n d i'nin oldukça istifade etmiş olması dikkate lâyıktır. Hâlbuki, Anadolu'da Mogol hâkimiyeti devresi için en mühim kaynak olan ve *İbn Bîbî Selçuknâmesi*'ni âdetâ tamamlayan bu eser, o devirde acem nesrinin hususî bir modasına göre, oldukça süslü ve edebî bir

¹ Bu mühim kaynağın Y e n i c a m i kütüphanesi'ndeki nüshası hakkında iptida *Prof. Barthold*, rus Arkeoloji cemiyeti Şark şubesi Mecmuası'nda (*Zapiski*, XVIII. s. 124-137) malûmat vererek, eserin ehemmiyetini belirtmiş, bâzı parçalarını sair kaynaklarla karşılaştırmış, ve ayrıca, eserde mevcut bâzı mühim malûmatı meydana koymuş, *Müneccimbaşı*'nın bu eserden nasıl istifade ettiğini göstermiştir. Ancak, eserin A y a s o f y a nüshasından haberi olmadığı gibi *Müneccimbaşı*'nın asıl arapça metnine değil muhtasar türkçe tercümesine müracaat ettiğinden, verdiği malûmat bir dereceye kadar eksik kalmış, hattâ müellifin ismini tâyine bile muvaffak olamamıştır. Bütün bunlara rağmen, bu eser hakkında yapılmış ilk ciddi ve toplu tetkik olarak *Barthold*'un bu mekalesini zikretmek lâzımdır. Yalnız bizim tarihçilerimiz değil, bu devir tarihiyle uğraşan Avrupa müsteşriklerinden bir çoğu da bundan tamamıyla habersiz kalmışlardır.

üslupla yazılmış olmasına rağmen, Anadolu'nun yalnız siyasî değil içtimâî tarihi bakımından da çok mühim ve zengin malûmatı ihtiva etmektedir. İşte, bilhassa bu cihetler, şimdiye kadar, tarihçiler arasında kimsenin dikkatini çekmemiştir¹.

D. AL-VELED AL-ŞEFİK.

[AHMED NİGİDİ. XIV. ASIR.]

Anadolu'nun asil bir ailesine mensup kıymetli bir müellif olan Niğde'li Kâzî Ahmed'in 733 de İlhanlılar'dan Abû Sa'îd Bahadır Han namına yazdığı bu farsça büyük eser, Fatih kütüphanesi'nde 4519 numarada kayıtlı olup, bugüne kadar hemen hemen hiç istifade edilmemiş gibidir. Gerçi rahmetli Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*'sinin Anadolu Selçuklularına ait kısmında, bu hânedânın son devirleri hakkındaki malûmatı, *Câmi' al-Tevârih* ismiyle zikrettiği bu eserden almış ve benim bazı yazılarımda da bundan istifade olunmuşsa da, hakikatte, bu eserin ihtiva ettiği zengin malûmat, ilim dünyasına hemen tamamıyla meçhûl kalmıştır diyebiliriz.

Dört kısım ve bir hâtim'e den mürekkep olan bu büyük iltikat mahsulünün, muhtelif islâm ve türk devletlerinden bahseden ikinci kısmında, Anadolu Selçuklularına ait ayrı bir kısım mevcut ise de, eserin muhtelif yerlerinde, müellif, doğrudan doğruya kendi şahsî malûmatını ve müşahedelerini kaydetmekte, ve muasırları hakkında epeyce malûmat vermektedir ki, işte kitabın en büyük kıymeti bundan dolaydır. Anadolu'nun XIV. asır başlarındaki dinî ve içtimâî tarihini, bu devirde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yaşayan tanınmış şahsiyetleri, şimdiye kadar meçhûl kalmış birçok vak'aları, biz ancak bu kaynaktan öğrenebiliyoruz. Bu kitabın muhtelif yerlerinde Anadolu'ya ait mevcut olan bütün kayıtların bir araya toplanıp neşredilmesi, *Aksarâyî Tezkiresi*'nin neşri kadar ehemmiyetli olacak, ve bu devre ait bilgilerimizi mühim bir nisbette çoğaltacaktır².

¹ Bu eser hakkında şimdilik bakınız; F. Işıltan, *Seltschukengeschichte den Akserâyî*, 1941

² Bu mühim kaynak hakkında hazırlayıp yine bu mekaleler silsilesinde neşredeceğimiz tetkik, bütün bu malûmatı, asil metinleriyle birlikte, ihtiva edecektir.

E. TÂRİH-İ ÂL-İ SELÇUK.

[ANONİM. XIV. ASIR.]

Şimdiye kadar bilinen tek nüshası Paris'te *Bibliothèque Nationale* yazmaları arasında (*Collect. Schefer*, 1553) de kayıtlı bulunan bu farsca küçük eser, Anadolu Selçuklularının, başlangıcındanberi çok kısa bir tarihidir. (765 h.- 1363 m.) den sonra yazılmış olup 47 varaktan ibaret olan bu yazmanın son varakında, 740 yılına kadar *Konya*'da ve *Suriye*'de geçen bâzı vak'alar kaydedilmiş, ve bilhas- sa Eyyubî hükümdarı Melik al-Nâşır Dâvûd ile, şehzade Alâeddin b. Süleymanşâh'ın ölüm yılı (765 h.) kaydolunmuştur. Bu eser, çok muhtasar olmakla beraber, Selçukluların son devirleri için faydasız değildir. Bu eseri, daha yarım asır evvel Th. Houtsma ilim ale- mine tanıtmışsa da, o zamandanberi tarihçiler tarafından pek az istifade edilmiştir¹.

***

İşte, Kâzî Burhâneddin'in hususî tarihi olan *Bezm-ü-Rezm*'e kadar Anadolu'da yazılmış olan yerli vekâyinâmelerden bugün elimizde bulunanlar, bizim bildiğimize göre, bunlardan ibarettir. Bun- ların dışında olarak, şu son yıllarda Karaman civarında bâzı tarihî eserler meydana çıkarılmış ise de, bunların hakikaten bu eski devir- lerde yazılmış hakikî (*authentique*) eserler mi, yoksa, muhtelif mak- sadlarla uydurulmuş (*apocriphe*) nushalar mı olduğu, ve bu birinci ihtimâl tahakkuk etse bile bunların *kiymet* dereceleri henüz anlaşıl- mış değildir. 1942 de basılmış olan Ünsî'nin *Şehnâme-i Selçuk*'u müstesna, diğerlerini görüp tetkik edemediğim için, mahiyetleri hak- kında kat'î bir kanaatim olmayan bu eserleri, Anadolu tarihinin yerli kaynakları arasında saymayı, hiç olmazsa şimdilik, doğru bulmuyorum². Biz, bu mekaleler silsilesinde, yukarıda zikredilen

¹ Burada adı geçen selçuklu şehzadesinin babası Süleymanşâh, Rükneddin b, Gıyâseddin Keyhosrev'in oğludur. Bu eser hakkında bakınız: E. Blochet, *Catalogue de la collection de manuscrits orientaux formée par Ch. Schefer et ac- quise par l'Etat*, Paris 1900, S. 131. Bu eser hakkında ilk malûmatı Th. Houtsma'ya borçluyuz; onun şu küçük eserine bakınız: *Over de geschiedenis der Seldjouken van Klein-Azie* (Verslagen en Mededeelingen d. K. Akad. v. Wetensch, Afd. letterk, 3. série, 9. partie, Amsterdam 1893). Ayrıca: Mükrimin Halil Yinanc, *Anadolu Selçukluları Tarihi*, s. 10.

² Yukarıda (s. 381, Not 4) verdiğimiz îzahata bakınız. Buna göre, bu eserleri burada saymamak şüphesiz daha doğrudur.

kaynaklardan birer birer bahsederek, mahiyetleri ve kıymetleri hakkında tenkidli ve ızahlı bir şekilde malûmat vereceğiz; ve araştırmacıların kolayca kontrol etmelerine imkân bırakmak için, iycap eden bütün metin parçalarını da ilâve eyleyeceğiz.

IV.

KAYBOLMUŞ VEKAYİNÂMELER.

XIII - XIV. asırlarda Anadolu'da yazıldığını bildiğimiz manzum ve mensur bâzı vekâyinâmeler daha vardır ki, nushalarına şimdiye kadar hiçbir tarafta tesadüf edilemediği için, hiç olmazsa şimdilik, bunları kaybolmuş saymak iycap ediyor. Günün birinde herhangi bir tarafta meydana çıkmaları imkân dışında bulunmayan bu eserler hakkında burada biraz malûmat vermek, *kaynaklar bilgisi* bakımından olduğu kadar Anadolu'da tarihî edebiyatın inkişaf derecesini göstermek hususunda da, faydasız olmayacaktır. Mevcudiyetlerini kat'î olarak bildiğimiz bu vekayinâme veya şahnâme'lerden ve bunların müellifleri hakkında edinebilmiş olduğumuz malûmattan kronoloji sırasıyla bahsedelim.

A. SELÇUKLULAR ŞAHNÂMESİ.

[EMİR AHMED KÂNİ'İ. XIII. ASIR.]

Bu eser, Anadolu Selçuklu hükümdarı Sultân İzzeddîn Keykâvûs II. namına meşhur *Kelîle ve Dimne* hikâyelerini farsca manzum olarak yazan *Ķâni'î* mahlaslı Ahmed b. Mahmûd al-Ṭûsî tarafından vücade getirilmiştir. British Museum'un farsca yazmaları arasında bulunan bu edebî eserde¹, müellif kendi hayatına ait malûmat verdiği sırada, bu *Şahnâme*'den de bahseder. Kendi ifadesine göre, Moğol istiyâsı sıralarında Horasan'dan Anadolu'ya, Alâeddîn Keykøbâd I. in yanına gelerek ona intisap eden, ve onun ölümünden sonra da Gıyâseddîn Keyhosrev II. ve İzzeddîn Keykâvûs II. nin hizmetlerinde bulunan ve bu sonuncunun adına manzum bir *Kelîle ve Dimne* yazan bu değerli şair, tam kırk sene bu üç

¹ Ch. Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, Vol. II., 1881, s. 582-584.

padişahın hizmetinde bulunmuş, onların medihleriyle (kasîdecilik ve şahnâmecilikle) meşgul olmuş, ve Selçuklu hânedânı hakkında otuz ciltlik muazzam bir *Selçuklu Şahnâmesi* vücuda getirmiştir :

چهل سال در مدح این دودمان
که تحسین کند بر فلک ماه و مهر
مدح سلاطین بکفتار من
که مداح سلجوقیان ام مدام
جهاندار کیخسرو و کیقباد
که آنرا بشاید نوشتن بز
بود قرب آن بیت سیصد هزار

که چون تیغ بران کشادم زبان
چنان مدح سه شاه کفتم بمهر
همانا بود سی مجله سخن
همانا چهل سال باشد تمام
بمن زنده شد نام شاهان داد
بود سی مجلد سخن بیشتر
که ماند ز کفتار من یادکار

Ch. Rieu, Kâni^ci'nin 618 H. de Keykôbâd'ın sarayına intisab ettiğini, *Kelîle ve Dimne*'nin 658 de yazılmış olmasından ve şairin bu esnada kırk yıldanberi Selçuklular hizmetinde bulunduğunu söylemesinden istidlâl ediyor. Aflâkî'nin mevlevilik tarihine ait meşhur *Menâkıb al-^cÂrifîn*'inde adı geçen ve *Melik-üş-şü^carâ* lakabıyla yad olunan Emîr Bahâeddîn Kâni^ci, hiç şüphe yok ki, aynı adamdır. Oradaki izahata göre, Selçuklular sarayının bu emekli şairi, Mevlânâ'ya karşı büyük bir hurmet beslemekte idi; Mevlânâ öldüğü zaman (772 H.), o devrin sair şairleri gibi ona mersiye söylemişti¹. Aflâkî'nin diğer bir fıkrası, Selçuklu sultanlarının emîr unvaniyle tekrim ettikleri bu şairin tasavvufu pek alâkalı olmadığını, hattâ, *Qur'ân* ayetlerini şiirlerinde tazmin ederek onlara kafiyeler uydurduğu için, Mevlânâ'nın daima büyük hurmetle andığı Hakîm Senâî-i Gaznevî'yi müslüman saymak istemediğini göstermektedir; Kâni^ci bunu Mevlânâ'nın yanında söylediği zaman, onun çok şiddetli bir tekdirine uğrayarak tövbe ve istiğfar etmiş, ve bundan sonra Mevlânâ'nın müridleri arasına katılmıştır². Aflâkî'nin bu şairden bahsederken daima *Melik-üş-şü^carâ* lakabını kullanması ve onu - büyük iran şairi Şirvan'lı Hâkânî'ye benzeterek - *Hâkânî-i zaman* addetmesi, şairimizin *Kelîle ve Dimne*'sinde kendi hakkında söylediği şeylerin

¹ *Menâkıb al-^cÂrifîn*, Üniversite yazmaları, numara 858, v. 112 b; Huart tercümesi, c. II, s 99.

² *Aynı yazma nusha*, v. 43 a; Huart tercümesi, c. I, s. 202.

indî bir iddia olmayıp, kudret ve şöhretinin bütün edebî muhitlerde takdir edildiğini ve büyük şöhretinin XIV. asırda da devamını göstermektedir¹.

Anadolu'ya çok genç yaşında gelerek, Konya sultanlığının siyasî ve medenî bakımlardan en parlak devrinde yaşayan, ve uzun hayatının sonlarında Moğol tahakkümüne de şahit olan bu Tûs'lu şairin *Şahnâme*'si, öyle anlaşılıyor ki, çok muazzam bir eserdir. Keykubâd I. in emriyle yazılmağa başlandığı tahmin edilebilen bu *Şahnâme*'de, eski iran tarihinden, peygamber kıssalarından, islam tarihinin muhtelif devirlerinden uzun uzun bahsedildiği, ve nihayet Gazneliler ve Büyük Selçuklular'dan sonra, Anadolu Selçukluları hakkında çok geniş ve etraflı malûmat verildiği tahmin olunabilir. Eserin büyüklüğü hakkında şairin bizzat söylediği şeyler ne kadar mübaleğalı olursa olsun, her halde bunun çok geniş mikyasta tutulmuş bir *vekayinâme* olduğu anlaşılıyor. Daha evvel ve sonra gördüğümüz buna benzer eserler gibi, *Kâni'*'nin *Şahnâme*'si de, her halde, uzun ve mükerrer edebî tasvirlerle, Selçuklular sülâlesi hakkında uzun ve mübaleğalı medhiyelerle dolu bir eserdir; şair, bu büyük hânedânın mufassal bir *vekayinâme*'sini yazmaktan ziyade, saraylarında yaşadığı hükümdarların zevkine uygun *edebî bir eser* vücade getirmek, ve böylece yalnız Anadolu'da değil —farsca'nın edebî dil olarak yayılmış bulunduğu— birçok islam ve türk memleketlerinde Selçuklular sülâlesinin manevî nüfuzunu yükseltmek, hâmilelerinin şöhretini yaymak gayesini tâkib etmiş olmalıdır. Fakat bunun için de, evvelki devirlere ait—bugün belki hepsi de kaybolmuş—birtakım tarihî eserlere müracaat etmek, zamanı için de resmî veya hususî vesfikalara ve şehadetlere dayanmak mecburiyetinde idi; elinde bu gibi tarihî malzeme olmadan, *Şahnâme*'sinin kadrosunu hazırlamağa imkân yoktu. İşte bu mülâhazalara dayanılarak büyük bir kuvvetle söylenebilir ki, Emir Kâni''nin bu kadar geniş bir mikyasta yazdığı bu *Selçuklu destanı*, her halde, daha sonraki devirlerden kalan vekayinâmeler nisbetinde ve belki de onlardan daha zengin tarihî malûmatı ihtiva ediyordu. Bu eserin kaybolmuş bulunması, Anadolu Selçukluları tarihine, ve, bilhassa XIII asrın ilk yarısına, ait en kıymetli bir kaynağından bizi mahrum bırakmıştır.

¹ Fransız müsteşriki *A. Galland*, bu şairin *Kelile ve Dimne*'sinin bir nüshasına İstanbul'da rastlamıştır (*Journal d'Antoine Galland*, Paris 1881, c. II. s. 6).

B. SELÇUKLULAR ŞAHNÂMESİ.

[HwÂCE DEHHÂNÎ. XIII. ASIR.]

Biraz aşağıda bahsedeceğimiz XIV. asır Anadolu şairlerinden Yarcânî adlı bir şairin Karaman oğulları'na ait *Şahnâme*'sindeki bir kayda göre, Selçuklu hükümdarı Sultan Alâeddîn Keyköbâd, *Firdevsî Şahnâmesi* tarzında Selçuklu hânedânına mahsus bir şahnâme yazmasını Dehhânî adlı bir şaire emretmiş; o da yirmi bin beyitlik farsca *Selçuklular Şahnâmesi* yazmış. XIV. asırda bu eseri gören Karaman oğlu Alâeddîn bey, kendi hânedânı hakkında da bu tarzda bir şahnâme yazdırmak isteyerek, şair Yarcânî'ye bir *Karamanlılar Şahnâmesi* tanzim ettirmiş. Bu son eseri mensur olarak *türkc'e*'ye çeviren Şikârî adlı müellifin bugün elde bulunan eserinde, işte bu yolda mühim bir kayda tesadüf ediyoruz. Başka hiçbir kaynakta adı geçmeyen bu ikinci *Selçuklu Şahnâmesi*'ni yazan şair Dehhânî hakkında, bu husustaki tetkiklerimizin intişarına kadar¹, ilim âlemince hiçbir şey bilinmiyordu. Şimdi, bu tetkikler neticesinde Dehhânî'nin edebî şahsiyeti ve zamanı azcok aydınlanmış olduğundan, bu eser hakkında da bâzı istidlallerde bulunmak kabil olacaktır.

XIV. asırda Karaman oğulları'nın kütüphanesinde mevcut olduğu anlaşılan bu eser, hangi Alâeddîn Keyköbâd'ın emriyle yazılmıştır? Keyköbâd I. devrinde *Selçuklular Şahnâmesi*'ni şair Kânî'nin yazdığını bildiğimiz gibi, Dehhânî hakkındaki malûmatımız da onun bu devir adamlarından olmadığını gösteriyor. Anadolu'da klâsik türk şiirinin ilk büyük üstadı olan - ve tamamiyle san'at gayesi gözetilerek yazılmış çok güzel türkçe kasîde ve gazellerinden bâzıları da elimizde bulunan - bu büyük şair, Selçuklu hükümdarı Alâeddîn'e takdim ettiği bir kasîdesinde, kendi hayatına aid bâzı iymalarda bulunmaktadır. Buna göre, şairimiz, esasen

¹ Hwâce Dehhânî hakkında şu mekalelerimize bakınız: *Hayat Mecmuası*, No. 1 (1926) ve 103 (1928). Şiirlerindeki okunuş tarzına göre bu ismin Dehhânî şeklinde telâffuzu lâzım geleceği hakkındaki iddia (*Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII. 1942, s. 101) tamamiyle esassızdır. Bilakis, vezin iycabı, bu ismin Dehhânî okunmasını zarurî kılmaktadır; bundan başka, *Dehânî* şeklinin şair ismi olarak hiçbir mânâsı bulunmadığı da göz önünde tutulmak lâzımdır. Türk arûzunu ve bunun muhtelif asırlardaki hususiyetlerini bilmeden böyle düzeltmelere kalkışmanın doğru olamayacağı filolojinin bedahetlerindedir.

Horasanlı bir türktür; Sultan Alâeddin'in sehâvet ve şecaatini işiterek onu görmek maksadiyle Anadolu'ya gelmiş; hükümdarın meclislerinde bulunmuş; birçok lutuflarını görmüş; onun medhiye dolu olan şiirleri bütün meclislerde takdir edilmiş. Şair, yine aynı kasfidesinde, tekrar vatanı olan *Horasan*'a dönmek için hükümdardan izin istemektedir. Biz vaktiyle bu Alâeddin'in, ancak Alâeddin Keykubâd III. olacağını - daha ziyade, şairimizin türkçe manzumelerindeki filolojik hususiyetlere dayanarak - söylemiştik. Bu mütaleayı, şimdi, çok kuvvetli tarihî delillerle de bir kat daha te'vid edebiliriz:

Horasan'dan Anadolu'ya gelmiş olan şairin tekrar memleketine dönmek istemesi, ancak Keykubâd III. zamanında, yâni, gerek Anadolu'da gerek Horasan'da İlhânlılar imparatorluğu'nun hâkim olduğu ve yolların emniyeti te'min edildiği bir zamanda olabilirdi; yoksa, daha evvelki zamanlarda, Moğol istiyâsı önünde Horasan'dan kaçıp Anadolu'ya gelenler, burada yerleşmek ve bir daha dönmemek maksadiyle geliyorlardı. Bu hâdiseyi Keykubâd II. devrine ircâ etmek de müşküldür: o devirde, ilk *Selçuklular Şahnâme-si*'ni yazan şair Kâni'î henüz hayatta bulunuyordu ve belki de eserinin son parçalarını yazmakla meşgul idi; nitekim, *Kelile ve Dimne*'sini de bundan daha sonra yazmıştı. Hâce Dehânî'nin, Kâni'î tarafından yazılan *Şahnâme*'yi gördüğü ve eserini belki de onu tamamlamak maksadiyle yazdığı kuvvetle tahmin olunabilir; Keykubâd III., belki de ecdadının bu an'anesine sadık kalmak ve hânedânının bu tarihini - kendi zamanını da ihtiva etmek üzere - tamamlamak maksadını tâkip ediyordu. Eserin *türkçe* değil de *farsça* yazılmış olması da, bu ihtimali kuvvetlendiriyor; yoksa, şairimiz, bu *Şahnâme*'yi *türkçe* yazmak kudretine de sahipti; ve türk dili, o sırada, böyle bir eserin yazılmasına imkân verecek bir edebî tekâmül derecesine yükselmiş bulunuyordu. *Şahnâme*'sini yazmak için her halde birtakım eserler'e, hattâ Konya sarayında ve Selçuklular divânında bulunan resmî vesîkalar'a müracaat ettiği muhakkak olan şairimiz, bu 20,000 beyitlik muazzam eserinde her halde, XIII. asrın ikinci yarısına aid birçok tafsilât vermiş olmalıdır. *Aksarâyî Tezkiresi* ile Niğdeli Kâzî Ahamed'in eserini geniş nisbette tamamlayacağı muhakkak olan bu büyük *Şahnâme*'nin izine, XIV. asırdan sonra, hiç tesadüf edilemiyor ki, bunun ne büyük bir kayıp olduğu meydandadır.

C. SELÇUKNÂME.

[AHMED NİĞİDİ. XIV. ASIR.]

Yukarıda (III. D.), Büyük Selçuklular ile Anadolu Selçukluları tarihine ait hususî bir faslı ve ayrıca birçok mühim malûmatı ihtiva ettiğini söylediğimiz *al-Veled al-Şefik* müellifi Niğdeli Kâzî Ahmed, bundan evvel Selçuklular'a aid *Selçuknâme* isimli bir eser yazdığını, ve bunu, Niğdeli Emîr Şemseddîn Dündar Bey adına ithaf ettiğini söylüyor. Müellifin ifadesinden anlaşıldığına göre, onun bugün elimizde bulunan büyük eserinde Selçuklular'a aid olan kısım, bu büyük eserden hulâsa edilerek vücade getirilmiştir. Bu hulâsa, Selçuklu hânedânının ilk zuhurundan 708 de Anadolu Selçuklularının inkırazına kadar, bu hânedânın kısaca ve umumî bir tarihini ihtiva ettiğine göre, şimdiye kadar ele geçmemiş olan bu *Selçuknâme*'nin de Selçukluların umumî tarihi olduğu, lakin Anadolu Selçuklularına daha geniş bir yer ayrıldığı tahmin olunabilir; hattâ, kitabın sonunda, Rükneddîn Kılıç Arslan'ın kızı olup recep 732 de Niğde'de ölen ve türbesi orada bulunan *Hwând Hatun* hakkında da ayrı bir fasıl bulunduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'nun asıl bir ailesine mensup olup şahsî birçok bilgilerinden ve müşahedelerinden başka, dinî ve edebî kuvvetli bir kültüre de sahip olan Kâzî Ahmed'in, *Selçuknâme*'yi yazarken birtakım yazılı kaynaklar'dan da istifade etmiş olacağı pek tabiidir. Şimdiye kadar ele geçmeyen bu farsça menşûr eserin mahiyeti hususunda, Kâzî Ahmed ve eseri hakkında bu tetkikler silsilesinde neşredeceğimiz mekalede ayrıca malûmat verileceği için, burada daha fazla ızahlarda bulunmayı lüzumsuz görüyoruz.

D. UMUR BEY VEKAYİNÂMESİ.

[Hwâce SELMÂN. XIV. ASIR.]

Daha bundan onbeş yıl evvel, XV. asır türk tarihçilerinden-Sultan Murad II. ve Fatih muasırı - Enverî'nin *Düstûrnâme* adlı manzum eserini tetkik ettiğim sırada, bu eserde Aydın oğlu Gazi Umur Bey hakkında verilen malûmatın yazılı bir kaynak'tan alındığını, ve bu kaynağın Hwâce Selmân isminde birine ait olduğunu tesbit etmiş, ve bu adamın Umur'un ilk gazâ arkadaşlarından olup bu beyliğin deniz kuvvetlerini iptida teşkil ve tanzim

eden Hwâce Selmân'dan başka biri olamayacağını söylemişim¹. Umur'un ölümünden sonra, ya doğrudan doğruya Hwâce Selmân'ın yahut onun rivayetlerine dayanan diğer bir müellifin yazmış olduğu bu *vekayinâme*'nin, 748 h. den sonra vücade getirilmiş olması pek tabiidir. Türkçe'nin Aydın oğulları devletinde kazandığı ehemmiyete göre, türk diliyle yazıldığını kuvvetle tahmin ettiğim bu *gazânâme*, her halde, türk denizcileri arasında okunmak maksadiyle vücade getirilmiş halka mahsus bir *vekayinâme* (*chronique populaire*) olmalıdır. Bugünkü bilgilerimize göre, Anadolu Türkleri arasında türkçe yazılmış en eski tarihî eser budur. Umur menkabelerinin XV. asır sonlarında bile türk denizcileri arasında halâ kuvvetle yaşadığını bildiğimiz için, Hwâce Selmân'ın bu türkçe eserin, uzun müddet, denizci mücahitler arasında okunduğunu söylemek yanlış olmaz. Şimdiye kadar ele geçmeyen bu *vekayinâmedeki* malûmat, Enverî tarafından tamamıyla iktibas edilmiş olduğu için, - bilhassa *Düstûrnâme*'nin Mükrimin Halil tarafından mükemmel bir şekilde neşrinden sonra- onun kaybolmasından dolayı, tarih bakımından, pek büyük birşey kaybedilmiş sayılamaz.

E. KARAMAN ŞAHNÂMESİ.

[YÂRCÂNÎ. XIV. ASIR.]

XIV. asır da artık iyice kuvvetlenen Karamanlı devleti hükümdarlarının en kudretlilerinden olup siyasi ve askerî mühim muvaffakiyetler kazanan ve bâzı kitâbelerinde *Abû'l-Feth* unvanını da kullanan Alâeddîn Bey (757-793) in, Dehhânî *Şahnâme*'sini görerek, kendi hânedânı için de böyle bir eser yazmağa sarayındaki şairlerden Yârcânî'yi me'mur ettiğini, yukarıda söylemiştik. Karaman oğulları sâhasında yaşayan *Şikârî* adlı bir müellif, galiba XVI. asırda, bu farsça manzum eseri nesir olarak türkçeye çevirmiş, yalnız, bâzı yerlerde *Yârcânî Şahnâmesi*'nden birtakım beyitler nakletmiştir ki, bu sayede, asıl metnin bâzı bozuk parçalarına malik bulunuyoruz. Eski tarihçilerimizden yalnız Müneccim başı'nın görüp istifade ettiği bu *Şikârî tercümesi*, iptida Halil Edhem tarafından Karaman kitâbeleri'ne ait tetkiklerinde kulla-

¹ *Türkiyat Mecmuası*, c II, 1928, s. 418.

nılmış olup, sonradan Necip 'Âsım Bey ve 'Âli Emîrî Efendi tarafından bu eser hakkında birkaç mekale neşredilmişse de, vaktiyle bir yazımda izah etmiş olduğum gibi, bu mâkalelerde ileri sürülen müta-lealar ekseriyetle yanlıştır¹. Şahsı ve eserleri hakkında şimdiye kadar hiçbir kayda tesadüf edemediğimiz Y â r c â n f'nin eseri, her halde uzun

¹ *Türkiyat Mecmuası*, c II, 1928, s. 27-29. *Şikârî* nushası hakkında Necib 'Âsım (*İkdam* gazetesi, No. 8842), ve 'Ali Emîrî (*aynı* gazete, numara 8876) nin verdikleri malûmatı, şu suretle düzeltmek lâzımdır: Y â r c â n f'nin eseri, yazıldığı zamana göre, ancak XIII-XIV. asırlara ait vak'aları ihtiva ediyordu. Hâlbuki *Şikârî*'nin tercümesinde, Selim I. zamanına ait malûmat da mevcuttur. Buna göre, ya mütercimın bunları ilâve ettiği, yahut, - birtakım anonim *Tevârih-i 'Al-i Osman* nushalarında olduğu gibi - daha evvel başkaları tarafından yapılmış bu gibi ilâveleri tercüme ettiği söylenebilir. Bir zamanlar Karaman muallimlerinden O s m a n e f e n d i'de bulunan *Şikârî* nushasını, Konya vâlilerinden Â r i f i P a ş a istinsah ettirmiştir ki, bu nusha İstanbul Üniversitesi kütüphanesi'nde 14104 numaradadır. Millet kütüphanesi'ndeki diğer *Şikârî* nushası ise 1119 da istinsah edilmiştir. *Lârende* eşrafından H â d i m i z â d e E n v e r e f e n d i'de mevcut türkçe daha mufassal bir *Karaman Tarihi* de yine Â r i f i P a ş a tarafından İ b r a h i m ' A c z î isminde birine istinsah ettirilmiştir ki, bu kâtibin bâzı faydalı notlarını da ihtiva eden bu nusha da Üniversite kütüphanesi'nde 14105 numaradadır. Bu eserde mütercim ve müellif ismi olmadığı gibi, tafsilât da *Şikârî*'dekinden fazladır ve bilhassa son zamanlarda yıllar sarıh olarak gösterilmiştir. Bir de, *Şikârî* nushasında O s m a n l ı h â n e d â n ı n a k a r ş ı d ü ş m a n c a ifadelere bulunduğu halde, mufassal nushada bilakis Osmanlılar l e h i n d e ifadelere tesadüf olunuyor. Ancak, verdikleri malûmat, hemen hemen birbirinin aynıdır. Öyle anlaşılıyor ki, bu iki eser de aynı kaynaktan, yani, Y â r c â n f'nin sonradan birtakım ilâveler yapılmış olan aslından veya onun eski bir tercümesinden alınmıştır. İhtiva ettikleri vak'aların başları ve sonları birbirinden f a r k s ı z olan bu iki nushanın, yalnız b â z ı t a f s i l â t bakımından birbirinden farklı olmalarına bakılırsa, bunların haşka başka kaynaklardan alındığına aslâ ihtimâl verilemez. Lisan ve üslûb itibarıyla aralarında mevcut farkı da, istinsah eden kâtiplere isnat etmek daha doğru olur. H â d i m i z â d e E n v e r e f e n d i'deki asıl nusha tetkik edilmedikçe, bu hususta daha kat'î neticelere varmağa imkân yoktur. Şimdilik, bu iki nushayı da, *Şikârî*'nin - istinsah edenlerin elinde şeklini değiştirmiş - biri mufassal, diğeri muhtasar iki nushası saymak iycab ediyor. *Şikârî* hakkında, biyografik kaynaklarda hiçbir kayda tesadüf edilmiyor; yalnız, XVI. asıra ait divan defterlerinde (*defter 7 s. 18*). *Malkara* kadısı olan *Şikârî* adlı birinin Gelibolu sancağını tahririne me'mur edildiğine dair *Ipsala* kadısı'na 975 de yazılan bir hükmü sureti mevcuttur. *Şikârî* mahlasının çok nadir kullanıldığı göz önüne alınırsa, bu kadın'ın *Karaman Şahnâmesi*'ni türkçeye çeviren adam olması hatıra gelebilir. Fakat, bu uzak ihtimali kontrol etmek için şimdilik hiçbir imkâna malik bulunmuyoruz. Bu eser hakkında L. Forrer'in verdiği malûmat, ehemmiyetli değildir (*Osmanischer Historiker in Istanbul, Der Islam, Band, 26, Heft 3, 1942, S. 175-176*).

zamandanberi kaybolmuş olmalıdır ; mamafih, Ş i k â r i'nin tercümesi sayesinde burada verilen malûmata sahip bulunduğumuz için, bu kayıptan dolayı fazla teessüfe lüzum yoktur. Karaman oğulları'nın farsça *şahnâme* yazdırmak hususunda da Anadolu Selçuklularının medenî ananelerini devam ettirmiş olmaları, dikkate lâyıktır.

V.

DİPLOMATİK KAYNAKLAR.

Büyük Selçuklular İmparatorluğu'nun idare an'anelerini tâkip ederek muntazam bir idare teşkilatı vücude getiren Anadolu Selçuklularının, zaman zaman yapılan nüfus ve mal sayımları neticelelerinde vücude getirilen *vergi defterleri*'ne, *vergi kanunnâmeleri*'ne gayrimenkul malları ve sahiplerini tesbit eden *tapu kütükleri*'ne, *vakıf* kayıtlarına, me'murların ve askerlerin maaş ve tahsisatına ait muntazam *defterler*'e, sonra, yalnız payitahtta değil memleketin her tarafında *kadı sicilleri*'ne malik oldukları muhakkaktır. Selçuklu dîvanı (yâni merkezî idare), ayrılmış olduğu muhtelif şübeler vasıtasıyla bütün bu işleri muntazam bir surette çevirmekte, haricî münasebetleri de aynı şekilde idare etmekte idi. Gerek islâm ve hıristiyan devletleriyle münasebetlerin idaresi, gerek imparatorlukta muhtelif unsurların hükûmetle alâkalarının tanzimi için, arap ve fars dillerini bilen kâtipler ve maliye memurlarından başka, türk, rum, lâtin, ermeni, gürcü dillerini bilen memurlar da kullanılıyordu. Moğol tahakkümü devresinde, İlhanlılar sarayı ve memleketteki moğol askerî kuvvetleri ile olan sıkı münasebetler dolayısıyla, moğolca bilen kâtipler de kullanılıyordu. İşte, XII. asrın son yarısında ve bilhassa XIII. asırda muntazam bir şekilde işleyen Selçuklu *chancellerie*'sinden çıktığı pek tabii olan ehemmiyetli veya ehemmiyetsiz on binlerce resmî vesîkadan, zamanımıza kadar kalamış olanlar, hemen hemen yok denilecek kadar azdır. Sair islâm devletlerinde olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da bu diplomatik vesîkaların asıllarından hemen hiçbiri kalmamış, yalnız, o da pek nadir olarak, bâzı *tarihî* eserlerde ve *münşeât mecmuaları*'nda bunlardan bâzılarının suretleri muhafaza edilmiştir.

Selçuklular'ın diplomatik vesîkaları hakkındaki bu müta-

lealar, nisbetler muhafaza edilmek şartıyla, onun vârisleri olan bütün Anadolu Beylikleri için de doğrudur; *Karaman oğulları*, *Kermiyan oğulları*, *Aydın oğulları*, *Candar oğulları* gibi oldukça kuvvetli ve devamlı siyasî teşekküller kuran türk sülâleleri, maddî kudretleriyle mütenasip bir inkişaf gösteren idare teşkilâtına maliktiler; onlar bu hususta ya Selçuklular müesseselerini olduğu gibi *iktibas* ederek devam ettirmişler, yahut, onları *taklit* etmişlerdir. XIII. asır sonlarından başlayarak yavaş yavaş te'sirini gösteren - ve mühim bir nisbette Büyük Selçuklular'dan intikal etmiş olan - *Ilhanlı* idare an'aneleri, Konya sultanlığı'nda olduğundan daha kuvvetli bir şekilde, bu beyliklerde ve bilhassa *Orta Anadolu*'daki teşekküller'de göze çarpar. Bu devirlere ait resmî vesîkaların mahiyetini anlamak ve mantikî bir tasnifini yapabilmek için, bu devirler *chancellerie*'si hakkında sarîh bilgilere sahip olmak zarurî ise de, kadromuzu taşmamak için bu hususta başka birşey söyleyecek değiliz. Maksadımız, sadece, XII - XIV. asırlara ait resmî mahiyette vesîkaların nelerden ibaret olduğunu kısaca göstermek ve bunlardan ne gibi şeylerin - ister asıl, ister suret olsun - bize kadar gelebildiği hakkında umumî bir fikir varmektir. Bunun için, kat'î bir mahiyette olmamakla beraber, bu devirlere ait resmî vesîkaları şöyle bir tasnife tâbi tutabiliriz:

I. MUHABERE VE MUKAVELELER.

Hükümdarlar tarafından başka devletlerle yapılan sulh muahedeleri, ticaret ve gümrük mukaveleleri, başka hükümdarlara yazılan siyasî mektuplar gibi dış münasebetlere ait siyasî vesîkaların asıllarını bulmak bugün imkânsız olduğu gibi, kopyaları da, pek nadir olarak, bâzı *vekayinâme*'lerde bulunur. Gerek Selçuklu sultanlığının, gerek bâzı Anadolu Beyliklerinin, Şark ve Garp hıristiyan devletleriyle olan siyasî ve iktisadî münasebetlerini birtakım muahede ve mukavelelerle tanzim ettiklerini biliyorsak da, bunlardan ancak bâzılarının - aynıyle yahut hulâsa olarak yapılmış - tercümeleeri garp arşivlerinde yahut eski hıristiyan kroniklerinde mevcuttur. Anadolu türk devletleri, diğer müsüman türk devletleriyle olan münasebetlerini de bu türlü hukukî vesîkalara istinad ettirmişlerse de, bu vesîkaların asılları çoktan kaybolmuş, ve pek nadir olarak, bâzıları aynıyle bâzıları da hulâsa

şeklinde vekayinâmelere alınmıştır. Aşağıda bahsedeceğimiz *münşeât mecmuaları*, bu gibi bâzı siyasî vesîkaların kopyalarını ihtiva eden başlıca kaynaklardır.¹

II. FETİHNÂMELER.

Ortaçağ türk ve islâm hükümdarlarının, kazandıkları mühim askerî muvaffakiyetleri, memleketin başlıca merkezlerindeki büyük me'murlarına ve diplomatik münasebetlerde buldukları bütün yabancı memleketlere bildirmeleri, Ortaçağ islâm ve türk tarihinin umumî bir an'anesidir. Dostları sevindirmek ve düşmanları ye'se düşürüp korkutmak maksadiyle yazılan bu mektuplara, umumiyetle *fetihnâme* adı verilir. Bunlarda, askerî ve siyasî tarih bakımlarından, çok ehemmiyetli tafsilâta tesadüf olunur. Anadolu türk devletlerine

¹ Hıristiyan kaynaklarında, Anadolu Selçukluları'nın ve daha sonra Beylikleri'n XIII-XV. asırlar esnasında birtakım hıristiyan devletleriyle akdettikleri bâzı muahedelerin - veya onlara verdikleri birtakım fermanların - tercümelemesine, yahut, bunların mündericatı hakkında kayıtlara tesadüf olduğu gibi, islâm kaynaklarında ve yerli vekayinâmelerde de buna mümasil şeylere rastlanır. Mevzuumuzun kadrosunu geçmemek için, burada bunlar hakkında malûmat veremiyoruz. Yalnız, hıristiyan kaynaklarında mevcut Selçuklular devri vesîkaları hakkında bir fikir vermek için, Alâeddin Keykubâd I. in mart 1221 de Venedikliler'e verdiği fermanı (Iorga, *Geschichte des Osman. Reiches* 1,113), yine onunla Ermeni kralı Hethum arasındaki muahedenâmeyi (Vincent de Beauvais, *Specul. histor. lib. XXX, C. 145*), yine onun *Lampron* hâkimi ve Ermenistan tekfur'u Constantin ile sulh muahedesini (*aynı yerde*; ayrıca bakınız; V. Langlois, *Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie*, St.Petersburg 1860, s. 26), Gıyâseddin Keyhosrev II. nin İstanbul lâtin imparatoru Baudouin II. ye 1241 de gönderdiği bir fermanı (Ducange, *l'Histoire de l'empire latin de Constantinople*, Buchon neşri, I. 289) örnek olarak zikredebiliriz. Bunlara ilâve olarak, *Mas Latrie*'nin muhtelif eserlerinde ve bilhassa *Histoire de Chypre sous les Lusignans*, Paris 1852-61, 3 cilt) adlı eserinde, sonra Thomas et Pradelli, *Diplomatarium Veneto-Levanticum* külliyyatında, ve nihayet Tafel und Thomas, *Urkunden zur ältesten Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig* (Teil 3, Wien 1855-57) külliyyatında, XIII-XV. asırlar Anadolu devletlerine ait birtakım resmî vesîkalara tesadüf edilir, İslam kaynaklarındaki buna benzer vesîkalar hakkında burada malûmat verecek değiliz. Yalnız şunu söyleyelim ki, XII-XIV, asırlar Anadolu tarihi hakkında yapılan tetkiklerin, hattâ oldukça ehemmiyetli tetkiklerin, birçoğunda bu vesîkalardan hiç istifade olunmamıştır. Bütün bunları bir araya toplayacak kâfi derecede tafsilatlı bir *reperuvuar*'ın neşri, bu devir tarihi hakkında tetkiklerde bulunanlar için çok büyük bir yardımcı olacaktır.

ait bu türlü vesîkaların asıllarından hiçbiri mevcut olmamakla beraber, bunlardan bâzılarının kopya'larına veya hulâsa'larına, *münşeât mecmuaları*'nda ve *vekayinâme*'lerde tesadüf edilir¹.

III. FERMAN VE NİŞANLAR.

Muhtelif memuriyetlerin ve vazifelerin tevcihine, her türlü 'içtâ' lara, vergi mükellefiyetinin affine ve daha bu gibi idarî işlere ait hükümdar dîvanından (merkezî idare) çıkan vesîkâlar, pek mühimdir. Ortaçağ islâm devletlerinde, başlıca âmme hizmetlerinin tevcihinde, umumiyetle muayyen formüllere göre tanzim edilmiş resmî vesîkalar verilmesi usûldendi. Verilen 'içtâ'lar, bâzı vergilerin affi veya tenzili gibi meseleler, her zaman yazılı emirlere istinad ederdi. Bu resmî vesîkaların asılları alâkalılara verildiği cihetle, Dîvan'da ancak bunların kopyaları kalır ve bunlar da defterlere kaydolunurdu. Her hükümdar tahta çıktıkça, memuriyetlere, 'içtâ' lara, vergi muafiyetlerine, v. s. ait vesîkaların yenilenmesi usûldendi. Mahiyetlerine göre muhtelif zaman ve mekânlarda türlü türlü isimler alan bu resmî vesîkalar (*fermân, berât, nişan, menşûr, mersûm, murabba', pervâne, tevki', sicill, taqlîd, 'ahd, yarlıg, biti = bitik = biçik, sab, v. s.*)'in, tarihî tetkikler için ehemmiyeti çok büyükse de, Anadolu Selçukluları'na ait bu gibi vesîkaların asıllarından hemen hiçbir şey kalmamıştır. Yalnız, *münşeât mecmua-*

¹ Bütün islam devletlerinde ve Gazneliler'den başlayarak Osmanlılar'a kadar tekmil türk devletlerinde gördüğümüz bu fetihnâmeler, en büyük münşî'ler tarafından en îtinâlı bir tarzda kaleme alınırdı. İlk selçuk reisleri, daha muntazam bir idare teşkilâtı vücade getirmedikleri ilk devirlerinde bile, Sultan Mes'ûd Gaznevî'yi mağlup ettikleri zaman, bunu her tarafa *fetihnâmeler* ile bildirmişlerdi. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sonradan bir an'a ne şeklinde devam ettirdiği bu eski usûl, daha sonraları onun istitâleleri sayabileceğimiz bütün türk devletlerinde ve Anadolu Selçuklularında da devam etmiştir; en güzel ve en îtinâlı inşâ örnekleri sayılan bu fetihnâmelerden bâzıları, eski kaynaklarda muhafaza olunmuştur. Fransız tarihçisi A. Rambaud'un bunları Romalılar'daki *letter laureatae*'lere benzeterek Osmanlı fetihnâmelerini Bizans örneklerinden alınmış gibi göstermesinin esassızlığını, vaktiyle *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar* adlı eserimde izah etmiş, ve bu vesileyle, türk devletlerindeki fetihnâmeler hakkında da biraz malûmat vermiştim (*Türk hukuk ve iktisat tarihi Mecmuası*, c. 1, İstanbul 1931, s. 272-273).

ları'nda bâzı nadir kopyalara tesadüf olunuyor¹.

IV. HÜKÜMDARLARIN

HUSUSİ MEKTUPLARI.

Yukarıda zikredilenler gibi tamamiyle resmî vesîka mahiyetinde olmamakla beraber, hükümdarlara ait bulunduğu için, bunlar arasına koymayı tercih ettiğimiz bu gibi vesîkalardan, Anadolu Selçuklularına ait bâzılarının kopyalarına *vekayinâme*'lerde, *münşeât mecmuaları*'nda tesadüf olunuyor. Ortaçağ müslüman-türk devletlerinin medenî an'aneleri, hükümdarların, şâirlere çok lûtufluk âr davranmalarını, ve bilhassa tanınmış âlimlere ve sôflere karşı büyük hürmet göstermelerini iycap ettiriyordu. Büyük bir kültür sahibi olan bâzı selçuklu sultanlarından kalan bu gibi vesîkalar, onların şahsiyetini aydınlatmak bakımından olduğu kadar, fikir ve medeniyet tarihi itibariyle de, çok ehemmiyetlidir².

V. SAYIM VE TAPU DEFTERLERİ.

Ortaçağ'da Yakınşark'daki bütün müslüman ve türk devletle-

¹ Ortaçağ'ın muhtelif türk devletlerine ait olup bize kadar gelebilen bu türlü vesîka örnekleri sayesinde, Anadolu Selçuklu dîvanından çıkan bu gibi resmî hükümler hakkında da bir fikir edinmek kabildir. Büyük Selçuklular devrine ait bu gibi bâzı vesîkalara, Sultan Sancar'ın münşisi Müntecib al-dîn Bedî' Atabeg el-Cuwaynî'nin - tek nushası Mısır millî kütüphanesi'nde bulunan '*Atabat'ul-Kataba* adlı münşeât mecmuasında tesadüf edilir (bu çok mühim ve nadir eser ve müellifi hakkında etraflı malûmat almak için bakınız : Mîrzâ Mo-hammed Kazvîni, *Bîst Maqâla*, c. 11, Tahran, 1313 hicrî - şemsî, s. 156-166). H^wârizmşâhlar devri için Raşîd Vaţvâţ'ın münşeât mecmualarına ve aşağıda bahsedilen (VI. I.) *at-Tavassul* adlı esere, Memlukler devri için *Şubh al-A'sâ'*ya, İlhanlılar ve Celâyirler devirleri için de yine aşağıda bahsi geçen *Düstûr al-Kâtib*'e bakınız. İlhanlılar dîvanının, büyük Selçuklular İmparatorluğu'nun idare an'anelerini büyük nisbette tâkip ettiği, ve yine aynı an'aneyi devam ettiren Anadolu Selçuklularının da XIII. asrın son yarısında İlhanlı nüfuzu altında bulunduğu düşünülürse, bu eserler sayesinde Anadolu Selçuklularını dîvanından çıkan bu gibi vesîkalar - yâni onların *idare teşkilâtı* - hakkında temamiyle doğru bir fikir edinmek kabil olduğu, iyice anlaşılır. Konya Sultanlığı dîvanından çıkmış böyle bir menşûrdan aşağıda bahsedilmiştir (VI. I. de Bedreddîn Rûmî'nin *münşeât*'i hakkındaki kısımda).

² *İbn Bîbî*'nin eserinde - gerek *mufassal*, gerek *muhtasar*'da - buna ait bir vesîkaya tesadüf edilmektedir. Bu hususta fazla tafsîlat, bu eser hakkında - yine bu mekaleler silsilesinde çıkacak - tetkikimizde verilecektir.

rinde, memleketin ayrılmış olduğu muhtelif idarî-malî sâhalara ait ayrı ayrı *sayım defterleri* tanzimi âdetti. Büyük şehirlerden köylere ve göçebe kabîlelere kadar vergi'ye tâbi nüfus, ve ayrıca, her ferдин malik olduğu mallar bu defterlerde tesbit olunurdu. Burada *mal*'dan maksad, ancak *vergi*'ye tâbi olan şeylerdir. Yine bu defterlerin başında o idarî-mâlî sâhanın tâbi olduğu *vergi kanunları* kayıtlı bulunurdu. Umumiyetle bilindiği gibi, Ortaçağ islâm ve türk devletlerinde, vergi kanunları "bütün memlekete şamil ve umumî mahiyette,, olmayup, muhtelif tarihî âmillerden dolayı, her mîntakaya göre değişirdi. Zaman zaman, merkezî idare tarafından teşkil edilen hususî heyetler tarafından *yeni sayım* yapılarak eski defterler tâdil olunduğu gibi, idarî iycaplara ve iktisadî değişikliklere göre, vergilerde de birtakım tâdiller yapıldığı olurdu¹.

¹ Umumiyetle Ortaçağ müslüman ve türk devletlerindeki vergiler ve malî idare meselesi, henüz lâyikiyle tetkik edilmiş değildir. İslâm âlemindeki *şer'î vergî* sistemi hakkında fıkıh kitaplarında zengin malzeme mevcut ise de, bunun daha ziyade nazarî mahiyette olduğu ve tarihî *réalité*'ye hemen hiç uymadığı unutulmamalıdır. Bu meselede asıl tetkiki lâzım gelen ceheit, *urfî vergiler*'dir ki, bu hususta kuvvetli Bizans ve Sâsânî te'sirleri, daha İslâm'ın ilk asırlarından başlayarak, göz önünde tutulmak iycab eder. Muhtelif türk devletlerinin malî idare sistemlerini tetkik ederken, onların hâkim oldukları sâhalara ve yaşadıkları devirlere göre, islâmî te'sirleri, yerli urfler'de devam eden yabancî nüfuzları, ve her şeyden önce de, onların gerek *siyasî* gerek *ictimâî-iktisadî* bünyelerinin iycaplarını, göz önünde bulundurmak, ve eski göçebe ananeleri'ni yâni kabîle teşkilâtından kalan *feodâl* müesseseleri de ihmâl etmemek lâzımdır. Çok yazık ki, Ortaçağ türk cemiyetlerinin hemen bütün ictimâî ve iktisadî meseleleri gibi, bu vergiler meselesi de, tarihçiler tarafından hiç düşünülmemiştir. Bu hususta uzun zamandanberi hazırladığımız büyük bir tetkiki yakında neşretmek ümidindeyiz. Şimdilik şunu söylemekle iktifa edelim ki, vergi sisteminin büyük bir nisbette istinad ettiği sayım ve tapu defterleri, Sâsânî ve Bizans İmparatorlukları'nda olduğu gibi Ortaçağ müslüman ve türk devletlerinde de, büyük bir dikkatle tanzim ve muhafaza ediliyordu. Gazneliler'de, Büyük Selçuklular'da ve istitâlelerinde, Memlukler'de, İlhanlılar'da, Anadolu Selçuklularında ve Beylikleri'nde bu gibi defterlerin bulunduğu, tarihî kaynaklardan, kat'î olarak anlaşılıyor. Osmanlı idare sistemi, bu hususta onların an'anesini tamamiyle muhafaza etmiştir. Osmanlı sayım defterleri hakkında bakınız: Ömer Lûtfî Barkan, *Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arâzi tahrirleri ve Hakana mahsus İstatistik defterleri*, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. II, sayı 1, 1941, s. 1-19. Osmanlı defterlerinden Selçuklular ve Beylikler devirlerine ait ne kakar mühim malûmat elde edilebileceğini anlamak için bakınız: M. Cevdet, (الاخية الفتيان) ذيل على فصل التركيب في كتاب الرحلة لابن بطوطة İstanbul 1932.

Bu defterlerin aslı, merkezî idare arşivi'nde bulunur, diğer bir kopyası da ait olduğu idarî-malî mıntakanın merkezinde saklanırdı¹. Toprak ve emlak işleri hakkında muntazam *tapu kayıtları* mevcuttu; ve sahiplerine, tasarruf haklarını isbat için, vesikalar verilirdi. Ferdler arasında bu hususta çıkan ihtilâflar, kadılar tarafından halledilirdi. İctimaî ve iktisadî tarih kadar hukuk tarihini de alâkalandırân bu gibi defterler ve vesikalardan, Selçuklular devrine ait hiçbir, şimdilik bildiğimize göre, zamanımıza kadar gelememiş, türlü sebeplerle, mahvolup gitmiştir.

VI. KANUNNÂMELER.

Umumiyetle bilindiği gibi, Ortaçağ müslüman ve türk devletleri, *nazarî* olarak şeriat hükümlerine yâni *fıkh* esaslarına dayanmakla beraber, fi'li olarak, devlet tarafından zamanın ictimaî ve iktisadî zaruretlerine göre çıkarılan *kanunlar* ile idare olunurdu. Teşkilât ve teşrifat meseleleri, vazife ve salâhiyetler, malî mükellefiyetler, bir kısım ferdlerin ve zümrelerin (çiftçiler'in, göçebeler'in) hukukî statüleri, şehir teşkilâtı, iktisadî faaliyet, cezayı mucip haller ve ceza nevîleri, hulâsa, âmm hukukuna ait bütün meseleler, hattâ hususî hukuk ile alâkalı birtakım mühim işler, hükümdarlar tarafından çıkarılan kanunlar vasıtasıyla tanzim edilirdi. Bugünkü kanunlar gibi tasnifli bir bütün şeklinde olmayıp, muhtelif zamanlarda çıkarılan dağınık hükümlerin ve kararların gelişmiş güzel bir araya getirilmesiyle vücutta gelen bu *kanunnâmeler*'in asılları, merkezde *devlet arşivi*'nde ve taşralarda *kadı arşivleri*'nde saklanır, ve çok defa, bunların tatbiki ile mükellef me'murların hususî teşebbüsleri ile bir mecmua (*code*) şeklinde toplandığı olurdu. Anadolu Selçuklularının muhtelif devirlerinde, bu türlü kanunların mevcut olması, hattâ, Büyük Selçuklular'da mevcut birtakım kanunların XII-XIII. asırlarda Anadolu'da da tatbik edilmesi pek tabiidir². Hristiyan devletlerden zabtolunan memleketlerde eski

¹ Ortaçağ'ın bütün müslüman ve türk devletlerinde, devlet merkezinde ve eyalet merkezlerinde bulunan dîvanların hususî arşivleri mevcut olduğunu, bâzı tarihî kaynaklardan öğreniyoruz. Abbâsîler'de, Gazneliler'de, Büyük Selçuklular'da, Gûrlular'da, Hwârizmşâhlar'da, Memlukler'de, İlhanlılar'da olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da bu gibi arşivlerin mevcudiyeti, muhtelif kayıtlardan istidlâl olunuyor.

² Büyük Selçuklular'da, bilhassa Melikşâh devrinden başlayarak,

ma hallî kanunlar'ın ve bilhassa vergi kanunları'nın tatbikine devam olunduğu, Ortaçağ türk devletlerinin hukukî bünyeleri hakkındaki bilgilerimize göre, muhakkaktır¹. Anadolu Selçukluları devrine aid bu türlü hukukî vesîkalar'dan hiçbiri bize kadar gelememiştir. Gerek bunlara, gerek Anadolu Beylikleri'ne ait olarak, sadece *vekayinâme*'lerde ve *münşeat mecmuaları*'ndaki bâzı kayıtlarla, birtakım vergi kitâbeleri², bir de, Osmanlılar devrine ait bâzı *kanunnâme*'lerde Beylikler devrinden kaldığı tasrih edilen bâzı vergiler hakkındaki dağınık fıkralar elimizde bulunmaktadır³.

birtakım idarî ve malî kanunlar çıkarıldığı, *tasarruf* meselelerinin tanzim olunduğu malûmdur (tafsilât için: Fuad Köprülü, *Orta zaman türk hukukî müesseseleri*, Belleten, sayı 5-6. 1938. s. 61-66). Bu kanunlardan mühim bir kısmının İlhanlılar devrinde Gazan Han tarafından yapılan geniş ölçüde *législatif* faaliyet esnasında yeniden tatbik sâhasına konulduğunu biliyoruz (Raşîd al-Dîn, *Târîh-i Mubârak-i Gâzânî*; Karl John neşri, GMNS. XIV. 1940. S. 235-242). Sultan Sancar'ın son yıllarına kadar Büyük Selçuklu sultanlarının yüksek hâkimiyetini tanıyan Anadolu Selçukluları'nda, Büyük İmparatorluğun her tarafında tatbik edilen umumî mahiyette birtakım kanun ve kaidelerin tatbik edildiğinde şüphe yoktur. Bunların birçok müesseseleri hakkındaki malûmatımız bunu te'yit ettiği gibi, umumiyetle Ortaçağ müslüman ve türk devletlerinde, sülâleler değiştiği halde «kanunların asırlarca devam ettiği», yâni, «hukukî ve içtimaî nizamın siyasî değişikliklere rağmen bozulmadığı» düşünülürse, bu mütaleamızın doğruluğu daha iyi anlaşılır.

¹ Bu hususta umumî bir fikir edinmek için bakınız: Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar*, s. 215-219, 291.

² Bâzı yeni vergiler konulmasına, yahut, birtakım eski vergilerin kaldırılmasına ait hükümdarlar tarafından çıkarılan emirlerin, *kitâbe* şeklinde, taş veya maden levhalara hâkkettirilerek halkın görebileceği yerlere - bilhassa cami ve mescitlerin duvarlarına - konulması, Ortaçağ islâm dünyasında eski bir âdettir. Bu vergilerin, bilhassa «urfî mahiyette ve şehirlere mahsus» vergiler olduğu unutulmamalıdır. Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğu'nun daima tatbik ettiği bu usûl, İlhanlılar tarafından da geniş ölçüde tatbik edildiği gibi, XIV-XV. asırlarda bâzı Anadolu Beylikleri de, İlhanlı te'siri altında, bu usûlün tatbikine devam etmişlerdir. Bu türlü kitâbeler hakkında bir fikir edinmek için, yukarıda adı geçen islâm kitâbelerinin *umumî repertuvarı*'na, *Türk hukuk ve iktisat tarihi Mecmuası*'nın birinci cildinde Prof. Barthold'un *Ani*'deki ve Dr. Wittek'in *Ankara*'daki İlhanlı kitâbelerine ait mekalelerine, Karamanlılar'a ait 874 tarihli bir vergi kitâbesi hakkında da Halil Edhem'in mekalesine (*Tarih-i osmanî encümeni Mecmuası*, 11-14; ayrı basım, s. 58) bakınız.

³ *Tarih-i osmanî encümeni Mecmuası*'na ilâve olarak neşredilen *Süleyman Kanunnâmesi*'ne bakınız. Burada, Karamanlılar devrinden kalan birtakım

Bütün bunlardan başka, vergiler ve malî idare meseleleri hakkında, *münşeât mecmuaları*'ndaki bâzı fermanlarda - meselâ, herhangi bir şahsın veya bir vakfın bâzı vergilerden affine dair hükümlerde - yahut, maliye işleriyle uğraşan büyük memurların tâyinlerine ait *menşûr*'larda da birtakım mühim malûmata rastlanabilir. Mamafih umumiyetle, malî idare hakkında en mühim malûmat kaynakları, aşağıda edebî kaynaklar kısmında bahsettiğimiz *hesap* ve bilhassa *istîfâ* kitaplarıdır (VI. II.).

VII. KADI SICİLLERİ.

Ortaçağ'da Yakınşark'ın bütün müslüman ve türk devletleri gibi, Anadolu Selçuklularında da, merkezî idare tarafından tâyin edilen kadılar'ın (*Qâzî*) ve onların naiblerinin hususî *arşiv*'leri bulunduğu, ve selâhiyetleri dairesinde olan bütün işler hakkındaki karar suretlerinin hususî defterlere kaydedilerek saklandığı, malûmdur. Kadılar, ferdler arasındaki ihtilâfları halleden bir *hâkim*, bir adliye me'muru olmaktan başka, bütün *mülkî* işlerde "merkezî idare'nin mümessili,, vazifesini de gördüklerinden, *şer'i mahkeme* sicilleri yahud *kadı sicilleri* dediğimiz bu vesîka defterlerinin büyük ehemmiyeti pek açıktır. Selçuklular devrinde, kadıların, kararlarını muhtevî olarak alâkalı ferdlere verdikleri vesîkaların (*i'lâm, hüccet, sened, v. s.*) asıllarından hiçbiri bize kadar gelemediği gibi, bunların ve merkezî idareden gelen birtakım emirlerin suretlerini ihtiva eden defterler de tamamıyla mahvolmuştur¹.

vergiler'den bahsolunmaktadır. Şarkî Anadolu'da Akkoyunlular'dan Osmanlılar'a geçen birtakım şehirlerdeki vergiler hakkında: Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan beye ait kanunlar, Tarih Vesîkaları, sayı 2, 1941.*

¹ *Kadı sicilleri* yahut *şer'i mahkeme vesîkaları*, tarih tetkikleri ve bilhassa içtimaî ve iktisadî tarih araştırmaları için, birinci derecede ehemmiyetli vesîkalarıdır. Osmanlılar devrinden kalan bu gibi birçok siciller sayesinde, bu ehemmiyet pek açık olarak görülmektedir. Daha Abbâsîler ve Selçuklular devrinde, sonra İlhanlılar'da bu gibi sicillerin mevcudiyeti hakkında kat'î malûmatımız vardır. Ortaçağ islâm dünyasında, büyük şehirlerin kadılıkları muayyen ailelere munhasır kaldığından, bunlardan bâzılarının gayet muntazam sicillere malik olduklarını görüyoruz. Abbâsîler devrinde ve bilhassa Mısır müslüman devletlerinde *kadı sicilleri* hakkında, bakınız: Emile Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam* I, Paris 1938, s. 384. Mamafih, bu, umumî bir kaide değildi; bâzan, vazifelerinden ayrılan kadıların, sicillerini de beraber alıp götürdükleri de oluyordu. Ken-

VIII. VAKFİYELER.

Vakıf müessesesi'nin, bütün Ortacağ islâm dünyasında olduğu gibi Anadolu Türkleri sâhasında da çok büyük bir inkişaf gösterdiğini, ve birçok âmme hizmetlerinin (maarif, nafia, içtimaî yardım) bu vakıflar vasıtasıyla görüldüğünü biliyoruz. Anadolu Selçukluları gibi onların vârisleri olan Beylikler'de de, hükümdarlar, hânedâna mensup prens ve prensesler, büyük devlet adamları, zengin tâcirler birçok vakıflar te'sis etmişler, ve bunlara tahsis ettikleri gelir kaynaklarıyla bunların idare ve mürakabe şekillerini tesbit eden *vakfiye*'ler tanzim ettirmişlerdir¹. Gerek hukukî mahiyetleri ve gerek en mühim vakıfların hükümdarlar tarafından te'sis edilmiş olması itibariyle *diplomatik vesikalar* arasında saymayı tercih ettiğimiz bu *vakfiye*'lerden bâzılarının - pek nadir olmakla beraber - orijinalleri, bâzılarının da eski ve yeni kopyaları mevcut bulunuyor. Bâzı vakfiyelerin hulâsaları da, herkesin bilmesi için, kitâbe şeklinde, ait oldukları binaların münasip bir yerine konulmuştur².

Tarihî kaynak olmak bakımından pek büyük ehemmiyetleri olan ve tarihin her şûbesini (*généalogie, tarihî topoğrafya, içtimaî ve iktisadî tarih*) aydınlatabilecek bir kıymette bulunan bu

disinden evvelki devletlerden daha muntazam ve merkeziyetçi bir idare kuran Osmanlı imparatorluğu'nda XVI. asırda bile, *Karaman* kadılarının, vazifeden ayrılırken sicillerini de beraber götürmeleri âdeti devam etmiş, ve en sonra Kanunî Süleyman'ın bir emriyle bu âdet yasak edilmişti. Anadolu Selçukluları devrinde kadı sicillerinin ne dereceye kadar muhafaza edildiği hakkında, tarihî kaynaklarda hiçbir kayda tesadüf edemedik.

¹ Anadolu Selçukluları'na ve Beylikleri'ne ait *vakfiyeler*'den bâzılarının nadir olmakla beraber orijinalleri, bâzılarının ise tam veya kısmî olarak kopyaları mevcuttur ki, bunlardan birtakımı muhtelif mecmualarda neşir edilmiştir. Mükrimin Halil Yinanç, Anadolu Selçukluları'na ait elli kadar vakfiye gördüğünden bahsetmektedir (*Anadolu Selçukluları Tarihi*, s. 9).

² Bu gibi vakıf kitâbelerine, bilhassa Memlûkler devrinde Mısır ve Suriye âbidelerinde pek çok tesadüf olunur. Anadolu'ya ait olarak, Kermiyan oğulları'ndan Ya'kûb Bey'in 814 tarihli vakıf kitâbesi, önce Necib 'Âşım, sonra Halil Edhem ve en sonra da İsmail Hakkı Uzunçarşılı taraflarından üç defa neşir edilmiştir (*Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 79-82). Osmanlılar devrine ait olarak, Temürtaş paşa oğlu Umur Bey'in *Bursa*'daki kitâbesi gösterilebilir. (Halim Baki Kunter, *Kitâbelerimiz, Vakıflar Dergisi*, II, s. 445-446). Bu iki kitâbenin de türkçe yazılmış olması, türkçe'nin *resmî dil* olarak inkişafını göstermek bakımından, çok ehemmiyetlidir.

vakıf vesikalarının mahiyet ve kıymetini, ve tarihçiler tarafından bunlardan nasıl ve ne gibi şartlar dairesinde istifade olunabileceğini eski bir mekalemde izah etmiş olduğum için¹, burada bu mesele üzerinde duracak değilim. XIII-XIV. asırlar Anadolu tarihine ait yerli kaynakların azlığı ve resmî vesikaların ise yok denecek kadar mahdut olduğu gözönüne alınca, elde mevcut *vakfiyeler*'in, bu devirleri aydınlatmak bakımından, birinci derecede ehemmiyet kazanacağı kendiliğinden anlaşılır. Şimdiye kadar Anadolu Selçukluları ve Beylikleri zamanlarına ait muhtelif vakfiyeler, muhtelif mecmualarda ve bâzı monografiler içinde neşir olunmuşsa da, çok mühim birtakım vakıf vesikaları henüz bastırılmamış bulunuyor. Ancak, şu noktayı bilhassa tebarüz ettirmek lâzımdır ki, bu neşirlerden birçoğu ilmî usûllere tamamiyle aykırı bir şekilde yapıldığı cihetle, bunlara inanmak çok müşküldür. Azçok itinalı ve dikkatli bir surette yapılan neşirlerde ise, nâşirlerin içtimâî ve iktisadî tarihi alâkalandıran meselelere hiç ehemmiyet vermedikleri göze çarpıyor. XII-XIV. asırlara ait elde mevcut Anadolu *vakfiyeleri*'nin evvelâ muntazam bir repertuar'ını yaparak, bunları kronoloji sırasıyla, filolojik ve tarihî tenkid esaslarına kabil olduğu kadar riayet edilmek şartıyla, meydana çıkarmak, Anadolu tarihinin başlıca malzemesini meydana koymak hususunda yapılacak hizmetlerin en büyüğü olacaktır. Yerli kaynakların en ehemmiyetlisini teşkil edecek olan böyle bir külliyyat, XII-XIV. asırlar Anadolu türk hayatının içtimâî ve iktisadî muhtelif tezahürlerini tetkik edecek tarihçiler için, çok zengin bir kaynak teşkil edilecektir.

VI.

SAİR EDEBİ KAYNAKLAR.

Hususî ehemmiyetleri dolayısıyla ayrıca bahis mevzuu ettiğimiz *vekayinâmeler*'den sonra, XII-XIV. asırlar Anadolu'suna ait sair her türlü yerli edebî kaynaklar hakkında da malûmat vererek, bunların mahiyet ve tarihî kıymetleri üzerine dikkati çekmek istiyoruz. Yukarıda söylediğimiz gibi, Selçuklular ve vârisleri devrini aydınlatacak yerli kaynakların azlığı, dar mânâsiyle ve doğrudan

¹ Fuad Köprülü, *Vakıf müessesesi ve vakıf vesikalarının tarihi ehemmiyeti*, *Vakıflar Dergisi*, I, 1938, S. 1-6.

doğruya *tarihî kaynak* sayılmasalar bile, o devir hayatının her hangi bir safhasını göstermeğe yarayacak yardımcı edebî kaynaklar'a da büyük bir ehemmiyet verilmesini zarurî kılmaktadır.

Anadolu tarihi ile uğraşan müelliflerin, eski telâkkıylere bağli kalarak, yalnız siyasî hâdiselere kıymet vermeleri, *sikke* ve *kitâbeler* ile *resmî vesîkalar* ve *vekayinâmeler* dışında kalan edebî kaynaklardan hemen hiç istifade etmemelerine sebep olmuştur. Cemiyetin asıl bünyesini teşkil eden maddî ve mânevi unsurları, yâni, dış tezahürleri yaratan asıl tarihî âmilleri düşünmeyen görenekci eski telakkıylere bağlananlar, bu resmî vesîkaların ve vekayinâmelerin, içtimâî ve iktisadî hayatı az çok aydınlatabilecek bâzı nadir kayıtlarını dahi lâyıık oldukları ehemmiyetle kavrayamamışlardır¹. Hâlbuki, tarih mefhumunu bu kadar dar ve iptidaî bir şekilde anlayanlar için hiçbir kıymet ifade etmeyen sair *edebî kaynaklar*, bugünkü geniş ve hakikî tarih anlayışını kavramış araştırmacılara, vekayinâmeler'dekinden daha az ehemmiyetli olmayan bir yığın yeni malzeme verebilecek bir mahiyet arz etmektedir. XII-XIV. asırlar Anadolu türk cemiyetinin henüz çok karanlık tarihini *yeni görüş* zaviyelerinden tetkik imkânını verebilecek olan bu kaynakların mahiyetini ve bunlardan nasıl ve ne dereceye kadar istifade edileceğini, bunları az çok mâkul (*rationel*) bir tasnife tâbi tutarak kısaca anlatmağa çalışalım. Bunlar hakkında verilen izahat, yalnız XII-XIV. asırlardaki Anadolu tarihi değil, umumiyetle Ortaçağ türk ve islâm tarihi tetkikleri için, bu gibi yardımcı kaynaklardan ne büyük istifadeler te'min edileceğini pek açık ve kat'î olarak gösterecektir ümidindeyiz; ve işte bundan dolayı, bu gibi kaynaklar arasında, bilhassa şimdiye kadar pek az bilinen yahut hiç bilinmeyen bâzı eserlerle, tarihî bir esasa dayanan destanî (*epik*) mahiyetteki *halk romanları* hakkında daha geniş malûmat veriyoruz.

¹ Anadolu Selçukluları ve Beylikleri tarihine ait şimdiye kadar neşir edilen tetkiklerin mahiyeti, bu mutaleamızı isbata kâfidir. XII-XIV. asırlar Anadolu türk cemiyetinin dinî, hukukî, içtimâî ve iktisadî bünyesine dair hemen hiçbir şey yapılmamış olması, yalnız kaynakların kifayetsizliğinden değil, daha ziyade, bütün bu kaynaklar üzerinde çok dar bir görüşle çalışılmış olmasından ileri gelmektedir. Hâlbuki, içtimâî tarih meselelerini görmek kabiliyetinde olan hakikî bir tarihçi, hattâ bu mahdut kaynaklardan bile, birçok yeni şeyler çıkarabilir. Eski hikâyeci vak'anüvis görüşü ile, bugünkü mânâsiyle asıl tarihçi görüşü arasındaki derin fark, işte buradadır.

I. MÜNŞEÂT MECMUALARI.

[Bedreddin Râmî, *at-Tarasul ila-t-Tavassul*; Abû Bekr Zekiyeddin Konevî, *Ravzat al-Küttâb*; Mevlânâ, *Mektûbât-ı Mevlânâ* (XIII. asır.)].

Ortaçağ'daki bütün müslüman ve türk devletlerinde, devletin iç ve dış muhaberelelerini idare eden *inşa dîvânı* dairesinde, zamanın en kudretli *münşî* yâni kâtiplerinin bulundurulması, değişmez bir usûldü. Çok geniş bir edebî kültüre, arap ve acem edebiyatlarıyla islâm ilimlerinde büyük bir ihâtaya sahip olan bu münşîlerden bâzıları, arap ve acem edebiyatlarının en büyük nesir üstadlarından sayılır. Başka hükümdarlara yazılan mektupların, fetihnâmelerin, büyük vazifelere tâyin edilen devlet adamlarına verilen menşûrların, çok ağır ve süslü bir üslûpla yazılması, bilhassa XII. asırdanberi, Yakınşark devletlerinde umumî bir an'ane hükmüne girmişti. Burada islâm *chancellerie*'sinin teşekkül ve tekâmülünden, dîvân muhaberelelerinde kullanılan dillerden, üslûplardan bahsedecek değiliz; bu, çok geniş ve başlı başına bir mevzu teşkil eder. Yalnız şunu söylemekle iktifa edelim ki, Anadolu Selçukluları, bu hususta Büyük Selçuklular'ın *chancellerie* an'anelerine sadık kalmış, ve devlet dairelerinde *farsça*'ya çok büyük bir yer vermişlerdi. Kudretli münşîler tarafından idare edilen Konya Sultanlığı dîvanında, Büyük Selçuklular'da ve H^w â r i z m ş â h l a r'daki, ve sonraları daha birçok türk devletlerindeki, dîvân an'aneleri devam ediyordu. Bu an'anelere göre, dîvânlardan yazılacak her türlü yazılar için, eski büyük münşîler tarafından konulmuş -daha doğrusu, onların vücade getirmiş oldukları örneklerden çıkarılmış- bâzı kaideler vardı; her münşî, bu muayyen usûller dairesinde hususî kudretini göstermek mecburiyetinde idi. Uzun müddet herhangi bir hükümdarın muhaberelelerini idare etmiş olan büyük münşîler'in kaleminden çıkan yazılar, bâzan kendileri bâzan da başkaları tarafından toplanarak, *münşeât mecmuaları* tertip olunur, yahut, hususî mecmualara edebi nesir örneği olarak kaydedilirdi. İşte, orijinaleri çoktanberi kaybolmuş birtakım diplomatik vesîkalar, sırf bu mecmualar sayesinde saklanabilmiş ve zamanımıza kadar gelmiştir.

Münşeât mecmuaları, sadece "birtakım resmî vesîkaları ihtiva

eden bir külliyat,, değildir. Eğer böyle olsaydı, bunları edebî kaynaklar arasında değil, daha ziyade diplomatik kaynaklar arasında saymak doğru olurdu. Hâlbuki, büyük divân muhaberelelerini idare etmiş herhangi büyük bir münşinin *münşeât*'ı, *mukaddime*, *ithâfiye*, edebî nesir ve bilhassa resmî üslûb hakkında *mülâhazalar* gibi kısımlardan sonra, *sulţâniyât* adı verilen resmî vesîkaları, ve ayrıca *ihvâniyât* denilen - müellifin şahsına ait - hususî mektupları da ihtiva eder. Esasen, bu münşeât mecmualarının tertibinde başlıca iki gaye gözetilir: önce, kâtibin edebî kudretini göstermek, sonra da, divân hizmetinde bulunanlarla edebiyat meraklılarına, taklit etmeleri iyca eden güzel örnekler vermek. Yoksa, bu eserleri tertib edenler, *tarihî bir kaynak* vücuda getirdiklerini hiçbir zaman düşünmemişler, sadece, bedîî bir gaye tâkib etmişlerdir; Hıvârizmşâh Alâeddîn Töküş devrinde onun inşâ divânı'nın başında bulunan Bahâeddin Moḥammed b. Müeyyed-i Bağdâdî'nin *at-Tavassul ila-t-Tarassul* adlı münşeât mecmuası buna güzel bir misâldir ¹.

Diğer bâzı münşeât mecmuaları ise, inşâ divânı'ndan çıkabilecek her türlü resmî yazıların örneklerini ihtiva eden bir nevi *formulaire* - eski tâbir ile bir Şakk mecmuası - mahiyetindedir ki, muhtelif mahiyette işler için yazılmış yüzlerce örneği ve *chancellerie*'ye ait olup - divân kâtiblerince bilinmesi lâzım olan - lâkablara, unvanlara, teşrifata ait birçok malûmatı da muhtevi olan bu eserler, doğrudan doğruya amelî bir ihtiyacı karşılamak maksadiyle yazılmıştır; bu örneklerden birçoğu, türlü türlü me'muriyetler ve vazifeler tevcihine ait hükümlerde isim yerlerinin umumiyetle boş bırakılmasından da anlaşılacağı veçhile, bir nevi inşâ kalıbları'dır ki, bilhassa *hukukî müesseseler tarihi* için bunların birinci derecede ehemmiyeti vardır: Celayirîler devrine ait olarak Moḥammed b. Hindûşâh'ın tertip ettiği *Düstûr al-Kâtib fî Ta'yîn al-Merâtib* adlı meşhur eser, isminden anlaşılacağı üzere, bu türlü münşeâtların en mükemmel bir nümesidir ². Çok büyük bir inkişaf göstermiş olan Memlûk *chancellerie*'si, divân kâtiblerinin bu gibi meslekî ihtiyaçlarını karşılamak

¹ Bu mühim eser Ahmed Behmenyâr tarafından 1315 hicrî-şemsî'de Tahran'da neşredilmiştir.

² Bâzı parçaları iptida Von Hammer tarafından -oldukça mühim yanlışlarla - tercüme ve neşir olunan (*Geschichte der Goldenen Horde*, Pesth, 1840, S.

üzere *Şubh al-A'sâ* gibi inşâ san'atine ait ansiklopedik büyük eserler vücutte getirmiştir ki, başka sâhalar için bu kadar geniş bir planla yazılmış mahsûllere malik değiliz.

Umumiyetle inşâ mecmuaları hakkında bu kısa îzahlardan sonra, Anadolu Selçukluları devrine ait bu gibi edebî mahsûllerden bugün elimizde neler bulunduğunu anlatalım. Şimdilik bildiğimize göre, Anadolu Selçukluları'nın mükemmel bir *inşâ dîvânı* ve muhtelif devirlerde bu dîvânda çalışmış kudretli münşileri bulunmakla beraber, yazık ki bunların mahsûllerinden pek az birşey elimize geçebilmiştir. Paris millî kütüphanesi'nde, yukarıda adı geçen *at-Tavassul* adlı münşeâtın bulunduğu cild içinde, "v. 128,, den başlayarak "v. 174,, e kadar, Bedreddîn Rûmî adlı bir Anadolu müşsinin *at-Tarrassul ila-t-Tavassul* adlı münşeât mecmuası'ndan birtakım mektublarla, Anadolu Selçukluları ricalinden Şâhib Şem-seddîn İsfahânî'nin iki mektubu ve bir kasîdesi (v. 174 - 178), Rük-neddîn Kılıç Arslan'ın kardeşi İzzeddîn Keykâvûs'a gönderdiği bir mektup (v. 181 - 182), Selçuklu ricalinden Kemâleddîn Kâmyâ r'a verilen menşûr (v. 182 - 184), Celâleddîn H'ârizmşâh'ın Alâeddîn Keykobâd I.e gönderdiği iki mektup ile (v. 184-186) Alâeddîn'in ona cevabı (v. 186-187) mevcut bulunuyor¹. 784 yılında *Antalya*' da istinsah edilmiş olan bu vesîkalar, görülüyor ki, hem sonraki devirlere ait hem de mahduttur. Tetkik etmediğim bu eser hakkında fazla birşey söylemek bence mümkün değilse de, münşeât sahibi Bedreddîn'in, Mevlânâ ve Kâni'î ile muasır olup büyük bir edebî şöhrete malik olduğu *Aflâkî Menâkibi*'nden anlaşılan ve Mev-

463-516) bu eserden, daha sonra, rus müsteşrikı Berezin 'de *Atlınordu devletinin iç teşkilâtı* hakkındaki meşhur monografisinde istifade etmiş, ve daha sonra Melioranki ve Barthold gibi bâzı âlimler de birtakım yazılarında bundan faydalanmışlardır. Fakat bütün bunlara rağmen, bu eserin hukukî ve iç-timaî tarih bakımlarından ihtiva ettiği çok zengin malzeme, ilim âlemine hemen tamamıyla meçhûl bulunuyor. Avrupa ve İstanbul kütüphanelerinde bulunan çok güzel ve doğru yazmaları sayesinde bu eserin mükemmel bir tab'ını yapmak, türlü bakımlardan, çok faydalı olacaktır. Bilhassa İlhanlılar devri teşkilâtını öğrenmek hususunda, bu eser emsalsiz bir kaynaktır. İlhanlılar tarihini son olarak yazan Bertold Spuler de, *Die Mongolen in Iran* (Leipzig 1939) adlı eserinde, bundan -Hammer'in tercume ettiği parçalar müstesna olarak -doğrudan doğruya istifade etmemiştir.

¹ Bu tafsilâtı, Mîrzâ Moḥammed Kazvî'nin *at-Tavassul*'un Paris nüshası hakkındaki mekalesinden öğreniyoruz (*Bist Makâla*, II, 194-195).

lânâ'nın ölümünde henüz hayatta bulunan Emir Bedreddin Yahyâ olması ihtimali vardır¹. Bunun şakirdi olup *Ravzat al-Küttâb ve Hadîkat al-Albâb* adlı farsca bir münşeât tertip eden *Şadr al-Muṭaṭabbib* lakablı Abû Bekr Zekiyeddin Konevî'nin bu eserinden muhtelif nushalar, gerek Türkiye ve gerek Avrupa kütüphanelerinde mevcut olduğu gibi, bir nusha da kendi kütüphanemde mevcut olduğundan, ileride bu eserden ayrıca bahsetmek isterim. 677 ramazanının sonlarında tamamlanan bu eserde, pek o kadar mühim resmî vesîkalar bulunmamakla beraber, o devre ait bâzı ehemmiyetli kayıtlara tesadüf olunuyor.

Bu iki eser haricinde, Selçuklular devri için azçok tarihî kaynak olarak kullanılacak diğer bir münşeât kitabı, Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin hususî mektuplarını ihtiva eden *Mektûbât-ı Mevlânâ*'dır. 1356 h. de İstanbul'da mukaddime ve bâzı haşiyelerle birlikte, lâkin oldukça kusurlu bir şekilde, basılan bu eser, o devrin fikrî ve manevî tarihini ve Mevlânâ'nın birçok selçuklu ricaliyle münasebetlerini göstermek bakımından ehemmiyetli olduğu gibi, o devirde birtakım ricalin taşıdıkları türkçe lâkap ve unvanları ihtiva etmek suretiyle de, mufassal *İbn Bîbî tarihi*'nde Anadolu Selçukluları *titulature*'üne dair bulunan mühim kayıtları da tamamlamaktadır². XVI. asır osmanlı münşisi Ferîdûn Bey'in çok meşhur eserinde Selçuklular'a isnat edilen bâzı vesîkaların tamamıyla *uydurma* oldu-

¹ Clément Huart, *Les Saints des derviches tourneurs*, I, S. 64, 285; II, 99.

² Ahmed Remzi Akyürek tarafından F. Nafiz Uzluk'un mukaddime ve notlarıyla bastırılan bu eserin tab'ındaki yanlışlıklar hakkında Prof. Şerefeddin Yalıtka'yânın mekalesine bakınız (*Türkiyat Mecmuası*, C. VI. S. 323-345). Mamafih bu mukaddime ve notlarda, tarihî bakımdan daha başka büyük yanlışlıklar olduğu gibi, türk *titulature*'ü hakkında hiçbir fikirleri olmayan naşirlerin türkçe unvanları çok yanlış okuyup, hiç akla gelmeyecek garîb îzahlara kalkmaları da bilhassa kayda lâyıktır. Meselâ, daha islâmiyetten evvelki türk devletlerinden başlayarak Büyük Selçuklular'da ve onun haleflerinde daima gördüğümüz *uluğ kutluğ bilge inanc* lâkabındaki *bilge* kelimesi beline tarzında okunarak, bundan, Bektaşî'lerdeki «eline, beline, diline sağlam olmak» düstûrunun Mevlânâ'ya ait olduğu neticesi çıkarılmıştır (*Mukaddime*, S. 16). Hâlbuki, metinde yalnız كلب، كلب kelimeleri vardır ki, pek az geçen bu كلب kelimesinin de herhâlde bir istinsah yanlışlığı olduğu muhakkaktır. Bı basımın filoloji esaslarına ne kadar aykırı olarak ve ne kadar îtinatsız yapıldığı, bundan da anlaşılabilir. Bununla beraber, bu mektupların neşri, Selçuklu tarihi tetkikleri için, herhâlde kıymetli bir yardımdır.

ğunu da hatırlayacak olursak¹, bu devirden kalan *münşeât mecmuaları*'nın ne kadar az, ve bilhassa kıymetli resmî vesîkaları ihtiva etmek bakımından da, ne kadar ehemmiyetsiz olduğunu, daha iyi anlarız. XIII. asırda Konya sarayında ve dîvân'ında daima birçok şöhretli münşîlerin hizmet ettikleri *İbn Bîbî* ve *Aksarâyî* gibi kaynaklardan anlaşıldığı halde, bu devre ait resmî vesîkalardan pek azının zamanımıza kadar gelebilmesi, telâfisi imkânsız bir kayıptır.

II. İSTİFÂ KİTAPLARI.

Ortaçağ'daki bütün müslüman türk devletleri gibi, Büyük Selçuklular'da ve Anadolu Selçuklularında da, devletin malî işlerine *istîfâ* ve maliye me'murlarına da umumiyetle *mustavfî* adı verilir, ve *istîfâ dîvânı*, merkezî idarenin en mühim şûbesi sayılırdı. Devlet varidatının tahsili ve masraflarının ödenmesi, doğrudan doğruya bu dîvân tarafından görüldüğü cehetle, suiistimâllere çok müsait olan bu idare şûbesinin başına, en doğru ve muktedir adamlar getirilir, bu şûbede kullanılacak bütün me'murların seçilmesinde büyük bir dikkat gösterilirdi. İstîfâ dîvânı'nda, maliye işlerinin intizamını te'min için sıkı bir kontrole tâbi muhtelif defterler tutulurdu. Yabancıların okuyup anlayamaması ve birtakım tahriflere meydan verilmemesi için, bunlarda *siyâkat yazısı* denilen ve âdetâ bir nevi *şifre* mahiyetinde olan bir yazı, ve, *erķâm-ı dîvânîye*, -yâni dîvân işlerine mahsus rakamlar- denilen ve yine bir şifre mahiyetinde olan rakamlar kullanılırdı. Bu dairede hizmet eden me'murlar bu hususî şifreleri bilmek mecburiyetinde buldukları gibi, ayrıca, bu defterlerin mahiyetini ve tanzim tarzlarını, memleketin her sâhasına ait hususî *vergi kanunları*'nı, piyasada tedavül eden muhtelif paraların kıymetlerini yâni *ayar* ve *şiklet*'lerini, alım satımda kullanılan her türlü *ölçüleri* bilmeleri de lâzımdı.

Yalnız idare teşkilâtını öğrenmek bakımından değil, umumiyetle malî ve iktisadî tarih bakımlarından da çok mühim olan bu meseleler hakkında, *vekâyinâmeler*'in ara sıra verdikleri mahdud malûmatı tamamlayacak mahiyette, resmî vesîkaların azlığını ve kifayetsizliğini yukarıda göstermiştik (V. VI.). İşte, bütün bu meseleler hakkında bizi aydınlatabilecek en mühim tafsilâtı, muhtelif devirlerde yazılmış *hesap* ve bilhassa *istîfâ* kitaplarında bulabiliriz. Umumî mahiyette bilgileri ihtiva eden hesap kitap-

¹ Mükrimin Halil, *Türk tarih encümeni Mecmuası*, No. 62-77, 78, 1339.

ları'nda ölçüler hakkında malûmat bulunduğu cehetle, bunlardan istifade edileceği gibi, bilhassa istifâ kitapları, malî idare hakkında bizi aydınlatabilecek en mühim kaynaklardır. Umumiyetle istifâ yâni maliye işlerinde çalışan me'murlara vazifelerine ait teknik bilgiler vermek maksadiyle, eski ve tecrübeli *mustavfi*'ler tarafından yazılan bu eserlerde, ait oldukları devirlerin malî sistemine, istifâ dîvânı'nın teşkilâtına, orada kullanılan defterlerin mahiyetine ve tanzim usûllerine, varidat ve masraf nevilerine, vergilere, maaş ve tahsisatlara, devletin umumî bütcesine ait çok etraflı malûmat bulunur. Bir maliye me'murunun bilmesi lâzımgelen başlıca bilgileri ve istifa dîvânı'nda tatbik edilen usûlleri ihtiva eden bu gibi eserlerden, İlhanlılar devrine ait iki kitap elimizde bulunuyor ki, bunlardan birincisi 700 H. de 'Alâ'-i Tebrîzî tarafından yazılan *Sa'âdetnâme*¹, diğeri de XIV. asıra ait *Risâle-i Felekîye*'dir². Birinci eserin 815 de Bursa'da istinsah edilmiş bir nushasının mevcut olması, Osmanlı maliye me'murlarının, istifâ usûllerini öğrenmek için, İlhanlılar devri eserlerinden istifade ettiklerini göstermektedir.

İlhanlılar devrinde maliye işlerinin iranlı mustavfiler tarafından arap diliyle idare edilmesi, bunların, sair birçok şeylerde

¹ İlk defa Prof. Z. V. Toğan tarafından Konya'da (Yusuf Ağa kütüphanesi, 1756 No. da) bulunan bu eserden, onun *Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti* adlı mekalesinde istifade olunmuş (Türk Hukuk ve İktisad tarihi Mecmuası, I, 1930, s. 14), ve ondan alınarak B. Spuler'in *Die Mongolen in Iran*'ında zikir edilmiştir (s. 299, 468). Vaktiyle Kâtib Çelebi'nin de görmüş olduğu bu eser, Gazan Han'ın veziri Sa'deddîn Moğammed b. Tâceddîn 'Ali al-Sâvecî'nin emri ile, oğlu Şerefeddîn'e maliye ve istifâ işlerini öğretmek için yazılmıştır; ve eserin bilhassa ikinci kısmı çok mühimdir. Müellif, ayrıca, istifâ meseleleri hakkında *Kitâb-ı Kânûn al-Sa'âda* adlı daha büyük bir eser yazdığından da bahsetmektedir ki, henüz ele geçmemiştir.

² Z. V. Toğan, yine aynı mekalesinde, bulduğu diğer bir istifâ kitabından (Ayasofya kütüphanesi, 2756 No. da) bahsetmektedir. *Risâle-i Felekîye* adındaki bu eser, Mazenderân'lı 'Abdullâh b. Moğammed b. Kiyâ tarafından 1340-1367 yılları arasında yazılıp, ölümünden sonra vezir Felek al-Ma'âlî tarafından tamamlanmıştır ki, bu ilâvede 840-884 yılları arasındaki zamana ait kayıtlara tesadüf olunmaktadır. Z. V. Toğan, bu mekalesinde, bu risâlenin *Rûm, Ermen, Diyarbekir* vergileri hakkındaki malûmatını nakletmiştir (s. 31-33). İlhanlılar'ın son devirlerinde (XIV. asır) Rûm memleketleri'nin malî bakımdan Orta Anadolu (*al-Vusâtîye*) ve *Uclar* yâni hudut memleketleri (*al-Ucât*) diye iki kısma ayrıldığı görülüyor ki, bu taksime, Hamdullâh Mustavfî gibi o devir hayat ve teşkilâtını çok iyi bilen ilhanlı müelliflerinin eserlerinde de umumiyetle tesadüf olunur.

olduğu gibi *maliye sistemi* hususunda da Büyük Selçuklular devri an'anelerinden ayrılmadıklarını gösterir. Anadolu Selçukluları'nın daha XII. asırdanberi birçok siyasî ve idarî müesseselerini ve idare an'anelerini Büyük Selçuklular'dan aldıklarını, ve XIII. asrın ikinci yarısından başlayarak Moğol tahakkümü altında kaldıkları zamanlarda ise, İlhanlılar'ın da esasen aynı an'aneleri devam ettirmeleri sebebiyle, maliye işlerine bakan dairelerde eski usûllerin değişmediği kolayca anlaşılır. Bunun neticesi olarak, XIV. asırda 'Irâk, İran ve Orta Anadolu'da İlhanlılar'a vâris olan devletler nasıl İlhanlılar'ın idarî ve malî an'anelerini devam ettirmişlerse, Anadolu Selçukluları'nın mirâsına konan Anadolu Beylikleri ve o arada Osmanlı devleti de, Konya Sultanlığı'nın - esasen İlhanlılar'dan farksız olan - malî an'anelerine sadık kalmışlardır. İşte bundan dolayı, İlhanlılar devrinde yazılmış olan *istîfâ kitapları* sayesinde, Anadolu Selçukluları'nın malî usûlleri ve vaziyetleri hakkında oldukça sağlam malûmat edinmek kabil olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

İşte bu bahsedilen *istîfâ kitapları*'nın dışında olarak, bâzı inşâ kitaplarında ve *chancellerie* işlerine ait geniş malûmat veren *Şubh al-A'sâ* gibi ansiklopedik eserlerde birtakım malî meselelere ait kıymetli kayıtlara tesadüf edildiği gibi¹, idarî ve malî bir *birlik* teşkil eden coğrafi sâhalardan alınan vergileri tesbit eden ve bu sebeble coğrafi bir mahiyet arzleyen *harâc* kitaplarında² da mühim malûmata rastlanır. Ekseriyetle, istîfâ işleriyle meşgul salâhiyetli me'murlar tarafından yazılan bu gibi eserler arasında, me-

¹ Meselâ *Şubh al-A'sâ* müellifinin — a l - 'U m a r 'ın *Mesâlik al-Abşâr*'ından kısmen alarak İlhanlı me'murlarının maaşları hakkında verdiği malûmat gibi. Bu parça, asıl ilk eserden alınmak suretiyle Z. V. T o ğ a n tarafından aynı mekalesinde neşredilmiştir (s. 34 ve sonrası). Yukarıda bahsettiğimiz *Dustûr al-Kâtib*'de de, İlhanlılar ve Celâyirîliler devirlerinin malî teşkilâtı, maliye me'murlarının vazife ve salâhiyetleri hakkında çok mühim malûmat vardır ki, şimdiye kadar bunlardan pek az istifade edilmiştir.

² Eski islâm coğrafyacılarında, Abbâsiler devrinde İslâm İmparatorluğu'nun umumî varidatına ve muhtelif coğrafi sâhalardan alınan vergilere ait malûmata tesadüf olunur : *Qodâma* ve *İbn Hordâdbeh*'de Abbâsî bütçesi hakkında mevcut malûmat ile, *İbn Haldûn*'un bu husustaki malûmatı, V o n K r e m e r ve C o r c e î Z e y d â n taraflarından tetkik olunmuştur (bu sonuncunun *Medeniyet-i islâmiye Tarihi* adlı eserine bakınız: türkçe tercümesi, c. II, s. 56 ve devamı, Ayrıca, A. M e z 'in *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg 1922 adlı eserine de bakınız).

selâ İlhanlılar devrine ait olarak H a m d u l l â h M u s t a v f î ' n i n *Nuzhat al-Ḳulûb*'u, İlhanlılar'a tâbi sair memleketler arasında, Anadolu'nun muhtelif sâhalarından İmparatorluk hazinesine gelen vergi miktarları hakkında da malûmat vermektedir¹. Büyük Selçuklu sultanlarından bâzılarının, İmparatorluğun muhtelif sâhalarının coğrafî, iktisadî ve malî vaziyetleri hakkında tam ve sağlam bir fikir edinmek için, istîfâ işleriyle uğraşan me'murlara hususî eserler yazdırdıklarını bildiğimiz için², İlhanlılar devrinin bu hususta da Selçuklu an'aneleri'ne sadık kaldığı görülüyor. Kendi devirleri hakkında devletin resmî vesîkâ'larından istifade ederek eserlerini vücade getiren bu gibi müelliflerin, daha eski devirlere ait resmî kayıtlar'dan ve *defter*'lerden, yahut, eski maliyeciler tarafından - tabii, yine resmî vesîkalar'dan alınmak suretiyle - vücade getirilmiş birtakım *mecmua*'lardan istifade ettikleri, kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır³. Divân hizmetlerinde bulunan me'murlar tarafından yazılan bâzı vekayinâmelerde de, istîfâ divânı'nın resmî vesîkalarından çıkarılmış malî malû-

¹ Bu malûmat ta Z. V. Toğ an, tarafından yine aynı mekalesinde iktibas edilmiştir (s. 21-27).

² Meselâ İ b n a l - B a l ḥ î ' n i n *Farsnâme*'si (GMNS, I, 1921), bu cins eserlerdendir. Sultan Moḥammed b. Melikşâh, bu eseri, *Fars* sâhasının tarihini, etnoğrafik ve coğrafî hususiyetlerini, oranın toprak mahsûllerini, mâdenlerini, yollarını, idarî teşkilâtını, burada tatbik edilen eski ve yeni kanunları öğrenmek maksadiyle yazdırmıştır (s. 3).

³ Ortaçağ islâm ve türk devletlerinin umumiyetle riayet ettikleri bir usûle göre, muayyen me'muriyetler, babadan oğula intikal suretiyle, muayyen aileler elinde kalır, hattâ, sülâlelerin değişmesi gibi siyasî hâdiseler, onların vaziyetini çok defa hiç müteessir etmezdi. Bu suretle, islâm âleminde zengin, nüfuzlu, mesleklerinde mutahassıs ve meslek ahlâkiyle mücehhez bir *me'murlar aristokrasisi* teessüs etmişti. Maliye me'muriyetlerinde de bu umumî usûle - suiistimâllere çok müsait olduğu için - daha büyük bir dikkatle riayet olunurdu. Meselâ, yukarıda bahsettiğimiz İ b n B a l ḥ î ' n i n büyük babası, daha Selçuklular'ın ilk zamanında *Fars* vilâyetinin istîfâ işlerine tâyin olunmuştu; ve torunu da yine aynı vazifeyi yapmakta idi. XIV. asrın meşhur müellifi H a m d u l l â h M u s t a v f î ' de yine eski bir *mustavfiler* ailesine mensuptu. İşte bundan dolayı, bu gibi müelliflerin, yalnız kendi devirlere değil, daha evvelki zamanlara ait birtakım resmî ve hususî vesîkalara da yabancı olmadıklarını görüyoruz. Meselâ, H a m d u l l â h, Selçuklular devrinde *İrâk-ı Acem* vergi hasılatına ait babasının yazısıyla yazılmış bir *mecmua*'dan istifade ettiğini söylediği gibi, Bağdad'da malların tahriri ile meşgul iken, Halife N a ş ı r l i - D î n i l l â h devrinde *İrâk-ı Arab* vergisine ait bir *ḳânûn* nushası bulup istifade ettiğinden de bahsetmektedir.

mata tesadüf edildiğini ilâve edelim¹. Mamafi, bütün bu gibi edebî kaynaklar - vekayinâmeler, coğrafi eserler, inşâ kitapları - arasında, malî sistem ve vergiler hakkında en mühim ve en geniş tafsilâtı ihtiva eden eserlerin, doğrudan doğruya resmî vesîkalara ve müelliflerinin maliye idaresindeki uzun tecrübelerine dayanan *istîfâ kitapları* olduğunu unutmamalıdır.

III. EVLIYÂ MENKABELERİ.

[Mevlânâ (*Sipehsâlâr ve Aflâkî'nin*) :
Baba İlyâs Horasânî, Mahmûd Hayrânî; Hacı Bektaş; Hacım Sultan, Ahi Evren, Hârûn Velî, Kaygusuz Menakıbnâmeleri (XIV. asır).]

XI - XIII. asırlar esnasında islâm âleminde *tasavvuf* cereyanı kuvvetlenince, bâzı büyük pîrler'in isimlerini taşıyan ve onların medfenleri etrafındaki büyük tekye'ye (*hânkâh*) bağlı sair birtakım tekyeler kurarak çok geniş sâhalara yayılan *tarîkatler* meydana çıktı; ve bu arada her tarîkate mahsus olarak hususî bir edebiyat da teşekkül etti. Kendilerine mahsus renk ve şekillerde kostümlere ve külâhlara, hususî birtakım âyin ve erkânlara, *zikir* tarzlarına, *duâ* formüllerine malik olan bu türlü türlü tarîkatlerin edebiyatlarında, kendi *Pîr*'lerine yâni ilk kurucularına ve tarîkatin inkişafında kuvvetli rolleri olan sair büyük şahsiyetlere ait menkabe kitapları, derhâl çok büyük bir ehemmiyet kazandı. Garp tarihçilerinin, Ortaçağ garp edebiyatlarında da pek ehemmiyetli bir yer tutan *légende hagiographique*'lerden tarihî bir kaynak olarak ne büyük istifadeler te'min ettikleri malûmdur²; Ortaçağ

¹ Meselâ, İlhanlılar devri için Vaşşâf'da, Reşid eddîn'de, sonra XIV. asır başlarında Anadolu için Aksarâyî'de bu hususta mühim kayıtlara tesadüf olunur. Mamafih bunlar, yukarıda bahsedilen *istîfâ kitapları*'ndaki malûmat ile mukayese edilecek kadar zengin değildir. Esasen mahdut olan bu muhtelif mahiyette edebî kaynaklardaki malûmatın birbiriyle birleştirilmesi sayesinde, *malî idare* ve *vergiler* hususunda azçok sarıh bir fikir edinmek kabil olacaktır.

² Bu hususta şu mükemmel esere bakınız: Hippolyte Delehaye, *Les Légendes hagiographiques* (Bruxelles 1927). Bizans tarihiyle uğraşanlar, ellerindeki sair kaynakların azlığından dolayı, oldukça zengin bir mahiyet arzeden bizans evliya menkabelerinden geniş nisbette faydalanmışlardır. Hâlbuki, Anadolu tarihinin birçok meseleleri gibi *dini tarih* meseleleri de - bizim bu hususta neşir edebildiğimiz bâzı tetkikler müstesna olmak üzere - tamamiyle ihmâl edilmiş olduğundan, Anadolu evliyasına ait menakıb kitaplarından bugüne kadar lâıyıkıyla istifade edilememiştir.

müslüman ve türk tarihinin birçok karanlık noktalarını aydınlatmak hususunda, evliya menkabelerine ait oldukça mebzûl birtakım kaynaklardan istifade etmek meselesi, şimdiye kadar her nedense ihmâl olunmuştur. Göreneğe bağlı tarihçilerin tarihî kaynak mefhumunu çok dar bir mânâda anlamaları, bu hususta da en büyük âmildir sanıyorum.

XII-XIV. asırlar Anadolu evliyasına ait olarak doğrudan doğruya Anadolu'da yazılmış kitaplar pek mebzûl olmamakla beraber, bunların bir kısmı bugüne kadar hemen hemen meçhûl kalmış, malûm olan ve hattâ neşir edilen bâzı menâkıb kitaplarından ise daha pek az istifade edilebilmiştir. Bunların en başında, Mevlevîlik tarikatine ait iki eseri zikredeceğiz: Mevlânâ, Sultan Veled, Ulu Ârif Çelebi gibi mevlevî büyüklerinin menkabelerini ihtiva eden *Sipehsâlâr Menâkibi*, daha çok zaman evvel türkçeye çevrilerek neşir edildiği gibi, bundan biraz sonra yazılmakla beraber daha zengin malûmatı ihtiva eden *Aflâkî Dede'nin Menâkıb al-Ârifîn*'i de 1918-1922 de fransız müsteşriki Cl. Hurart tarafından fransızcaya çevrilerek bastırılmıştı¹. Mamafih, samimi bir mevlevî olan *Sipehsâlâr* mütercimi bunun tarihî bir kaynak olacağını hiç aklından geçirmedeği gibi, *Aflâkî*'nin fransız mütercimi de, bunun, daha ziyade dinî psikoloji bakımından ehemmiyetini düşünerek bu tercüme yapmış, ve ancak sonradan *tarihî kaynak* olarak da büyük kıymeti olduğunu anlayarak, *Journal asiatique*'de neşrettiği küçük bir mekalede, bu eserden aldığı bâzı malûmatı

¹ Bu mevlevî menâkıbnâmeleri hakkında yukarıda malûmat vermiştik (s. 383). Doğrudan doğruya mevlevî ricalinin kerâmetlerini tasvir ve hikâye eden bu eserler, her şeyden evvel, tarihî propaganda sı maksadiyle yazılmakla beraber, tarihî hakikatten büsbütün ayrılmış degillerdir; ve müellifler, yaşadıkları içtimâî muhiti çok doğru ve çok canlı bir surette aksettirmişlerdir. Yüksek sınıflara mahsus olarak yazılmış olan ve tarihî kıymetleri hiç şüphe götürmeyen bu edebî mahsûllerle, halk arasında yaşayan ve «bir yığın masal unsurlarıyla karışarak, tarihî hüviyetini büsbütün kaybeden menkabelerin sonradan toplanmasıyla» teşekkül etmiş halka mahsus menâkıb kitaplarını, birbirinden tamamiyle ayırmak lâzımdır; işte biraz aşağıda bahsedeceğimiz *Bektaşî menâkıbnâmeleri*, bu ikinci kısma dahildir. Mevzuları itibariyle aynı kadro içinde gösterdiğimiz bu iki türlü menâkıbnâmeleri, tarihî kaynak olarak, birbirinden tamamiyle ayırmak, ve daha ziyade *tarihî* mahiyette olan birinci kısım eserleri büyük bir emniyetle kullanmak kabil olduğu hâlde, asıl *menkabe* mahiyetinde bulunan ikinci kısım mahsûllerin çok büyük bir ihtiyatla ve en sıkı bir tenkidde tâbi tutularak kullanılabileceğini unutmamak lâzımdır.

neşir etmişti¹. *Aflâkî Menâkıbı*'ni tarihî kaynak olarak ilk defa kullanan, onun Eşref oğulları hakkında verdiği malûmatı iktibas ve neşir eden Âlî Bey'dir². Daha sonra, ben de bu eserin Anadolu Beylikleri ve bilhassa Aydın oğulları tarihini aydınlatan parçalarından ve Bektaşilik tarihine ait çok kıymetli malûmatından faydalanmışım³. Yalnız, sırası gelmişken, şu noktayı ehemmiyetle tebarüz ettirmek isterim: Şimdiye kadar bu menâkıb kitabından edilen istifade, daha ziyade *généalogie*'ye ve *siyasî tarih*'e munhasır gibi kalmıştır; hâlbuki, dinî ve içtimâî tarih bakımlarından, bu eser, emsalsiz bir kaynaktır. Anadolu'nun XIII-XIV. asırlardaki iç hayatını, şehir ve köy teşkilâtını, göçebelerin hususiyetini, içtimâî sınıflar arasındaki münasebetleri, dinî cereyanları, iktisadî şartları, kıyafetleri, an'aneleri anlatmak hususunda, başka hiçbir tarihî vesfika bununla ölçülemez. Tetkik ettiğim birtakım meselelerde, *Aflâkî*'nin, kitâbelerle ve daha başka sağlam kaynaklarla tamamiyle tevafuk ettiğini gördüğüm için, bu menâkıb kitabının, çok defa müellifin doğrudan doğruya görüp işittiklerine dayanan ve birtakım vekayinâmelerden çok daha itinalı bir surette vücuda getirilen birinci derecede ehemmiyetli bir kaynak olduğunu söyleyebilirim.

XIII-XIV. asırlarda Anadolu'da büyük şöhret kazanmış Babâyî, İlyâs Horasânî, Hacı Bektaş Velî, Seyyid Maḥmûd Ḥayrânî, Hacı İbrahim Sulṭan, Aḫî Evren, Seyyid Hârûn Velî, ve daha bu gibi mühim şahsiyetler hakkında da ayrı ayrı *menâkıbnâme*'ler yazılmış olduğunu biliyoruz. Bu asırlar esnasında bütün Anadolu sâhasında birçok *tekye*'ler ve *türbe*'lerin ve menkabeleri buralara bağlı birçok mühim şahısların mevcudiyeti, sonra, türlü türlü isimler altındaki birtakım derviş zümreleri'nin büyük propagandaları göz önüne alınacak olursa, bunlardan başka birçok menâkıb kitaplarının yazılmış olduğuna da kolayca hüküm olunabilir. Mevcudiyetlerini kat'î olarak bildiğimiz bu menâkıb kitaplarından bâzıları -Hacı Bektaş, Hacım Sulṭan ve Aḫî

¹ *De la valeur historique des mémoires des derviches tourneurs*, Journal asiatique, Tome XIX, avril-juin 1922, s. 308-317.

² Âlî, *Eşref oğulları hakkında birkaç söz*, Tarih-i osmanî encümeni Mecmuası, No. 28, 1330, c. 251-256.

³ Fuad Köprülü, *Anadolu Beylikleri tarihine ait notlar*, Türkiyat Mecmuası, II, 1928. Bektaşilik için (s. 383, Not 3) deki eserime bakınız.

Evren'e ait olanlar - basılmışsa da¹, Seyyid Hârûn Velî ve Kaygusuz menâkıbnâmeleri henüz basılmamıştır². Diğerlerine gelince, bunlardan bâzılarının mevcudiyetini - meselâ *Şakâyıķ-ı Nu'mânîye* gibi-bâzı biografik kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Bu mekaleler silsilesinde, XII - XIV. asırlar Anadolu tarihinin başlıca *hagiographique* kaynaklarından ayrıca tafsilâtiyle bahsedeceğimiz için, şimdilik burada uzun uzun bahse lüzum görmüyoruz. Ancak, her şeyden evvel şunu söyleyelim ki, yukarıda bahsettiğimiz - bugün elde mevcut - menkabe kitapları, tarihî kıymet bakımından, *Aflâkî* ile mukayese edilecek mahiyette şeyler değildir. Meselâ *Hacı Bektaş*, *Hacım Sultan*, *Kaygusuz menkabeleri* gibi Bektaşilik edebiyatına ait mahsûller, baştan başa *surnaturel* unsurlarla dolu olup, tarihî bir hüviyet arzetmekten uzaktır; *Ahî Evren* ve *Seyyid Hârûn Velî* menkabeleri bunlara nazaran daha ziyade tarihî bir mahiyet taşıyorlarsa da, verdikleri malzeme itibariyle oldukça fakirdirler. Anadolu'da yazılan bu muhtelif menakib kitaplarının iç bünyelerindeki bu derin ayrılığın sebeplerini burada izaha çalışmak çok uzun sürer. Şimdilik yalnız şunu söylemekle iktifa edelim ki, teşekkül tarzlarını iyice anladıktan sonra, sıkı bir tenkid süzgecinden geçirmek şartıyla, tarihî mahiyetten en ziyade uzak ve âdeta bir nevi *halk romanı* mahiyetinde olan menâkıb kitaplarından bile, fikrî ve içtimaî tarih bakımlarından faydalanmak mümkündür³. Menâkıb kitaplarının tarihî kaynak olarak kullanılmasını şüphe ile karşılayan bâzı âlimlerin, bunları tensiz bir surette kullanmış olan eski kronikcilerin ve biyoğrafların kitaplarını "en inanılacak tarihî vesikalar,, mahiyetinde telakkıy

¹ *Kerâmât-ı Ahî Evren*'den yukarıda bahsetmiştim. *Hacım Sultan Vilâyetnâmesi*, R. Tschudi tarafından *Turkische Bibliothek*'in 17 ncisi olarak neşir edilmiştir; *Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi* ise, Erich Gross tarafından, yine aynı külliyyatın 25 ncisi olarak neşir olunmuştur.

² Bu iki eser, yazma olarak hususî kütüphanemizde bulunuyor. Seyyid Mahmûd Hayrânî'ye ait bir menâkıb kitabının mevcut olduğunu haber aldım da, şimdiye kadar bir nushasına tesadüf edemedim. Âşık Paşazâde Elvan Çelebî'nin Baba İlyâs Horasânî'ye ait bir menâkıb kitabı yazdığı, bâzı anonim osmanlı tarihlerinde kaydedilmekte ve ondan bâzı nakillerde bulunulmaktadır (Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s 64). *Şakâyıķ-ı Nu'mânîye tercümesi*'nde de aynı kaynaktan - doğrudan doğruya veya dolayısıyla - istifade edilmiş olduğu anlaşılıyor.

³ Biraz aşağıda Tarihî romanlar hakkında verilen izahata bakınız.

etmeleri, daha vaktiyle de göstermiş olduğum gibi, çok tuhaf bir hâdisedir¹. XIII-XIV. asırlardaki Anadolu evliyası'na ait olarak, sonraki zamanlarda yazılmış olmakla beraber bâzı eski kaynaklardan istifade edilerek vücade getirilmiş, birtakım *biyoğrafik* ehemmiyetli eserler daha varsa da, burada onlardan -hattâ en kısa bir şekilde bile- bahse lüzum görmüyoruz.

IV. TARİHİ ROMANLAR.

[İbn 'Alâ, *Dânişmendnâme* (XIII. asır.);
Abu'l Hayr Râmî, *Saltuknâme* (XV. asır.)]

İslâm edebiyatlarında, *kâfirler* elinde bulunan büyük kıt'aların müslüman mücahitleri tarafından fethini tasvir eden, yahut, kahramanlıkları ve zaferleriyle halk muhayyelesinde derin izler bırakmış kahramanların isimleri ve menkabeleri etrafında toplanan birtakım halk hikâyeleri mevcuttur. *Hamzanâme*, *Bağtalnâme* gibi Anadolu Türkleri arasında çok eski zamanlardanberi yayılmış olan bu hikâyeler arasında bilhassa bir tanesi vardır ki, doğrudan doğruya Anadolu'da doğması ve mevzuu bakımından da Dânişmendliler hânedânı ile alâkalı olması itibariyle, dikkatimizi çekmeğe lâyıktır. Bahsetmek istediğimiz bu eser, bir halk romanı'ndan başka bir şey olmadığı hâlde, kullandıkları kaynakların tenkıydini düşünmeyen eski ve yeni birçok tarihçiler tarafından âdeta bir vekayinâme gibi kullanılan *Dânişmendnâme* adlı meşhur eserdir. *Çiçşâ-i Melik Dânişmend* veya *Çiçşâ-i Dânişmend Gazi* namıyla

¹ Tarihî kaynak olarak yüksek ehemmiyeti, en sıkı tarihî tenkıydler netîcesinde kat'î olarak anlaşılan *Aflâkî Menâkibi*'nin Hacı Bektaş hakkındaki mühim kayıtlarını şüphe ile karşılayan ve bunun bir *interpolation* yâni «sonradan yapılmış bir ilâve» olması ihtimalini ileri süren H. H. Schaefer, elde mevcut eski nushaların ve XVI. asırdaki eski türkçe tercümelerin hepsinde bu kayıtların bulunduğunu hiç düşünmediği gibi, bunun, bu husustaki malûmatımıza tamamiyle uygun olduğuna da dikkat etmiyerek, tamamiyle hayalî ve mevhum şüphelere kapılıyor. Onu bu yersiz şüpheye sevkeden şey, *Aflâkî Menâkibi*'nin «Bektaşilik aleyhtarı bir mevlevî kitabı» olmasıdır. Hâlbuki yine o, bu tenkıydi ihtiva eden mekalesinde, *Şekâyık tercümesi*'ni «tamamiyle inanılacak tarihî bir kaynak» saymakta tereddüt göstermiyor (*Orientalistische Litteraturzeitung*, 31 jahrg. No. 12, 1928, s. 1038-1057). İşin en tuhaf tarafı, XVI. asıra ait olan bu meşhur biyoğrafi kitabının, bilhassa XIII-XIV. asırlara ait Anadolu evliyası'ndan bahsederken, *Aflâkî*'nin eseriyle kıyas edilemeyecek derecede efsanelerle dolu birtakım menâkib kitaplarından nakillerde bulunduğunu hiç hatırına getirmemesidir! Ayrıca bakınız: *Les Origines de l'Empire ottoman*, s. 122-123.

mâruf olan bu eser, Garb'da ve Türkiye'de muhtelif yazma nushaları bulunduğu hâlde¹, şimdiye kadar hususî bir tetkika mazhar olmamıştır². Th. Houtsma, *muhtasar ibn Bibî* neşrinin mukaddimesinde, bunun tarihî değil, menkabevî mahiyetini göstermiş, rus müsteşriki Smirnov ise 1908 de çıkan bir mekalesinde, *Petersburg*'daki nushanın dil bakımından eskiliğini - yâni, hiç olmazsa XIII. asıra ait olacağını - tesbit etmiş idi³. Ben de *Türk edebiyatı Tarihi*'mde, bu esere ayırdığım birkaç sayfede, bunun "Bağtal Gazi menkabelerinin bir devamı mahiyetinde olup, *ideoloji* bakımından ondan ayrılamayacağını, yalnız, masal unsurlarının bu sonuncuda daha az olduğunu,, söylemişim⁴.

¹ İstanbul'da Millet kütüphanesi'nde (tarih kısmı, No. 685) *Niksar*'da mevcut nushadan 1328 de istinsah edilmiş yeni bir nusha, yine İstanbul Şehir kütüphanesi'nde M. Cevdet kitapları arasında 1016 da istinsah edilmiş diğer bir nusha vardır. Leningrad umumî kütüphanesi'ndeki eksik nusha 1032 tarihlidir (Dorn, *Catalogue des manuscrits*, No. DLXXVIII). Paris'de Millî kütüphane türkçe yazmaları arasında 317 numaradaki nusha, 985 de istinsah edilmiş olup 18X25,5 santimetre büyüklüğünde 181 varaktan ibarettir; nazım ve nesir ile yazılmıştır ve müellifi de tasrih edilmemektedir (E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, Tome I, Paris 1932, S. 136). Hâlbuki, *Niksar* nushasında, eserin Çelebi Mehd I. devrinde Tokatlı Hasan bin Ali tarafından yazıldığı tasrih edildiği gibi, Âlî, *Mirkât al-Cihâd*'nda, bunun Murad I. devrinde ve onun emriyle Tokat dizdarı Ârif Âli tarafından yeniden kaleme alındığını ve buna esas olan nushanın da 642 de Sultan İzzeddin Keykâvus II.nin emriyle onun münşisi İbn-i Âlâ' tarafından yazılmış olduğunu söyler. Kâtib Çelebi de *Kesf-üz-Zunûn*'da Âli'nin ifadesini tekrar etmektedir. Murad I. devrinde Tokat Osmanlılara ait olmadığı için, bunun Murad II. olması daha akla yakındır. Osmanlı müverrihi Cennâbî de, eserin müellifi olarak, Tokatlı İbn-i Âli'yi gösterir. Hususî kütüphanemizdeki nushada bu hususlarda hiçbir kayıt yoktur.

² Bu hususta yalnız *Türk edebiyatı Tarihi* adlı kitabımızda biraz malûmat vardır; Leningrad nushasını tetkik etmiş olan rus müsteşriki Smirnov, *Çelebi kelimesinin menşei ve mânâsı* hakkındaki bir mekalesinde, bu eserden pek sathî bir surette bahsetmişse de (*Zapiski*, XVIII, 2, S. 25 - 31), epey mühim yanlışlarla dolu olan bu mekale, hiç kimsenin dikkatini çekmemiştir.

³ Th. Houtsma'nın bu doğru mütaleasına rağmen *Dânişmendnâme*'den istifade eden Âlî, Cennâbî ve Hezârfen Hüseyin'in eserleri, bu hususta bir kaynak olarak kullanılmıştır.

⁴ Dânişmendliler'in ve bilhassa büyük kahraman Dânişmend Ahmed Gazi'nin şahsiyeti etrafında toplanan *Dânişmendnâme*'ye göre, Ahmed Gazi, Seyyid Bağtal ile Malatya Emiri Ömer'in torunlarından. Bu eser, böylece, Anadolu fethi destanının *Bağtalnâme*'yi tâkib eden ikinci daire'sini (*cycle*) teşkil ediyor. İdeoloji bakımından, bu iki destan'ın kahramanlarını

‘ÂRİF ‘ALİ,
DÂNİŞMENDNÂME
[XV. ASIR.]

Gerek doğrudan doğruya eserden, gerek bu hususta malûmat veren sair kaynaklardan öğrendiğimize göre, Anadolu'nun ilk büyük fâtihlerinden olan Melik Dânişmend Ahmed Gazi'nin kahraman şahsiyeti ve Anadolu'daki gazâları hakkında, daha XII. asırda, Anadolu halkı arasında *destanî* rivayetler dolaşıyordu; XIII. asırda Selçuklu sultanları Anadolu'yu kendi hâkimiyetleri altında birleştirdikten sonra, bir zamanlar çok kuvvetli rakipleri sayılan Dânişmendliler ailesinin son prenslerine karşı lutufkâr bir siyaset tâkib ettiler; Seyyid Gazi'deki Baḫḫal türbesi'nin inşası bu devre rastladığı gibi, *Dânişmendnâme*'nin tertibi de gene bu sırada oldu¹. İlim ve san'ate karşı alâkasız kalmayan İzzeddîn Keykâvûs II. nin emri ile onun münşisi İbn ‘Alâ, Dânişmend Gazi rivayetlerinin en doğrularını toplayarak *türk dili* ile bu eseri vücade getirdi. Murad II. devrinde, onun teşvik ve himayesiyle, millî an'anelerin tekrar canlandırılmasını hedef tutan fikrî ve edebî faaliyetler esnasında, *Tokat* kalesi dîzdârı ‘Ali, hükümdarın emriyle, manzum parçalar ile süslediği bu eseri on yedi meclis üzerine yeniden tertip etti. Müellif, İbn ‘Alâ'nın eski eserinden bahsederken, bunun "eski, karışık, tertibsiz olduğunu, ve diline âdetâ türkce denilemeyeceğini," söyler ki, dildeki bu eskilik (*archaisme*) izleri, ‘Ali'nin XVI. asır sonlarında istinsah edilmiş nüshalarında bile açıkca göze çarpmaktadır.

XVI. asırın tanınmış tarihçisi Gelibolu'lu ‘Âlî, bu halk romanını esas tutmak üzere *Mirḫât al-Cihâd* adlı küçük bir Dânişmendliler tarihi vücade getirdiği gibi, *Füṣûl-i Hall-ü-‘Aḫd* adlı küçük eserinin Dânişmendliler kısmında da yine bu tarihî romanı bir kaynak olarak kullandı. Mamafî, bu mühim menkabeler

biribirinden ayırmak, hemen hemen imkânsız gibidir. Ahmed Gazi de, tıbbi dedesi Baḫḫal Gazi gibi, tamamıyla dinî bir ideâl, yâni *gazâ ve cihâd* ideali taşıyan, kazandığı ganîmetlerden kendine pay almayan, akla sığmaz kahramanlıklar gösteren bir alp, bir gazi'dir. Rüyasında sık sık dedesini veya Peygamberi görür; daima *Bağdad*'daki Abbâsî Halifeleri ile münasebette dir. Öldüreceği düşmanı önce islâm dinine davet etmek âdetidir. Trabzon Rumları ve Gürcüler, daimî düşmanlarıdır. Kendisi gibi bütün ordusu da şarapda., eğlenceden, müslümanlığa uymayan şeylerden kaçınır. Türkler arasında hâtırası asırlarca saklanan Horasanlı Abû Müslim'in ve Baḫḫal'ın bayrakları, Dânişmendliler ordusunda daima taşınır (*Türk edebiyatı Tarihi*, s. 304—305).

¹ Buna iptida P. Wittek dikkat etmiştir; bakınız; *Der İslam* XX, 1931, S. 503.

mecmuasını *tarihî kaynak* olarak kullanmakta 'Âlf yalnız kalmamış, Cennâbî ve ondan naklen Hezârfen Hüseyn efendi gibi en inanılabilecek tarihçiler de aynı hatâyı tekrarlamışlardır. Dânişmendli sikkeleri hakkında hakikaten mühim bir monografi yazan Casanova ile¹, *İslâm Ansiklopedisi*'nde bu sülâle hakkında güzel bir hülâsa neşir eden J. H. Mordtmann, ve en sonra da J. Laurent² gibi âlimler, Hezârfen'in *Dânişmendnâme*'ye dayanan malûmatından, mahiyetini azçok bilmekle beraber, yine istifade etmişlerdir.

Anadolu'da asırlarca, yalnız bir kahraman değil fakat bir velf sıfatıyla de, tebcil olunan ve menkabeleri halk arasında yaşayan Dânişmend Ahmed Gazi'ye ait bu edebî eserden, yahut buna benzer eserlerden, tarihî bakımdan da istifade etmek mümkündür. Bu türlü eserlerin mahiyeti, ne zaman ve nasıl tesbit edildiği anlaşıldıktan sonra, tıpkı *evliya menkabeleri* için yapıldığı gibi, sıkı bir tenkiyd'ten geçirmek ve tarihî ve sîkalarla karşılaştırmak suretiyle, bunları yaratan ve yaşatan içtimaî muhitin ideolojisini, yaşayış şartlarını, hülâsa, maddî ve mânevî bünyesinin birtakım hususiyetlerini öğrenmek daima kabildir.

Tarihî tenkiyd'e riayet edilmek şartıyla, bu gibi halk romanlarından neler çıkarılabileceğine küçük bir misâl verelim: bu eserden anlaşıldığına göre, XII-XIV. asırlardaki Anadolu gazileri, cihâda giderken, Abû Müslim, Baştal Gazi gibi, hâtıraları Anadolu Türkleri arasında daima yaşayan, islâm kahramanlarına ait oldukları rivayet edilen *gazi bayrakları* taşıyorlardı; elimdeki bir *Dânişmendnâme* nüshasında, bunlardan başka, ordunun önünde seyidlerin ve şeyhlerin, yalın ayak dervişlerin de bulunduğu, ve Abû İshâk alemlerinin de taşındığı zikrediliyor³. Dânişmend Gazi'nin

¹ P. Casanova, *Revue Numismatique*, 3e série XII, 1894, S. 307, 433; XIII, S. 1895, 389; XIV, 1896, S. 210 - 306.

² J. Laurent, *Sur les Emir danişmendites jusqu'en 1104*, Mélanges Iorga, Paris 1933, S. 499 - 506.

³ Bu küçük fakat çok mühim parçayı olduğu gibi neşrediyoruz:

Çü şubh-irdi zemîn-ü-âsmânı
Çü dağlar bâşı altun tâc-üründü
Yine islâm çerîsi durmuş-îdi
Gaziler kâmu işlârın kılıblar
Pes evvel yûrüdü Seyyid-i sâdât
Dağî bürehne serpâ nice dervîş

Güneş nûrına garğ-itti cihânı
Kamû Şehrâ sarû dîbac büründü
Atâ binüb yarâğın görmüş-îdi
İşit nîcâsı düzüldü Alı b(p)'lar
Meşâyihzâde ve ehl-i se'âdât
Yurûdi onlarunla yâd-ü-bîliş

ordusundan bahsedilirken verilmekle beraber ona ait olamayacağı ilk düşünüşte pek tabii görülen bu tafsilât, Murad II. devrindeki *osmanlı* ordusuna ait olabileceği gibi, İzzeddîn Keykâvûs II. zamanındaki *selçuklu* ordusuna da ait olabilir. Acaba bu iki ihtimâlden hangisi daha kuvvetlidir? Bu tafsilâtı veren manzum parçanın, eserin ilk yazılışında mevcut olmayup, bunun XV. asırdaki osmanlı müellifi tarafından ilâve edildiği kuvvetli bir ihtimâ olarak düşünülebilir; çünkü, bu asırda, osmanlı ordularında derviş zümreleri'nin bulunduğunu bildiğimiz gibi, bilhassa, büyük iran mutasavvıfı Abû İshâk Kâzerûnî tarikatine mensup olup *İshâkîler* namı altında Anadolu'da mühim bir zümre teşkil eden mücâhit dervişlerin, kendilerine mahsus bayraklarla, harplere iştirâk ettikleri de meçhulümüz değildir¹. İşte, *Dânişmendnâme* nüshasındaki parça, bu bayrakların altın başlı olup üzerlerinde altın sırma ile نصر من الله وفتح قريب işlenmiş olduğunu bize öğretiyor. "*İshâkî* dervişlerinin daha XIII. asrın başlarında Anadolu'ya yerleşdiklerine,, ait yerli kaynaklarda şimdiye kadar hiçbir kayda tesadüf edilmemekle beraber, bu mücâhit dervişlerin Selçuklular devrinde Türk-Bizans hudutlarındaki daimî gazâlara iştirâk ettiklerini kat'î olarak bildiğimizden, yalnız İzzeddîn Keykâvûs II. devrinde değil, hattâ Dânişmend Gazi maiyyetindeki ordularda dahi bunların bulunmaları, hiç te imkânsız değildir. Yalnız, bunların bayrakları hakkındaki tafsilât, belki de, muharririn XV.

Başî altun ʿalemler elleründe
Bu âyet yâzilûdur her ʿalemde
Abû İshâk'ın îdi ol ʿalemler
Pes-ôku sen dahî *Naşrun min-Allâh*
Dahî hem ôkıgil *Feth-ün karîb'i*

Hudâ'nun zikri herdem dilleründe
Ki gören ôkuyan ôla selemde
İşit altunla nê yazmış ʿalemler
Ki nuşrat vîre mü'minlêrê Allâh
Ki ʿahr-ide Hudâ *Ehl-i-Şalîb'i*

Bu parça, XV. asrın ilk yarısındaki türk nazımının güzel örneklerinden biri sayılabilir; tarihî kıymeti ise, edebî kıymetinden de yüksektir.

¹ İran'da daha fazla *Kâzerûntye* yahut *Mürşidiye* diye şöhret kazanan bu eski tarikat ve onun Anadolu'da yayılışı hakkındaki ilk tetkik şu mekalemizdir: *Abû İshâk Kâzerûnî und die Ishâkî - Dervische in Anatolien*, *Der Islam*, Band XIX, Heft 1-2, 1930, S. 18-26. Tarikatın pîri olan Abû İshâk Kâzerûnî'nin mekâbelere ait *Firdavs al-Mürşidiye* adlı mühim eser, *Bibliotheca Islamica* külliyyatı arasında neşir edildiği cehetle, bu hususta daha esaslı tetkikler icrası kabil olacaktır. Gerek bu esere, gerek muhtelif tarihî kaynaklarda tesadüf ettiğimiz oldukça mebzûl yeni malûmata dayanarak, bu tarikatın inkişaf tarihi ve bilhassa Anadolu'daki rölü hakkında yeni bir tetkik neşredeceğiz.

asırdaki şahsî müşahedelerine göre verilmiş olabilir. İşte şu küçük misâl de açıkca gösteriyor ki, bu gibi tarihî mahiyetteki romanlardan bile, yardımcı bir kaynak olarak, istifade edilmek imkânları yok değildir. Eğer elimizde, bu eski eserin bütün nus-halarının karşılaştırılmasıyla yapılan tenkidli bir neşir mevcut olsaydı, bu imkân, şüphesiz daha büyük olurdu.

ABU'L HAYR RÛMÎ,
SALTUKNÂME
[XV. ASIR.]

Anadolu'nun alp gazi'lerine ait destanî (*epik*) mahiyette halk hikâyelerinin *Bağtânâme* ve *Dânişmendnâme*'yi tâkib eden üçüncü *cycle*'i olarak, *Saltuknâme*'yi gösterebiliriz. Anadolu'da ve bilhassa

Rumeli'de müslümanlığı yayan büyük kâ aman ve velî sıfatlarıyla asırlarca tebcil olunan, şahsiyeti etrafında yalnız müslümanlar değil *Balkan hıristiyanları* arasında bile hususî bir *culte* teşekkül eden, türk hâkimiyetinin ulaştığı birçok sâhalarda müteaddit tekyelerine, medfen ve mekamlarına, hâtıralarına tesadüf edilen *Sarı Saltuk* (Saltı, Saltık) hakkında, XIII. asır sonlarından başlayarak XIV-XV. asırlarda birçok menkabeler vücade geldiği malûmdur. Daha XV. asırda, Yazıcıoğlu 'Ali'den başlayarak İbn Kemâl ve Seyyid Loğmân gibi birtakım osmanlı tarihçileri tarafından menkabelerinden bahsolunan, ve XVII. asırda Evliya Çelebi tarafından - bir kısmı *mahallî rivayetler*'den, diğer bir kısmı da *yazılı eserler*'den¹ istifade edilmek suretiyle - tesbit edilen *Sarı Saltuk* menkabeleri'nin ehemmiyeti, aşağı yukarı bir asırdanberi bâzı tarihçilerin gözünden kaçmamışsa da², *vekayinâme*'ler-

¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinin birçok yerlerinde, *Sarı Saltuk*'a ait mekamlardan ve onun menkabelerinden bahsettiği gibi, bu hususta Yazıcıoğlu ile Ken'ân Paşa'nın birer *menakıbnâme* yazmış olduklarından da bahseder; ve Ken'ân Paşa'nın, nazm ve-nesir karışık olarak 40 cüz'den mürekkep olan bu eserini yazmak için, *Mohammediye* müellifi meşhur Yazıcıoğlu Mehmed efendi'nin eseriyle, *Fütühât-ı Tohtamış Han* adlı Kırım'a ait diğer bir eserden istifade ettiğini söyler. Seyyid Loğman, doğrudan doğruya Yazıcıoğlu 'Ali'nin *Selçuknâme*'sinden istifade etmiştir ki, Münecimbaşı da *Câm-i 'al-Düvel*'inde yine aynı kaynaktan bu malûmatı iktibas etmiştir. Daha İbn Baţûta zamanında *Baba Dağı*'nda türbesi ve menkabeleri mâruf olan bu kahramana ait birtakım rivayetler, XIV. asırda *Bektaşî vilâyetnâmeleri*'ne girmişti; ve XV. asırdan başlayarak, *Sarı Saltuk* artık Bektaşîlerin büyük velîlerinden biri olarak telâkkîy olunuyordu.

² Selçuklu Sultanı İzzeddîn'in İstanbul'a Paleoloğlar sarayına iltica-sından sonra, 662 de Anadolu'dan birtakım Türk aşiretleri'nin Rumeli'ye geçerek Bizans hizmetine girmeleri, sonra bunların *Dobruca* sâhasına yerleşmeleri, ve

deki bâzı küçük kayıtlarla *menakibnâme*'lerdeki bâzı parçalar ve *Evliya Çelebi*'deki rivayetler müstesna olmak üzere, başka malzemenin ele geçmemesi, ve Sarı Saltuk'un mürîdi olan *heterodoks* türk dervişi meşhur *Barak Baba* hakkında ilim âlemince hemen hiçbir şey bilinmemesi¹, Smırnov'un daha elli sene evvel mevcudiyetinden bahsettiği *Saltuknâme* hakkında başka neşriyatta bulunulmaması², gerek Sarı Saltuk hakkında, gerek mevcudi-

daha sonra bunlardan bir kısmının Kırım'a ve Anadolu'ya dönmeleri hakkında müs-lüman ve Bizans kaynaklarında mevcut haberlerden bahseden birçok tarihçiler, bu münasebetle Sarı Saltuk'dan da bahsederler. Lâkin, doğrudan doğruya ona ait etraflı bir tetkik yapılmış değildir. J. Denny birkaç küçük yazısında ondan bahsetmiş, F. W. Haslueck, avrupalı seyyahların eserlerinde ona ait halk rivayetlerini toplamış, ve bizim *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar* (İstanbul 1919 s. 63-65) adlı eserimizde ise buna ait küçük bir hulâsa neşredilmiştir. F. Babinger, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Sarı Saltuk maddesinde bütün bu malûmatı hulâsa etmişse de, Evliya Çelebi'ye istinad ederek, «Sarı Saltuk'a *acem* lâkabının verildiği» hakkındaki iddiası, Evliya'da Şah İsmail Şafevî'ye ait bir fıkrayı (c. 3. s. 244) yanlış anlamasından ileri gelmiştir. Yine burada *İlk Mutasavvıflar*'ın 1922 de intişar ettiği ve Sarı Saltuk hakkındaki malûmatın da yalnız Evliya Çelebi'den alındığı hakkındaki fıkra da, iyi niyetle yapılmayan sarih bir tahriftir; çünkü burada, Evliya Çelebi'den başka, *Bektaşî vilâyetnâmeleri*'nden, *Seyyid Lokman*'dan, *Selçuknâme*'den, *İbn Batû'a*'dan, *İbn Kemal*'in *Mohac-nâme*'sinden, Nevîzâde 'Aṭâî'den, *Hızırnâme*'den de istifade edilmiştir. Babinger, benim yalnız Evliya Çelebi'den istifade ettiğimi söylemekle, yazısında zikrettiği bütün bu kaynaklardan önce kendinin faydalandığı zannini uyandırmak istemiştir.

¹ Sarı Saltuk'un mürîdi olan ve Sultan Ölcaytu devrinde İlhanlılar sarayında büyük bir nüfuz kazanarak 707 H. de Gılân'da feci bir şekilde öldürülen bu türk sôfisi hakkında ilk defa *Anadolu'da İslâmiyet* mekalelerimde biraz malûmat vermiştim (ayrı basım, s. 73-74). Avrupa âlimleri tarafından umumiyetle *Burak* şeklinde okunan ve bâzı Moğol prensleri tarafından da taşınan bu türkçe adın, *Barak* tarzında okunması iycab edeceğini tasrih etmiştim ki, P. Pelliot da buna iştirâk etmiştir. *Sarı Saltuk* ve *Dobruca Türkleri* hakkında hazırlamış olduğumuz monografide, bu mühim şahsiyetten de etraflı bir surette bahsedilmiştir.

² Rus müsteşriki Smırnov, *Türk Edebiyatına ait monografi* (Petersburg 1891, s. 30) adlı eserinde, Anadolu destanlarından bahsederken, *Baṭṭalnâme*'den sonra, bu eser hakkında da biraz malûmat vermiştir: «Halk arasında bu kadar yayılmış olmayan diğer bir osmanlı destanı, *Menkabe-i gazavât-ı Sultan Sarı Saltuk Gazi* adını taşır. Bu menkabe, türk tarihinin mühim devri olan Avrupa'ya yerleşme zamanına aittir. Bu eser, mevkileri, vak'aları, kahramanın hususiyetleri, menkabelerinin tavsifi, üslûbu itibariyle, tıpkı *Baṭṭalnâme*'deki hususiyetlere maliktir. Bu menkabede, hıristiyan velîleri hakkındaki menkabelerde bulunan motiflere tesadüf edilir. Meselâ Saint George'un «kızları yiyen ejderhayı mağlûp etmesi» efsanesi gibi. Bu gibi unsurların osmanlı *epope*'sinde bulunması,

yetini kat'î olarak bildiğimiz *Saltuknâme*'nin tarihî mahiyeti hakkında tam ve doğru bir fikir edinmeğe imkân vermemiştir. Topkapı sarayı yazmaları arasında - baş tarafı eksik olmakla beraber - 1236 sahifeden mürekkep, oldukça zengin bir nushanın meydana çıkması, artık bu meselenin lâıkiyle aydınlatılmasına imkân vermiş oluyor. Yalnız edebiyat tarihi veya din tarihi bakımlarından değil, umumiyetle Anadolu tarihi'nin çok karanlık bir safhasını öğrenmek bakımından büyük ehemmiyeti olan bu eser hakkında vereceğimiz şu kısa malûmat, bu gibi destanî halk hikâyeleri'nin tarihî kaynak olarak kıymetini daha iyi anlatacaktır.

Tetkik ettiğimiz bu *Saltuknâme* nushası, 1000 h. de kopya edilmiş olmakla beraber, yazılışı daha eskidir. Fâtih, Uzun Hasan seferine giderken, Balkan hudutlarının muhafazası için şehzâde Cem Sultan'ı Edirne'de bırakmıştı. Rumeli'nin muhtelif yerlerinde Sarı Saltuk'a ait birçok rivayetler duyan Şehzâde, ona ait toplu bir eser vücade getirilmesini istemiş, Abu'l Hayr Rûmî isminde biri de, bu arzu üzerine, yedi yıl memleket memleket dolaşarak bu kitabı vücade getirmiştir. Şehzâde'nin, *Hamzanâme* gibi eserler yerine bu *Saltuknâme*'yi okutup dinlemeyi sevdiğini, yine bu kitaptan öğreniyoruz. Şiire ve san'ata derin alâkası sebebiyle yanında daima birtakım şairler bulunduran ve zaman zaman güzel şiirler de yazan¹ bu kahraman ve bahtsız Şehzâde'nin, Rumeli'deki osmanlı gazileri arasında büyük şöhreti olan Sarı Saltuk hakkında böyle bir eser tertip ettirmesi kadar tabii bir şey olamaz. Abu'l Hayr'ın, bu kitabı meydana getirmek için yedi yıl dolaştığını söylemesi, belki bir parça mübaleğalı olsa bile, eserin nasıl tertip edildiğini anlatmak bakımından, çok mânâlıdır. Öyle anlaşılıyor ki, müellif, Anadolu'da ve Rumeli'de Sarı Saltuk ile alâkalı muhtelif tekyeleri, türbe veya mekamları gezmiş, oralardaki *dervişler* ve *gaziler* arasında halâ yaşamakta olan rivayetleri toplamış, sonra, bunları biribirine eklemek suretiyle eserini vücade getirmiştir. Kahramanın doğuşun-

bunların yerli Rumlar'dan alınmış olmasıyla izah olunabilir». Bu son iddia hakkında, burada tenkidlerde bulunmak yersiz olur. Yalnız, rus müsteşrikinin *Saltuknâme* hakkında verdiği bu malûmatın, avrupa müsteşriklerine tamamiyle meçhul kaldığını ilâve edelim.

¹ *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Türk - Osmanlı Edebiyatı mekalemize bakınız (XV. asır).

dan ölüşüne kadar kronolojik bir sıra tâkibine çalışılmakla beraber, tertip hususunda birtakım karışıklıklardan kurtulunamadığı, derhâl göze çarpıyor. Arada bir müellif tarafından yapılan istitratlar, XV. asırda Rumeli'deki osmanlı gazileri'nin psikolojisini göstermek bakımından, son derece ehemmiyetli olduğu gibi, Anadolu ve Rumeli'nin bâzı sâhalarında Sarı Saltuk'un hâtirasiyle alâkalı birtakım şeylerden bahsedilmesi de, müellifin buraları dolaştığını ve yerli an'aneleri tesbit ettiğini anlatmaktadır. Çok basit ve iddiasız bir uslûpla yazan müellifin, edebî zevkten ve san'atkârlık kabiliyetinden tamamiyle mahrum olduğu, esere şahsiyetinden hiçbir şey katmamasından da anlaşılıyor.

Acaba, müellif, bu eseri vücade getirmek için *yazılı kaynaklar*'dan istifade etmiş midir? Kendisi buna dair hiçbir şey söylemiyor. XV. asırda Sarı Saltuk ile alâkalı bâzı tekyelerde onun yazılı menkablari'nin mevcut olması ve bunun derişler ve gâziler arasında vecd ve heyecanla okunması, çok kuvvetli bir ihtimâldir. Biz, Yazıcıoğlu'nun bile böyle bir eserden istifade etmiş olduğunu tahmin etmekteyiz. Abu'l Hayr'ın, yıllar süren seyahatleri esnasında, yalnız ağızdan işittiği rivayetleri toplamakla kalmayarak, ele geçirebildiği bâzı *Menakıbnâme*'lerden de faydalandığı düşünülebilir. Ancak hunların, saklandıkları tekyelere bağlı mahallî ve mahdud bâzı rivayetlerden mürekkep olduğu, ve müellifimizin bütün bunları toplayıp şifahî an'anelerle karıştırdıktan sonra bu büyük *Saltuknâme*'yi vücade getirdiğini, ve kendisinden evvel Sarı Saltuk'a ait böyle büyük bir halk romanının mevcut olmadığını sanıyorum. Yâni o, gördüğü birtakım küçük *Menakıbnâme*'leri şifahî rivayetlerle de zenginleştirerek, ilk defa bu eseri vücade getirmiş olmalıdır. Eğer daha evvel böyle bir büyük eser mevcut olsaydı, Şehzâde Cem'in onu görmesi ve bu mevzua ait yeni bir eser yazdırmağa teşebbüs etmemesi iycab ederdi. *Bağtálnâme*'yi, *Dânişmendnâme*'yi ve bâzı *Bektaşî vilâyetnâmeleri*'ni gördüğü eserinden açıkca anlaşılan Abu'l Hayr, eğer Saltuk'a ait böyle büyük bir halk romanı mevcut olsaydı, onu da mutlaka zikrederdi.

Elimizdeki nushanın nasıl vücade geldiğini gösteren bu izahlardan sonra, eserin umumî mahiyeti hakkında bir fikir vermeğe çalışalım: Eser, tertibi, mahiyeti, muhtevâsı, ideolojisi itibarıyla, *Bağtálnâme* ve *Dânişmendnâme* gibi Anadolu fethine ait

destanî romanların üçüncü *cycle*'ini teşkil eder; Dânişimend Gazi gibi Sarı Saltuk - asıl ismiyle Şerif de Seyyid Baştal'ın torunlarından olup, aynı mânevî vazife (*mission*) ile, yâni kâfirlere karşı *cihâd* ve müslümanlığı yaymak vazifesiyle mükelleftir. İdeoloji bakımından, onu Baştal'dan yanıt Dânişimend'ten ayırmağa imkân yok gibidir; kâfirlerin dillerini, dinlerini, âlim bir rahip kadar bilir; türlü türlü hud'alarla onların şehirlerine, kiliselerine, hükümdar saraylarına kadar girer; rahip kıyafetiyle kiliselerde va'ızlar'da bulunur; birçok hükümdarları, rahipleri öldürür, yahut müslüman eder. İslâm dinine uymayan şeylerden şiddetle çekinir; namaz kılmayan dervişleri döğör; saç ve sakallarını, bıyık ve kaşlarını tıraş eden *ışık* yâni *kalender*'leri¹ şiddetle muvâhaze eder. Zikir meclislerinde kadınlarla erkekleri beraber bulunduran bâzı büyük türk şeyhlerine ihtarlarda bulunur². Sünnî mezhepleri arasında bilhassa *Hanefî*'liği tercih etmektedir. Râfîzî'lerle, Hâricî'lerle yâni bütün *heterodoks* zümrelerle de harp eder³. *Baştalnâme*'de olduğu gibi burada da masal unsurları oldukça fazladır: Cinler, cadılar (*câzû*), büyücüler, hikâyede mühim bir röl oynar. Onun kerâmetlerini sihirbazlığına atfeden kâfirler, onu bir defa ateşe, bir defa da denize attıkları hâlde, Hızır Peygamber'e tâbi olan müslüman cinler onu kurtarmışlardır. O, ıycab edince, cinler vasıtasıyla, en uzak yerlerden bir anda kâfirlerle gazâyâ yetişir, müslümanların imdadına koşar. Çünkü, zaman zaman bu büyük kahramanın ölüm haberi yayılınca, kâfirler derhâl harekete geçerek müslümanları sıkıştırmağa başlarlar; çünkü onları yıldırın, yalnız Sarı Saltuk'tur. Onun Anadolu'da, Rumeli ve Kırım'da mütamadî harplerinden başka, Suriye, Mısır, Hicaz, Habeşistan,

¹ *İslâm Ansiklopedisi*'nde *Kalender* maddesini yazan F. Babinger'in bu mekalesi, çok sathî ve çok yanlışdır. İslâm dinî tarihinin çok mühim bir cereyanını temsil eden ve Anadolu'nun dinî-tasavvufî tarihinde çok büyük bir röl oynayan bu *Kalenderîye* meselesi hakkında yirmi beş yıldanberi hazırlamakta olduğumuz büyük monografinin neşrine kadar, şu mekalemize bakınız: *Anadolu'da İslâmîyet* (ayrı basım, s. 52-56). Gerek bu mesele ve gerek *ışık* tâbirinin mahiyeti hakkında, ayrıca şu yazımıza da bakınız: Fuad Köprülü, *Türk Halkedebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul 1935, Abdal maddesinde).

² Buna benzer menkabeler hakkında bakınız; *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, s. 39-40.

³ Hükümdara ısyân eden *heterodoks* zümrelere *Hâricî* sıfatının verilmesi hakkında, aşağıda Sultan Veled Dîvân'ına ait verilen tafsilâta bakınız.

İran, Hind, Kafkasya, Türkistan, Çin sâhalarında, Balkanlar'da, Kırım'da, Kıpçak ülkeleri'nde, Frenk memleketlerinde, hattâ Endülüs'te birçok seyahatleri ve cenkleri vardır.

Bu hikâyenin *Bağtalnâme* ve *Dânişmendnâme*'den en bâriz farkı, Sarı Saltuk'un büyük bir sôfî olması ve devrindeki sair büyük şeyhler'le daima dostça münasebetlerde bulunmasıdır. Kuşbeddîn Haydar, Hacı Bektaş Velî, Karaca Ahmed, Tapduk Emre, Seyyid Maḥmûd Hayrânî, Faḫîh Ahmed gibi *Bektaşî vilâyetnâmeleri*'nde adı geçen birtakım büyük sôfiler ile, Celâleddîn Rûmî ve Seyyid Cemâl Kâender gibi *Mevlevî* ve *Kâenderî* zümrelerinin kurucularıyla, hattâ Naşreddîn Hoca ile, samimî münasebetleri vardır. Anadolu'daki şöhretini yukarıda anlattığımız Abû İshâk Kâzerûnî'nin *Ḳâzerûn*'daki türbesini bilhassa ziyaret etmiştir. Kırım'da ve Astarhan'da Kara Davud, Kemal Ata adlı müridlerinin şöhreti, XV. asırda halâ devam ediyordu. Bursa'da an'aneleri asırlarca yaşayan Abdal Murad da onun mürididir¹; ve bütün bu müridler, tahta kılıçlarla kaleler zapteden, kâfirleri haraca kesen büyük gazi - dervişler, alp-erenler'dir. Saltuk, birçok mukaddes emanetlere de sahiptir: Peygamber'in *kılıc*'ı, Abû Bekr'in *aşâ*'sı, 'Ömer'in *tarak*'ı, Osmân'ın *kamçı*'sı hep ondadır. Türlü türlü kerâmetler göstererek birçok kâfirleri müslüman eder. İptida *Sinop*'ta sonra *Kefe*'de yaşadığı hâlde, en sonra *Tuna* kıyılarında ve *Edirne*'de karar kılmış, burada kırk sene yaşayarak, *Rumeli*'yi islâmlaştırılmayı başlıca gaye edinmiştir. Mamafih, bunun kendi sağlığında olamayacağını, hattâ ölümünden sonra kâfirler arasında kalan bir avuç müslümanın tekrar buralardan hicre edeceğini bilir; ve onlara *Tatar memleketi*'ne gitmelerini bile tavsiye eder. Lâkin sonradan, Osman oğulları zamanında, buraların İslâm diyarı olacağını, kerâmet kuvvetiyle öğrenmiş ve dervişlerine tebşir etmiştir. Cihâd ile geçen uzun bir ömürden sonra şehid olarak ölmüş, ve kendi vasiyeti üzerine evvelden hazırlanmış olan muhtelif tabutları, muhtelif hükümdarlar tarafından aldırılarak muhtelif yerlere defin olunmuştur. Onun birçok medfen veya mekamları olması, işte bundan dolayıdır. Komşu hıristiyanlar da, kerâmetlerini görerek, kudsiyetine inanıyorlar, ve ondan *'ahdnâme*'ler alarak tekyelerine birçok *nezir*'lerde bulunuyorlardı.

¹ Abdal Murad hakkında şu yazımıza bakınız: *Türk Halkedebiyatı Ansiklopedisi*, Abdal Murad maddesinde.

Sarı Saltuk'un sultanlar ve beyler'le olan münasebetleri de çok dikkate lâyiktir : O, asıl *metbû* olarak selçuklu sultanlarını tanıır ki, bunlar da sırasıyla Gıyâseddîn Keyhösrev, İzzeddîn Keykâvûs, ve Alâeddîn Keyköbâd'dır. İzzeddîn ve Alâeddîn'in hain veziri 'A f f â n onun düşmanıdır¹. Sultan ile rekabete kalkıştığı iftirası ile Sultanla aralarını bozar; ve memleketten çıkup gitmesi için iki defa sultanlardan emir almağa muvaffak olur. Alâeddîn, bir aralık bu vezirin teşviki ile, zengin müslüman tacirlerin mallarını gasbederse de, sonra bu zulümlerden tövbe ederek adâletle saltanat sürer. Hâlbuki S a r ı S a l t u k, sultanların emirlerine daima itaat eden, hiçbir siyasî maksat beslemeyen bir mücahid derviştir. Sultan Alâeddîn, son devirlerinde, evlâdı olmadığı cihetle memleketini beyleri (*Saruhan, Menteşe, Candar oğlu 'Ali bey*) arasında taksim eder; kendi yerine de *Lârende*'deki kâfirden dönme *Çaraman oğlu*'nu bırakır. Saltuk, bu beyler arasında bilhassa *Osman Gazi* ile *Gazi Umur*'u sever; hattâ *Amasya* taraflarını timar olarak Osman'a vermesi hakkında Alâeddîn'e mektup yazar. Alâeddîn'in, tatar *Baıçu*'yu mağlûp ettiği harpte şehid olması üzerine Anadolu'da başlayan anarşinin ve beyler arasındaki düşmanlıkların şiddetle aleyhindedir. Bu sıralarda Rûm gazileri dört yıl Saltuk namına *huşbe* okutup para kestirirlerse de, kendisi bundan memnun değildir. Bu sebeple, Osman Gazi ile, sebepsiz yere ona karşı düşmanlık gösteren *Çaraman oğlu* arasında bir *'ahdnâme* tanzim ettirir. Hâlbuki, meselâ Osman ile Umur arasında sıkı bir dostluk ve karşılıklı bir yardım mevcuttur. Sarı Saltuk, kâfirlere fırsat veren bu tefrikayı Osman oğulları'nın kaldıracaklarını ve büyük bir saltanat kurup *Rumeli*'yi İslâm diyarı yapacaklarını rüyasında gördüğü için, Osman'ı *Edirne*'ye davet ederek Rumeli fethine vazıyct eder. Beline *kuşak* kuşatır; *ak destar* (sarık) 'aşâ, *hamâil* ve bir *Mışhaf* vererek, bütün gazilerin onun etrafında toplanmalarını vasiyet eder. Saltuk'un harplerde kullandığı *Ak Sancak*, sonradan Osman'ın da sancağı olmuştur². Bir harpte Rum Tekfuru'nu mağlûp ettiği zaman, eline düşen kırmızı atlas otağını ve gümüş tahtını (*kürsî*) Osman'a vererek, Tekfur'a, kendisiyle değil Osman ile sulh yapmasını söyler; ve "beyimizdir,,

¹ *Bağtalnâme*'deki hain kadı ikâyesiyle mukayese ediniz.

² *İslâm Ansiklopedisi*'nin türkçe neşrindeki *Bayrak* hakkındaki mekalemizin Osmanlı bayrakları kısmına bakınız.

diyerek, kendi de Osman'a biyat eder ¹. Bütün bunlar, *rûm* saltanatının Osman oğulları'na mukadder olduğunu gösteren âlâmetlerdir. Mamafih, Saltuk'un bu g a z i l e r s ü l â l e s i'ne karşı alâkası, ölümden sonra da devam eder. Fâtih *İstanbul*'u muhasara ettiği sırada, rüyasında şehirin anahtarlarını ona veren Saltuk, "bu anahtarları *Edirne*'de saklamasını, yâni, eski ve mukaddes g a z i l e r y u r d u olan bu şehri ihmâl etmemesini „tavsiye etmiştir. Eserin müellifi, S u l t a n C e m'in "padişah olursam *Edirne*'de otururum" dediğini de ehemmiyetle kaydetmektedir.

Saltuknâme'nin muhtevâsı hakkındaki bu küçük hulâsa açıkça gösteriyor ki, bu eser, bilhassa O s m a n l ı l a r devrinde *Rumeli gazileri* arasında yaşayan ve tarihî bir esas üzerinde mütemadi yeni *epizod*'lar ilâvesiyle zenginleşerek inkişaf eyleyen bir m e n k a b e l e r m e c m u a s ı'dır. XIII. asır Anadolu Selçuklularının ve Beylikleri'nin M o ğ o l l a r, B i z a n s l ı l a r ve sair Garplılar ile mücadeleleri, *Babaîler isyanı*, Altınordu'nun G a r p l ı l a r ve B i z a n s l ı l a r ile münasebetleri ve Balkanlar'daki hareketleri, XIV. asırda U m u r'un g a r p h ı r i s t i y a n l a r ı ile mücadeleleri, ve nihayet, O s m a n l ı devletinin k u r u l u Ő u gibi bir yığın tarihî hâdiseler, bu eserde, halk muhayyesinin ve bilhassa *gazi dervişler* muhitindeki an'anelerin onlara verdiği *epik* bir *roman* şeklinde inikâs etmektedir. Cinler ve cadılar gibi m a s a l u n s u r l a r ı bir tarafa bırakılacak olursa, asıl t a r i h î u n s u r l a r bakımından, bu eser *Bağtâlâme* ve *Dânişmendnâme*'den çok daha z e n g i n'dir. Bir taraftan ilk *anonim* osmanlı v e k a y ı n â m e l e r i ile müşterek bir hüviyet arzeden bu mühim eser, diğer taraftan, XIV. asırda yazılan- azçok t a r i h î esaslara müstenid evliya m e n a k ı b n â m e'leri ve bilhassa B e k t a Ő ı v i l â y e t n â m e l e r i ile müşterek birtakım rivayetleri de ihtiva etmektedir : *Ahmedi*'de, anonim osmanlı tarihleri'nde, *Düstürnâme*'de, *Aşık paşazâde*'de, osmanlı devleti'nin ilk kuruluş safhaları hakkında mevcut rivayetler ve bilhassa bu rivayetlerin meydana gelmesinde müessir olan *psikolojik* âmiller, *Saltuknâme*'de de âyniyle göze çarpar. *Osman Gazi*'ye bu eserde hemen dâima a l p sıfatının verilmesi²,

¹ Rum Tekfuru'nun bu kırmızı atlas otağı, Bizans imparatorlarının erguvanî renkteki çadırlarının bir hâtırası olsa gerektir: Bernard Leib, *Alexiade* (Anne Comnène), Tome I. Paris 1937, mukaddime, s. CXXI.

² *İslâm Ansiklopedisi*'nin türkçe neşrindeki Alp mekaleme bakınız.

bu sülâlenin hanlar neslinden ve meşhur Korçut Ata¹ evlâtlarından olduğunun tasrih edilmesi, Osman'ın kavim ve kabîlesinin *çokluğu*'ndan bahsolunması, bilhassa dikkate lâyıktır. H o r a s â n'da S ü l e y m a n Ş a h oğullarından üç kardeşin Cengiz istîlâsı önünden kaçıp Rûm'a gelmeleri, bunlardan *Baysungur Tiğ'in*in tekrar eski diyarına dönerek *Mâhân*'da bey olması, *Gündüz*'ün E r z i n c a n ovasında kalması, *Ertuğrul*'un ise oğlu *Saruhan*'ı göndererek Sultan'dan S ü r m e l i ç u k u r'u istemesi ve Amasya taraflarındaki kâfirlerle cenk etmesi, oğlu *Alp Osman Gazî*'yi Sinop'a S a r ı S a l t u k'un yanına yollaması, Osman'ın etrafına *Gaziler*'in toplanması, *Qur'an* menkabesi ve *Şeyh Bali* hikâyesi, *historicité* bakımından, ilk osmanlı kroniklerinin buna benzer rivayetleriyle hemen hemen aynı mahiyettedir² H a c ı B e k t a ş'ın Sultan Alâeddîn meclisinde Osman'a *Taç* (derviş külâhı) giydirmesi menkabesi de, tarihî bir kıymeti haiz olmamakla beraber, Bektaşî an'anesinde galiba XIV. asırdanberi mevcut olan ve "Osman oğulları'nın Hacı Bektaş'ın mânevî himmetine mazhar olduğunu,, gösteren sair mümasil rivayetlerden biridir. Esasen *Saltuknâme*'de Bektaşî vilâyetnâmeleri'ndeki diğer birtakım menkabeler de mevcut bulunmaktadır. A b u ' l H a y r'ın, eserini vücade getirirken, bu gibi bâzı vilâyetnâmeler'den ve anonim osmanlı tarihleri'nden istifade etmiş olması pek tabiidir. Esasen, bu anonim tarihler, Rumeli gazileri arasında okunmak maksadiyle tertip edilmiş olduğu gibi, bu gibi menkabelerin de aynı muhitlerde ve derviş tekyelerinde yaşadığı malûmdur.

Sarı Saltuk'un Anadolu'nun meşhur velîleriyle ve bilhassa eski İran sôfisi A b û I ş h â k K â z e r û n î ile alâkasını gösteren parçalar da, XV. asrın d i n î p s i k o l o j i'sini anlatmak bakımından, pek mühimdir; çünkü, Rumeli gazileri arasında *İşhâkî* dervişleri de bulunuyordu. Bu eserde, Anadolu beyleri arasında sadece G a z i U m u r'dan bahsedilmesi de, onun *Balkanlar*'daki şanlı seferleri dolayısıyla, bütün Rumeli gazileri ve türk denizcileri arasında

¹ Türkler'in en meşhur o z a n'ları olan ve *Dede Korçut hikâyeleri* kendisine isnad edilen bu menkabevî halk hakîm -şair- destancısı hakkında *İslâm Ansiplopedisi*'ne bakınız.

² İlk Osmanlı kronikleriyle karşılaştırınız. Bu rivayetlerin, tarihî vâkıaları ifade etmek hususunda ne kadar kıymetsiz olduğunu *Osmanlı İmparatorluğu*'nun *Menşeleri* hakkındaki eserimde göstermiştim.

şöhretinin asırlarca devam etmiş olmasından dolayıdır. Karamanoğulları'nın, aslen "kâfirden dönme,, gösterilmesi de, tabii, osmanlı-karamanlı rakabetinin bir netîcesidir. Eserde her vesileyle "Osmanoğulları'nın gelecekteki saltanatları,,ndan bahsedilmesi, Anadolu beyleri arasındaki tefrikanın fena görülerek Osmanlılar'ın buna son vereceklerinin tebşir olunması, eserin bir osmanlı şehzâdesine takdim edilmek için hazırlanmış olmasından dolayıdır. Netekim, Avrupa'daki hıristiyan devletlerinin - Sırlar, Eflak ve Boğdanlılar, Ruslar, Lehler, Çekler, Almanlar, Papa, Frenkler - Türkler'le harp için Bizanslılar'a daima yardımcı kuvvetler göndermeleri, bunların Saltuk tarafından mağlub edilmesi, XIV-XV. asırlarda *Balkanlar*'da toplanan muhtelif haçlı ordularının bir hâtırası olarak izah olunabilir. Kâfirler'in Türkler'den korkduklarını, onları *ejderha* gibi gördüklerini, onlarla başa çıkılamayacağı hakkındaki kanaatlerini, anlatan parçalar da, osmanlı istiyâsının *Balkanlar*'da doğurduğu psikolojik vaziyeti çok doğru olarak ifade etmektedir. Herhâlde, Osmanlılar'a ait olan bütün bu tafsilâtın, bu devletin *Balkanlar*'a kuvvetle yerleşmesinden sonra meydana çıktığı, yâni, XIV - XV. asırlarda bu yeni *epizod*'ların eski Saltuk menkabe erine ilave edilmiş olduğu şüphesizdir.

Mamafih, sonradan teşekkül etmiş olan bu üst tabaka'nın altında, doğrudan doğruya XIII. asıra ait bâzı *epizod*'ları ihtiva eden ilk tabaka'yı, yâni *Saltuknâme*'nin kşeklini görmek de kolayca kabil oluyor. Burada, ikinci tabakadakiler kadar vâzih ve zengin olmamakla beraber, XIII. asır Anadolu Selçukluları tarihinin birtakım büyük hâdiseleri, halkın muhayyelesinde almış oldukları karışık şekiller altında, göze çarpmaktadır: Meselâ, Moğollar'la yapılan harpler dolayısıyla *Cengiz* ve *Baycu* tarihî adları geçtiği gibi, *Baba İshâk* ve *Baba İlyâs*'ın adlarına bağlı olarak *Babaîler ısyanı*'ndan da bahis olunmaktadır¹. Tabii burada Moğollar'ın müslümanlar (Türkler) tarafından mağlûp edildiği, âst *Baba İshâk*'ın ise iranlı bir yahudinin oğlu olduğu, Sultan *İzzeddin*'in *Babaîler*'in ilk muvaffakiyetleri üzerine *Kırım*'a kaçarak orada *Sarı Saltuk* tarafından istikbâl edildiği, ve ancak onun yardımıyle *Babaîler*'in mağlûp olduğu

¹ Bu büyük ısyan hâdisesi hakkında *Türk edebiyatında ilk Mutasavvıflar*'da (s. 232-234) ve *Anadolu'da İslâmiyet*'de malûmatı verilmiştir (s. 56-61).

anlaşıyor¹. *Kastamoni*, *Sinop*, *Iznık* gibi bâzı şehirlerin S a l t u k tarafından zaptı, denizden gelen kâfirler tarafından tekrar geri alınarak uzun bir müddet onların ellerinde kalan *Sinop*'un tekrar Saltuk tarafından fetih olunduğu gibi rivayetler de², azçok tarihî bir esasa dayanmaktadır. Anadolu dışında, bilhassa *Kırım* ve *Kefe*'deki hâdiseler, Moğollar'ın Avrupa'ya doğru ilk yürüyüşleri, sonradan Altınordu Hanlarının Ruslar ve Orta Avrupa hıristiyanlarıyla yaptıkları mücadeleler, *Eflak*'ın fethi, *Dobruca*'nın islâmlaşması, *Tuna* kıyılarında ve *Edirne* havâlisinde kurulan müslüman kolonilerinin faaliyetleri bahis mevzuu oluyor. Bir zamanlar *Saltuk İli* diye anılan *Bartın* ve *Sinop* (bu eserde arasına zikredilen diğer unvaniyle C e z î r e t a l - 'U ş ş â k) havâlisinin³ *Kırım* ile XIII-XIV. asırlardaki daimî siyasî ve iktisadî münasebetleri, Altınordu Hanları ile *Kırım*'daki büyük prenslerin Ulahlar, Bulgarlar ve Bizanslılar ile sıkı rabıtalrı, Anadolu'dan buralara ve buralardan Anadolu'ya vâki olan bâzı muhaceretler, *Dobruca*'dan başlayarak *Edirne* civarlarına kadar daha Osmanlı fütuhâtından evvel birtakım türk kolonilerinin kurulmuş olması, bunların zaman zaman tekrar buraları bırakıp kaçmağa mecbur edilmeleri, v. s. gibi tamamıyla tarihî mahiyette birtakım hâdiseler, *Saltuknâme*'de, destanî birer menkabe şeklinde ve S a l t u k'un kahraman şahsiyetine bağlanmak suretiyle, tesbit edilmiştir⁴.

İşte görülüyor ki, XIII-XIV. asırlarda, yalnız Anadolu'da değil onunla sıkı alâkaları olan *Kırım* ve *Balkanlar*'da vukua gelen birtakım mühim hâdiseleri ve bilhassa R u m e l i f ü t u h â t i'nin muhtelif *epizod*'larını hikâye eden bu tarihî mahiyetteki halk romanı, tarihî k a y n a k bakımından, çok mühimdir; ve yalnız S e l ç u k l u l a r devrinin *Anadolu*'sünü değil, O s m a n l ı l a r'dan evvel ve sonra *Rumeli*'deki birçok hâdiseleri de bize akset-

¹ Bu rivayetler, Sultan İzzeddîn'in Bizans sarayına ilticasi hâdisesiyle *Babatler ısyanı* gibi iki büyük tarihî hâdisenin birbiriyle karıştırılmasından teşekkül etmiştir.

² Birkaç defa Bizanslılar'dan Türkler'e ve Türkler'den Bizanslılar'a geçmiş olan birtakım Anadolu şehirleri hakkında *Saltuknâme*'de verilen malûmat, tarihî hakikatleri azçok aksettirmektedir.

³ XIV-XV. asırlarda bile *Sinop*'un bu isimle yad olunduğu, muhtelif osmanlı eserlerinden anlaşılmalıdır.

⁴ Bütün bu tarihî meseleler hakkında S a r ı S a l t u k hakkındaki monoğrafimizde uzun izahat verilmiştir.

tirmekte, ve Osmanlılar'ın ilk devirleri hakkında çok kıymetli malûmat vermektedir. *Balkanlar*'da osmanlı hâkimiyetini sür'atle kuran ve buraları türkleştiren rûm gazileri - yâni *türk alpları*- muhitini yeni yeni rivayetlerle süsleyip son şeklini verdiği bu büyük destanî eser, kronoloji bakımından olmasa bile, XIV. asır türk fâtihlerinin psikolojisini anlamak ve bu büyük hâdisenin manevî ve ruhî âmillerini öğrenmek bakımından, kuru *vekayinâme*'lerden çok üstün ve çok canlı bir tarihî kıymet arz ediyor. XIV-XV. asırlardaki bektâşî menkabeleri'ne ait hususiyetlerle epik hikâyelere ait karakterleri bir araya toplayan ve ilk *anonim osmanlı kronikleri* ile de büyük benzeyişler gösteren *Saltuknâme*, *historicité* bakımından, *Bağtálnâme* ve *Dânişmendnâme*'nin çok üstündedir.

Kuvvetli bir san'atkârın eline düşmediği için, iki ayrı tabakadan tereküb eden, ve birbirine lâyıkiyle bağlanamamış *epizod*'ların gelişi güzel sıralanmasıyla teşekkül etmiş bir *taslak* mahiyetinde kalan, ve meselâ Fransızlar'ın *Rolland destanı* gibi edebî bir bütün şeklini alamayan bu *epik* halk romanı hakkında büyük bir monografi hazırladığımız için, burada daha fazla bir şey söyleyecek değiliz; orada, bu romanın ihtiva ettiği bütün tarihî unsurları ayrı ayrı teşrih ederek, bu cins edebî mahsûllerin tarihî kaynak olmak bakımından kıymet ve ehemmiyetini bütün tafsilâtiyle göstereceğiz. Bu gibi tarihî romanlar hakkındaki bu mutaleanın ne kadar doğru olduğunu anlatmak için, hemen hemen mümasil şartlar altında doğan ve birbirine çok benzeyen bu mahiyette iki eser - yâni, Bizanslılar'ın *Digénis Akritas*'ı ile Müslümanlar'ın *Bağtálnâme*'si- hakkında H. Grégoire, R. Goossens, M. Canard ve daha sair bâzı âlimler tarafından şu son yirmi yıldanberi yapılan mukayeseli tetkiklerden elde edilen müsbet neticeleri de hatırlatalım¹.

¹ Bu tetkiklerin yavaş yavaş nasıl inkişaf ettiğini ve ne mühim neticeler verdiğini, *Byzantion* mecmuasında bütün tafsilâtiyle tâkip etmek kabildir. Bu ve bu gibi sair birtakım tetkiklerin neticesinde, *destanların menşei ve inkişafı* hakkında, XIX. asırda alman âlimlerinin ve Gaston Paris gibi fransız ortaçağ mutahassıslarının ortaya koydukları romantik nazariye, J. Bedier gibi birtakım âlimlerin tetkikleri neticesinde bir aralık kaybetmiş olduğu ehemmiyeti, yeniden kazanmağa başlamış gibi görünüyor. Mamafih, bu yeni nazariyenin, eski romantik nazariyeden oldukça farklı olduğunu, yâni, ondan daha az *doğmatik* ve tarihî *realite*'ye daha çok uygun bulunduğunu unutmamalıdır.

V. İLMÎ VE EDEBÎ ESERLER.

[Mohammed Al-Haîb, *Kıstâs Al- 'Adâla*; Anonim, *Kitâb-ı Tahallus*; Nâsır, *Fütüvvetnâme ve İsrâkât*; Yûsuf, *Hâmûş-nâme*; Necmeddin Râzî, *Mîrsâd Al-'İbâd*; Sultân Veled, *Dîvân*. (XIII. Asır.)].

XII-XIV. asırlarda Anadolu'da yazılmış her türlü eserler, ehemmiyet dereceleri değişmekle beraber, bu devrin karanlık tarihi için, birer yardımcı kaynak sayılabilir. Asıl tarihî kaynakların mebzûl bulunduğu devreler için bile, kültür tarihi'nin muhtelif şubeleri bakımından, çok büyük bir ehemmiyeti olan bu gibi eserlerin, yerli kaynak yoksulluğunu en acı bir şekilde çeken Anadolu Selçuklularını tarihini aydınlatmak için, aslâ ihmâl olunamayacağı meydandadır. XIV. asırda Anadolu'nun muhtelif sâhalarında, mühim bir kısmı *türk dili* ile yazılmış, birçok ilmî ve edebî eserler mevcut ve malûm olduğundan¹, burada bunlardan ayrıca bahse ne lüzum, hattâ ne de imkân vardır. Esasen bu *umumî başlangıç*'da, Anadolu tarihinin bütün yerli kaynaklarının tam bir fihristini vermek gibi bir maksat tâkip etmiyoruz; gayemiz, muhtelif tarihî kaynakların mahiyet ve kıymetini kısaca göstererek, tarihçilerin şimdiye kadar habersiz kaldıkları veya ihmâl ettikleri daha birçok şeyler bulunduğunu anlatmak, ve bu sâha üzerinde çalışan araştırmacılar için sağlam bir zemin hazırlamaktır. Bunun için, yalnız Anadolu Selçukluları devri sonlarına yâni XIV. asır başlarına kadar yazılmış bâzı dinî ve edebî eserlerden - sadece bir misâl olmak üzere- bahsedeceğiz; ve bütün bunların, bu devir tarihinin muhtelif cephelerini aydınlatmak hususunda ne kadar faydaları olduğuna kısaca işaret edeceğiz. Bu devirlerde Anadolu'da yazılmış bütün eserlerin kabil olduğu kadar tam bir repertuarını yapmak, ve sonra, bunlardan her birinin mahiyetini tâyin ve ihtiva ettiği tarihî malûmatı tesbit etmek, yalnız kültür tarihi bakımından değil, ara sıra eldeki *vekayinâmeler*'in tâyin edemediği birtakım kronoloji ve jenealoji mes'elelerini tesbit bakımından bile, çok faydalı olacaktır. Şimdi vereceğimiz birkaç küçük misâl, bu yardımcı kaynaklar'ın şimdiye kadar

¹ Bu hususta *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Türk - Osmanlı Edebiyatı mekalemize bakınız. Ayrıca: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1937, s. 129-132,

tamamiyle ihmâl edilmesiyle ne kadar büyük bir hatâ işlendiğini pek açık olarak gösterecektir.

MOHAMMED AL-HATİB, *KİSTÂS AL'ADÂLA* [XIII. ASIR.] Anadolu Selçukluları devrinde veya bunlardan herhangi birinin namına yazılmış pek az esere tesadüf ettiği anlaşılan Kâtib Çelebi, 683 de Sultan Gıyâseddîn Mes'ûd II. namına Moḥammed b. Maḥmûd al-Hatîb adlı bir müellif tarafından farsça olarak yazılan *Kıştâs al-Adâla fî Kavâ'id al-Salṭana* adlı bir eserden bahseder; altı bâba ayrılmış olan bu mühim eserin muhteviyatı şunlardır: (1) umûr-ı devlet (2) aḳvâl-i 'ulemâ ve ḥukemâ (3) tevâriḥ-i enbiyâ (4) Mezdek ve Bâbek (5) zenâdiḳa (6) mazammat al-cehl. Anadolu'nun o devirde büyük bir idare ve kültür merkezi olan *Aksaray*'da hükümdar namına yazılan bu eser, görülüyor ki, bir nevi *siyasetnâme*'dir; Anadolu'da bilhassa göçebe kabileler ve köylüler arasında *ehl-i sünnet* akıydelerine zıt tarikat ve mezheplerin kuvvetle inkişaf ettiği bir sırada, hükümdarların ve menfaatleri onlarınkine bağlı *ortodoks* âlimlerin, bu cins kitaplarla, büyük ve medenî merkezler halkı arasında propaganda yapmak istedikleri açıkça görülmektedir. Bu kitapta *Mezdek* ile *Bâbek*'den ve *zındîk*'lerden bahsedilmesi, *Babaîler* ve *Cimrî* isyanları gibi, Selçuklular saltanatını sarsan *dinî-siyasî* hâdiselerin onlara benzetilmek istenmesinden dolayıdır. Eğer bu eser, mes'ud bir tesadüf neticesinde, meydana çıkacak olursa, Anadolu'nun dinî tarihi bakımından pek mühim yeni malûmat edinmek kabil olacaktır sanırız.

ANONİM, *KİTÂB-I TAHALLUŞ* [XIII. ASIR.] Paris millî kütüphanesi türkçe yazmaları arasında (*supp.* 1120) numaradaki bir mecmuada (v. 1-73) mevcut *Kitâb-ı Taḥalluş* isimli farsça bir eser, bana bununla alâkalı göründü: E. Blochet'nin kataloğunda verilen izahata göre, bu eser, ismi zikredilmeyen bir müellif tarafından heterodoks islâm zümreleri hakkında yazılmış olup, Muzaffereddîn Mes'ûd b. Alpyürük namına ithaf edilmiştir; eserde Selçuklu sultanı Gıyâseddîn Mes'ûd II. nin de adı geçmektedir. 690 da yazılmış olan bu eserde, Peygamber'den ve Fâtımîler de dahil olmak üzere halifeler'den bahsedildikten sonra, *Çarmaçlar*, *Bâtınîler*, *Mezdekîler*, *Ḥurremdînîler* gibi eski büyük *heterodoks* zümreler hakkında malûmat veriliyor; bundan sonra da, müellifin zamanındaki *heterodoks*'lar hak-

kında tafsilât vardır; kitap, islâmın şartları hakkındaki bir bâhisle bitmektedir¹. E. Blochet'in hüviyetini tâyin edemediği bu büyük türk emîrinin, Paflağonya fâtihî meşhur Husâmedîn Çoban Bey'in torunu olup XIII. asır sonlarında *Kastamonî*'de hükümrân olan ve namına daha bâzı eserler de ithaf edilmiş bulunan Muzaffereddîn Yavlak Arslan b. Alpyürük olduğu kolayca anlaşılmaktadır². Eseri göremediğim için mahiyeti ve muhtevâsı hakkında kat'î bir şey söylemek kabil değilse de, bunun, gerek mündericat bakımından, gerek yazıldığı devrin yakınlığı itibariyle, Kâtib Çelebi'nin bahsettiği *Kıstâs al-'Adâla* ile büyük bir benzerliği olduğu derhâl göze çarpmaktadır.

Acaba, E. Blochet'in, ilk yaprak üstünde bulunan herhangi bir kayda aldanarak *Kitâb-ı Tahalluş* diye adlandırdığı bu eser, Kâtib Çelebi'nin bahsettiği eser, yahut da ondan istifade edilerek yazılmış diğer bir eser olmasın? Bu ihtimâl, bana hem de oldukça kuvvetli görünüyor. Her ne olursa olsun, bu mahiyette bir eserin XIII. asır sonlarındaki Anadolu Bâtınîleri hakkındaki kısmı, *içtimaî ve dinî tarih* bakımlarından, birinci derecede mühim bir tarihî kaynak'dır ki, bugüne kadar Anadolu tarihiyle uğraşan hiç kimsenin dikkatini çekmemiştir. Hâlbuki, böyle bir eserin hattâ sadece mevcudiyetini öğrenmek bile, bize o devir tarihinin mühim bir karakterini anlatıyor: XIII. asır sonlarında, iktisadî menfaatleri, Moğollar'a tâbi Selçuklu hânedânının siyasî ve iktisadî menfaatlerine bağlı olan *yüksek* ve *orta burjuvazi*, hattâ kısmen *küçük burjuvazi* sınıfları arasında, bu cins dinî propagandaların kuvvetlendiğini görüyoruz; hâlbuki, ilhanlı ve selçuklu saraylarını

¹ E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale*, Tome II, Paris 1933, s. 169.

² Bu büyük emîrin herhâlde ilme ve âlimlere hurmet eden münevver bir adam olduğu, meşhur islâm âlimi Kuşbeddîn Şîrâzî'nin onun namına *İhtiyârât-ı Muzafferî* adlı mühim eserini yazup ithaf etmesinden dahi anlaşılıyor. Bu eserin İstanbul'da muhtelif nushaları olduğu gibi (*Agasofya*, No. 2575; *Fatih*, No. 5302; *Nûruosmaniye* No. 2773; *Topkapı Sarayı*, No. 3310, 3311), Leningrad'daki nushası da V. Rosen tarafından tavsif olunmuştur (*Les Manuscrits persans de l'Institut des langues orientales*, St. Petersburg 1886, s. 300-311). Bu eseri görmüş olan Münecimbaşı, *Câmi' al-Düvele*'inde *Kastamonî Beyliği* tarihinden bahsederken, onun mukaddimesinden bâzı parçalar almıştır. Bu eserde Anadolu hakkında verilmiş olan malûmat, Prof. Z. V. Toğan tarafından neşir edilmiştir (*Türk Yurdu* XXVI, 2, 1942, s. 45-48).

ve me'murlarını doyurmak için çok ağır vergi yükleri altında ezilen *göçebeler* ile kısmen *serf*- yâni toprağa bağlı *yarı esir* - vaziyetine düşmüş olan büyük bir kısım *köylüler*, hattâ şehirlerdeki işsiz ve serseri *fakir sınıf*, ilhanlı-selçuklu hâkimiyetine ve bu hâkimiyetin kurmuş olduğu siyasî-içtimaf nizama şiddetle düşmandılar; siyasî bir gaye tâkib eden bu *heterodoks* cereyanlar ve zümreler ise, tarafdarlarını bu ezilmiş sınıflar arasında buluyordu.

NÂŞİR, Siyasetnâme mahiyetindeki bu gibi eserlerin, FÜTÜVVETNÂME tarihî kaynak olmak bakımından büyük kıymetini belirten bu izahlardan sonra, umumiyetle, [XIII. ASIR.] tarihçiler için hemen hemen hiçbir kıymeti olmadığı zannedilen edebî ve ahlâkî manzum ve mensur diğer bâzı eserlerin, *fütüvvetnâme*'lerin bile bize bâzan ne gibi yeni malzeme verebileceğini bir iki küçük misâl ile gösterelim: 689 da Ahi Moğammed Bey namına farsça manzum küçük bir *Fütüvvetnâme* (v. 89-100) ile, 699 da Tokat'da *İşrâkât* adlı diğer bir farsça küçük eser daha (v. 40 - 83) yazmış olan Nâşir adlı bir şairin bu iki mühim eseri (*Köprülü kütüphanesi*, birinci kısım, 1597 numaralı mecmua içinde), bize bu devir Anadolu'su hakkında oldukça ehemmiyetli malûmat veriyor. Bu müellif, benim çok kuvvetle tahmin ettiğime göre, Aflâkî'nin Tokat'da bir menkabesini zikrederek *يارربانى، ملك الفضلاء، قدوة المفسرين* lâkaplarıyla tekrim ettiği, Sultan Veleddervişlerinden Rükneddîn al-Urmevî al-Çonevî'nin oğlu Nâşired-din Vâ'iz'dir¹. Nâşir'ın *İşrâkât*'taki bir *lâtife*'de:

آن محمد کو اخى بود و سخى   بود ازو سيواس را صد فرخى
خوب خلق و نيك نام و خوش كلام   عارف و عاقل ولى ديوانه نام

diye vafsettiği, ve onun namına yazdığı *Fütüvvetnâme*'nin sonunda da "fütüvvette eşsiz, emîr, fakir, ahi,, diye tebcil ettiği bu zat, Aflâkî'deki bir hikâyede "Sivas ahilerinin reisi ve Mevlânâ ailesinin eski dostu,, olarak gösterilen Ahi Moğammed Dîvâne'den başka biri değildir ki, bunun şeyhi ve üstadı da, yine aynı kaynaktan öğrendiğimize göre, Sivastlı Şeyh Asadeddîn Müttekellim'dir².

¹ *Menâkıb al-Çarifîn*, Üniversite kütüphanesi yazmaları, No. 858, v. 179 a; Cl. H u a r t tercümesi, c. 11, s. 375.

² Ahi Moğammed hakkında: *Aynı eser*, v. 166 a; H u a r t tercümesi, c. II, s. 319; Şeyh Asadeddîn hakkında: *Aynı eser*, v. 129 a; H u a r t tercümesi, c. II, s. 166.

İşrâkât'daki hikâyelerden bâzıları Anadolu'da cereyan ettiğinden, bunlarda o zamanki Anadolu ahvaline dair bâzı telmihler mevcuttur (mekale 3, işrak 1; mekale 4, işrak 5; mekale 5, işrak 5; hâl 1, işrak 2 ve 5). Buradaki bir hikâyede *Meşnevî*'de ve *Garib-nâme*'de de mevcut olan ü z ü m hikâyesi'ni anlatırken, türkçe iki beyit ve diğer bir *lâtîfe*'sinin sonunda da bir mısra söylemiş olan bu mevlevî şairinin, yalnız farsca değil türkçe şiirler yazdığı da muhakkaktır ki, dil ve edebiyat tarihi bakımından, bunun ehemmiyeti açıktır.

YÛSUF,
HÂMÛŞNÂME
XIII. ASIR.] Bu gibi edebî eserlerin tarihî ehemmiyetine ikinci bir delil olarak, yine aynı mecmua içinde bulunan (v. 100-104) ve Yûsuf (yahut Yûsufî) adlı mechûl bir şair tarafından yazılmış olan *Hômûşnâme* isimli farsca küçük mesnevîden de bahsedelim. 699 da yazılmış olan bu eser, bir mukaddimedden sonra, sükût'un (*hâmûşî*) fayadaları hakkında on hikâyeyi ihtiva ediyor. *Hâmûşî*'nin islâm sôfileri arasında büyük bir prensip olarak kabûl edildiği ve buna ait türlü türlü şeyler yazıldığı malûmdur. Lâkin, Anadolu'da siyasî anarşinin son haddine vardığı bir sırada böyle bir eserin yazılması, ayrıca mânâlıdır. Bu eserdeki hikâyelerin sekizincisi, meşhur *Cimrî* hâdisesine, dokuzuncusu da Niğde'deki *Haîr oğulları* ısyanına aittir. Hikâyede *Cimrî* lakablı saltanat dâvâcısının ilk zamanlarına ait verilen malûmat, doğrudan doğruya Selçuklu hânedânı lehine yazılan *İbn Bîbî* ve *Aksarâyî* tarihleri gibi -âdetâ *yarı resmî*- eserlerde bulunmadığından, hikâyenin bu ehemmiyetli parçasını olduğu gibi naklediyoruz:

که خود را دائماً درویش بنمود	در این نزدیک عهدما یکی بود
صلاح و رهروی و خرقة پوشی	همیشه عادتش بودی خموشی
بصدق و اعتقادش می فزوند	خلایق زو همه خشنود بودند
کروهی از درون کشتند سریدش	همه دیدند جای بایزیدش
دلش راضی نشد با این معانی	بدین پاکیزگی خوش زندگانی
زبانش را سخنهاى زلل شد	دماغش را بناکاهی خلل شد
حقیقت بشنوید این سرو این راز	بدیشان گفت چون بشتاقم باز
سرازم بس یقین دانید سلطان	که من سلطان روم ای سریدان
بسلاطانی او دل بر نهادند	کروهی این خبر را برکشادند
بسلاطان زمان اعلام کردند	ورا سلطان جبری نام کردند

Bu hikâyeden anlaşıldığına göre, tarihçilerin *Cimrî* diye zikir ettikleri bu adam, ibadetle vaktini geçiren, hiç konuşmayan, herkesin hurmetini kazanmış olan bir *derviş*, daha doğrusu, kendini her kесе karşı o şekil altında gösteren bir adam imiş; birçokları ona can ve yürekten mürid olmuşlar. Lâkin, günün birinde bu dervişin kafası karışmış; kendisinin Anadolu Sultanı (*Sultân-ı Rûm*) olduğunu idda etmiş; birçokları ona inanup tâbi olmuşlar; Sultan Cimrî adıyla anılmağa başlanmış, v. s... Vaktiyle bir mekalemde, bu mesele hakkında bütün kaynakların verdiği malûmatı, tenkiyd ve mukayese suretiyle, nakletmiş, ve bu *Cimrî* lakabının mahiyetini de izah eylemişim¹. Hâlbuki, bu saltanat dâvâcısının, tıpkı Baba İshâk gibi, iptida herkesin kendisine kudsîlik isnad ettikleri bir derviş olduğu, yâni, bu hareketin de hemen hemen Babailer isyanı ile aynı mahiyette birtakım hususiyetler gösterdiği, ancak *Hâmûşnâme*'deki bu küçük hikâyeden anlaşılıyor. Tasavvuf mahiyette küçük bir edebî eserin nasıl mühim bir tarihî kaynak vazifesi gördüğünü, bu misâl, çok açık olarak meydana koymuştur sanıyorum. Bu devirlerde Anadolu'da yazılmış sair tasavvuf ve ahlâk kitaplarında, meselâ muhtelif *fütüvvetnâme*'lerde, yahut Mevlânâ'nın meşhur *Fih-i Mâ-Fih*'i gibi bâzı mühim eserlerde de, arasıra, tarihî bakımdan oldukça ehemmiyetli birtakım kayıtlara tesadüf olunduğunu da aslâ unutmamalıdır.

Lâkin, XIII. asrın ilk yarısında Anadolu'nun rûhî ve ictimai vaziyetine ait en kıymetli bir kaynak olarak, Necmeddîn Râzî'nin 620 de *Sivas*'da tamamlayup Alâeddin Keyköbâd I. e takdim ettiği *Mirşâd al-İbâd* adlı eserini gösterebiliriz. İlim âlemince eskidenberi malûm olan, hattâ XIV. ve XV. asırlarda Anadolu'da türkce'ye de tercüme edilen bu meşhur eserden, bugüne kadar hiçbir tarihcinin isti-

¹ Fuad Köprülü, *Anadolu Beylikleri tarihine ait notlar*. Türkiye Tarih Mecmuası, II, 1928, s. 20-22. *Cimrî* kelimesinin, bir has isim yahut tarihî lâkab değil, İlhanlılar'ın ve selçuklu sultanlarının lehinde yazan o devir tarihçilerinin bu saltanat dâvâcısını tezyif için kullandıkları bir sıfat olduğunu, gerek bu mekalede, gerek diğer bir yazımda (*Aynı Mecmuası*, c. II, s. 500-501) göstermiş, ve kelimenin XVI. asıra kadar türk ve iran şair ve tarihçileri tarafından ne mânâlarda kullanıldığını muhtelif misâllerle izah etmiştim. Daha bunlardan evvel, *Anadolu'da İslâmiyet* adlı mekalemde de bu eski yanlış düzeltmeğe çalıştığımı da ilâve edeyim.

fade etmemiş olması, hayretle karşılanacak bir şeydir. Yalnız ben birkaç yazımda, Anadolu'nun XIII. asırdaki *içtimâî* ve *dinî* tarihi ve *vakıflar* meselesi hakkında, bu eseri tarihî bir kaynak olarak kullanmıştım¹. Öyle görünüyor ki, genç hükümdarlara saltanat kaidelerini öğretmek maksadiyle de yazılmış bir *siyasetnâme* mahiyetinde olan bu mühim eser, meşhur bir mutasavvıfın kaleminden çıktığı için, tarihçiler bunu bir tasavvuf kitabı zannetmişler ve bunu okumağa bile lüzum görmemişlerdir. Büyük Selçuklular'ın veziri Niẓâm al-Mülk'e ait olan *Siyasetnâme*'nin ilim dünyasında epey uzun zamanlardanberi kazanmış olduğu büyük şöhret ve yarım asırdanberi bütün müsteşrikler tarafından tarihî bir kaynak olarak kullanıldığı düşünülecek olursa, *Mirşâd al-İbâd*'dan şimdiye kadar istifade edilmemesi, ancak, mahiyetinin meçhûl kalmasına atfolunabilir. Yazma nushalarının bolluğuna rağmen ancak şu son yıllarda tam olarak basılmış olması da, belki bu hususta bir âmil olmuştur. Tarihî bakımdan, bu mühim eserin XIII. asır Anadolu'su hakkında ihtiva ettiği zengin malzemeyi, bu mekaleler silsilesinde tenkidli ve îzahlı bir surette neşredebeyim için, şimdilik burada daha fazla îzahlarda bulunmaya lüzüm görmüyorum.

MESNEVÎ'LER VE DÎVÂN'LAR Tarihî kaynak olarak kullanılabilir diğer edebî vesikalar arasında, mesnevî şekliyle yazılmış ahkâmî-sôfiyâne eserlerin ve dîvân'ların mühim bir yer tuttukları da unutulmamalıdır. Bugün elde kalmış *vekayinâme*'lerde isimlerine rastlanamayan birtakım büyük ricalin, hattâ bazı küçük hükümdarlar'ın adları ve zamanları, kendilerine ithaf edilmiş olan bazı edebî eserler sayesinde malûm ol-

¹ Necmeddîn Dâye diye de mâruf olan Abû Bekr 'Abd-Allâh b. Moḥammed 654 de ölmüştür. Anadolu'da Şeyh Şadreddîn Konevî ve Mevlânâ gibi büyük sôfilerle görüşmüş olan müellifimizin, 654 de ölüp Bağdad'da gömüldüğünü, Şeyh Çâmî, *Nafahât al-Uns*'de yazmaktadır. Dinî ve tasavvüfî mahiyette daha birtakım mühim eserleri olan bu sôfinin en fazla şöhret kazanan eseri, *Mirşâd al-İbâd*'dır ki, 1352 h. de Tahran'da basılmıştır. Anadolu'da, daha yazıldığı devirden başlayarak çok büyük bir rağbet kazanan bu eser, iptida XIV. asır sonlarında bu devrin tanınmış şairlerinden Şeyhoğlu Muştafa tarafından *Kenz-ül-Küberâ* adıyla hulâsa olarak türkçeye çevrilmiş, ve sonradan Murad II. devrinde ikinci bir tercümesi daha yapılmıştır. Ben, bu büyük eserden, şu iki mekalemde bilhassa istifade etmişim: *Vakfa ait tarihî ıstılahlar meselesi*, *Vakıflar Dergisi* I, 1938, s. 137; *Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihî tekamülü*, aynı mecmua, II, 1941, s. 18-19).

maktadır¹; birçok tarihî şahsiyetlerin ensab şecereleri², lâkapları, resmî unvanları³, hattâ isimlerinin doğru okunuş tarzı⁴, birçok büyük

¹ Tarihçilerin, bu edebî metinlerden ne kadar istifade edebileceğini göstermek için birkaç küçük misâl verelim: Sultan Alp Arslan'ın oğlu T o g a n Ş â h'ın İran edebiyatına çok meraklı olduğu, daha babasının hayatında Hırasân hâkimi olup Herat'ta oturduğu, Şams al-Devle ve Abu'l Favâris lâkaplarını taşıdığı, yalnız bir gecede 40 bin yuvarlak safî altın ihsan vermek suretiyle çok büyük cömertlik gösterdiği, ancak Nizâmî-i 'Arûzî'nin Çahâr Makâle'sinden ve Heratlı şair Azrakî'nin Divân'ından anlaşılıyor; başka hiçbir tarihî kaynakta bu şehzâdenin adı geçmez (Çahâr Makâla, GMS. XI, s. 170-172). Başka bir misâl: Gazneli hükümdarlarından İbrahim'in oğlu Sayf al-Devle Maḥmûd'un ismi, yalnız şair Mes'ûd Sa'd Selmân'ın kasîdelerinden ve 'Avfî'nin Lubâb al-Albâb'ından anlaşılır. Gazneliler'in tam bir şeceresini tanzim için hemen hemen bütün tarihî kaynaklardan istifade etmiş olan E. de Zambaur'in Manuel de Génâa. et de Chron. pour l'histoire de l'Islam (Hanovre 1928) adlı eserinde, bu şehzâdenin ismi yoktur. Bir zamanlar büyük memleketlerde hükûmet sürmüş böyle birtakım prenslerin, ancak kendilerine yazılmış kasîdeler ve adlarına ithaf edilmiş edebî eserler sayesinde malûm olması, tarihin çok tuhaf bir cilvesidir. Bu hususta daha birtakım garip misâller göstermek kabildir.

² Buna küçük bir misâl: Selçuklular'ın büyük veziri Nizâm al-Mülk'ün ailesi hakkında hiçbir yerde tesadüf edilmeyen mühim malûmata, meselâ Hwâcû-yî Kirmânî'nin Guharnâme adlı mesnevîsinde tesadüf edilir. Tarihî kaynaklarda kendisinden ve ailesinden uzun uzun bahsedilen bu büyük şahsiyetin şeceresini tanzim eden Zambaur ve H. Bowen gibi âlimler bu eseri bilmiyorlar.

³ Gazneliler, Selçuklular, Hwârizmşâhlar gibi büyük müslüman türk sülâlelerinde birçok eski türk unvanlarının kullanıldığını, en ziyade, o devir şairlerinin manzumelerinden öğrenmek kabil oluyor. Biz, türk titulature'ü hakkındaki araştırmalarımızda, bilhassa onlardan istifade ettik. Hâlbuki, bu devirlere ait en mühim tarihî kaynaklarda bile bu unvanlardan birçoğu hiç zikredilmez (bu eski türk unvanları hakkındaki tetkiklerin bugünkü umumî mahiyeti ve bunların tarihî ehemmiyeti hakkında tafsilât için şu mekalemize bakınız: Eski türk unvanlarına ait notlar, Türk hukuk ve iktisat tarihi Mecmuası, II, s. 17-31. Bu mekâlenin almancası: Körös csoma-Archivum, 1938, s. 327-344).

⁴ Tarihî kaynaklarda çok defa bozuk ve şüpheli bir şekilde tesadüf edilen ve Arap alfabesinin kifayetsizliğinden dolayı türlü türlü şekillerde okunması kabil olan birçok türk isimlerinin doğru şekilleri, vezin ve kafiye yardımıyla, bilhassa muasır şairlerin kasîdeleri sayesinde tesbit olunabilmektedir. Birkaç misâl: Hwârizmşâh Tökîş'in, şimdiye kadar bütün tarihçiler tarafından yanlış okunan ismini bu şekilde kat'i olarak tesbite, ancak şair Falakî-i Şirvânî'nin bir kasîdesi sayesinde muvaffak olabildik (Fuad Köprülü, Uran Kabilesi, Belleten, 26, s. 232). Hind Timuruları imparatorluğu'nun büyük kurucusunun adını Baber değil Babur tarzında okumak lâzımgeldiği, yine kendi şiirleri sayesinde anlaşıldı (İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığımız Babur maddesine bakınız). Bu gibi misâlleri daha çok uzatmak kabildir.

hâdiseler ve onların kronolojisi¹, âdetlere ve kıyafetlere ait birçok şeyler², birçok mühim hikâye ve menkabeler ve tarihî kayıtlar³, ancak bu edebî eserler sayesinde anlaşılabilir. Bahis mevzuu olan XII-XIV. asırlar Anadolu tarihini aydınlatılabilmek için, bu devirlerde Anadolu'da yazılmış her türlü eserler arasında, *mesnevîler*'in ve *dîvânlar*'ın da ehemmiyetle tetkiki lâzımgeldiği hiç unutulmamalıdır. Mevlânâ'nın ve Sultan Veled'in muhtelif mesnevîleri ve büyük dîvânları, Ulu Ârif Çelebi'nin dîvânı, sonra, Gülşehrî'nin manzum eserleri⁴, bu hususta ilk akla gelebilecek edebî kaynaklardır.

¹ Şairlerin, büyük zaferler münasebetiyle hükümdarlara verdikleri kasîdelerde, tarihî kaynakların malûmatını tamamlayacak, kıymetli tafsilâta rastlanır. Ayrıca, muhtelif tarihî hâdiseler, meselâ herhangi bir yerin zaptı, bir hükümdarın yahut bir şehzâdenin yahut devlet adamlarından herhangi birinin ölümü münasebetiyle tanzim edilen tarihler ve mersiyeler, kronoloji bakımından, fevkalâde mühimdir. Bir misâl: Fatih Mehmed II. devrinde, Edirne sarayında, genç hükümdarı kandırmağa çalışan birtakım *Hurufî*'lerin yakıldığı hakkında bâzı muahhar Osmanlı kaynaklarında mevcut bir rivayetin doğruluğunu ve din tarihi bakımından çok mühim olan bu hâdisenin hangi yılda olduğunu, o devir şairlerinden Hâmidî'nin bir manzumesi sayesinde teşbite muvaffak olabilmiştim. Bu hususta daha pek çok mühim misâller vermek kabildir.

² Tarihî kaynakların çok defa ihmâl ettikleri bu gibi birçok şeyler, o devirlerde yaşayan şairlerin manzumeleri sayesinde öğrenilebilmektedir. İctimaî tarih tedkikleri için edebî eserlerin ne kadar mühim bir kaynak teşkil ettikleri, eski telakkîlere bağlı tarihçiler tarafından şimdiye kadar anlaşılammış bir hakikattir. Kendileri için birinci derecede bir ehemmiyet arzeden kronoloji ve jenealoji meselelerinde bile, edebî eserlerden istifadeyi akıllarına getirmeyen bu gibi dar görüşlü tarihçilerin, onlardan ictimaî tarih meseleleri için hiç istifade etmemiş olmaları pek tabiidir.

³ *dîvânlar*'da ve ahlâki hikâyeleri ihtiva eden *mesnevîler*'de, büyük hükümdarların veya ricâlin hayatlarına ait birtakım mühim hikâyelere, tarihî kayıtlara daima tesadüf olunur. Meselâ, ilk selçuklu sultanı Tuğrul Bey devrinde Faḥreddîn Gurgânî tarafından yazılan *Ways ve Râmîn* mesnevîsinde, onun devrindeki birtakım hâdiselere, İstanbul'daki caminin yeniden ihyasına dair kayıtlar bulunduğu gibi (Badî'î-Zamân Horasânî, *Suhan ve Suhanvarân*, c. II, I, 9-11), birçok şairlerin mesnevîlerinde de, Gezneli Maḥmûd, Alp Arslan, Melikşâh, Sancar v. s. gibi büyük hükümdarlara ait muhtelif hikâyelere tesadüf olunur.

⁴ Bu zikredilen eserlerden Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si (en son olarak Prof. Nicholson tarafından GMNS külliyyatı arasında tenkıydli ve mükemmel bir şekilde bastırılmıştır), Gülşehrî'nin yukarıda bahsettiğimiz *Kerâmât-ı Ahi Evren*'i, Sultan Veled'in *İbtidânâme*'si (Celâl Humâî tarafından 1357 de Tahran'da, oldukça etraflı bir mukaddime ile birlikte neşredilmiştir) basılmış bulunuyor.

SULTAN VELED,
DİVÂN
[XIII. ASIR.]

Dîvân'lardan tarihî kaynak olarak ne kadar çok istifade edilebileceğini daha iyi göstermek için, burada, *Sultan Veled Dîvânı*'nın Anadolu Selçukluları tarihine ne gibi yeni malzeme verebileceğini kısaca göstereceğim. Evvelâ, millî dil ve edebiyat tarihi bakımından, bu Dîvân'da, bâzı türkçe şiirlere tesadüf edilmesi, *türkçe*'nin, fars kültürünün kuvvetli te'siri altında kalan yüksek muhitlerde, ve bilhassa bu te'sirin en mufrit şekilde kendini gösterdiği mevlevî muhitlerinde bile yavaş yavaş kıymet kazandığını, anlatmaktadır¹. *Bektaşilik* gibi köylüler ve göçebeler arasında

Mevlevîlik tarihi için çok ehemmiyetli olan bu son eser, yukarıda bahsettiğimiz *Sipehsâlâr menâkıbî*'nin başlıca kaynağı olduğu gibi, Aflâkî de bundan istifade etmiştir. Son olarak, Sultan Veled'in büyük bir cild teşkil eden dîvânı A. Remzi ve Kilisli Rifat taraflarından hazırlanarak F. Nafiz Uzluk tarafından yazılmış bir mukaddime ile birlikte neşredildi (*Dîvân-ı Sultan Veled*, Ankara 1941, metin 616, büyük sahife, mukaddime ve indeks 100 sahife). Mevlevîlik taassubu ile ve ilmî tarafsızlığa tamamiyle aykırı bir zihniyetle yazılmış olan bu *mukaddime*'de, Dîvân'da selçuklu hükümdarlarına ve o devir büyüklerine aid tarihî bakımdan ehemmiyetli birtakım manzumeler ayrıca türkçeye çevrilmiş, ve bunlar hakkında bâzı faydalı malûmat ta verilmiştir. Bu dîvânın tarihî kaynak olarak ehemmiyetini belirtmek bakımından, mukaddime de bu meseleler üzerinde durulması çok doğrudur. *Mukaddime*'de birtakım yanlışlıkları ve indî hükümleri ihtiva etmesine, birtakım türk ve moğol kelimelerinin tamamiyle yanlış okunmasına, tercüme hatâlarına, metinde de bâzı dikkatsizliklere tesadüf edilmesine (meselâ s. 161, beyt 3300 deki كيش و قرمان yanlış; doğrusu كيش و قرمان olacaktır) rağmen, bu dîvânın neşri, Anadolu selçuklu tarihi tetkikleri için mühim bir hizmettir. F. N. Uzluk, Mevlânâ'nın *Mecâlis-i Seb'a*'sını, *Mektûbat*'ını ve Sultan Veled'in *Dîvân*'ını bastırmakla, yalnız ilk hedefi olan Mevlevîlik tarihine değil, umumiyetle XIII. asır Anadolu'sunun kültür tarihine yeni malzeme vermiş oluyor. Uzun yıllardanberi millî tarihimize aid eski kaynaklardan hiçbirinin tab'ını düşünmeyen resmî ilim müesseselerimizin ihmâli karşısında ehemmiyeti daha iyi anlaşılan bu neşriyatın devamını temenni ederken, bunların bugünkü ilim usûllerine daha uygun ve daha ciddî bir şekilde hazırlanmasını istemekten de kendimizi alamıyoruz. Sultan Veled'in *Dîvân*'ı ve sair eserleri ve bunların muhtelif yazma nushaları hakkında, bakınız: H. Ritter, *Philologica* XI, *Der İslam*, XXVI, 3 (1942), S. 230-238.

¹ Sultan Veled'in türkçe şiirleri ve bunların muhtelif neşirleri hakkında tam malûmat almak için, bakınız: Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934, s. 162-173. *Sultan Veled Dîvânı*'ndaki türkçe şiirlerden şimdiye kadar ancak bir kısmı neşredilmişti; bu dîvânın neşri ile, şimdi onun bütün türkçe manzumeleri elimizde bulunuyor. Fakat, lâtin harfleriyle ve filolojik usûllere göre tam bir *transcription* ile yeniden basılmadıkça, bunlardan istifade imkânı - mutahassıs olmayanlar için - yok gibidir.

yayılmayarak sadece şehirlilere mahsus bir tarikat mahiyetini muhafaza eden *Mevlevîlik* (eski adıyla *Celâlîye* tarikatı), vaktiyle îzah etmiş olduğum gibi, moğol tehakkümü altındaki selçuklu idaresinin kurduğu içtimaî nizam'a taraftar idi¹; Mevlânâ'nın, Sultan Veled'in ve XIV. asrın ilk yarısındaki mevlvî müelliflerinin bütün eserlerinden - meselâ *Aflâkî*'den - anlaşıldığı gibi, Mevlevîler, Anadolu Türkmenleri'nin ısyan hareketlerine tamamiyle muhalif idiler; Konya sultanlarına âsî Karaman oğullarına karşı, daima, moğol nüfuzuna dayanan bu sultanları, yahut, büyük devlet adamlarını iltizam ediyorlardı². Mamafih, Sultan Veled, gerek *Dîvân*'ında ve gerekse *mesnevîleri*'nde ara sıra türk dili'nin kullanmak suretiyle, içtimaî muhitin zaruretlerine uymak mecburiyetinde kalmıştır. Babası gibi, farsça şiirlerinde birçok türkçe kelimeler, tâbirler, resmî ıstılahlar kullanması da bunun bir neticesidir³. 676 daki *Cimrî* ısyanı'nda Konya'yı kısa bir müddet için zapteden Karaman oğlu Mehmed Bey'in, kendisinin ve maiyetindeki kızıl börklü ve çarıklı Türkmenler'in farsça bilmelerinden dolayı "saray'da, dîvân'da, umumî yerler'de

¹ Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman*, s. 115-116.

² Mevlânâ'nın *Mektûbât*'ı, Sultan Veled'in *Dîvân*'ı, *Aflâkî Menâkibi*'nde Mevlânâ ailesinin Karamanlılar'a ve Eşref oğullarına karşı düşmanlıklarını gösteren muhtelif kayıtlar, bunu isbata kâfidir. Yalnız Kermiyan, Aydın, ve Mentese oğullarının mevlvîlerle iyi münasebetlerde bulunduğunu görüyoruz ki, Garbî Anadolu'daki bu *hudud beylikleri* İlhanlılar'a karşı hiçbir vakit ısyan hareketlerine kalkışmamışlardı. İlhanlılar'ın Anadolu valisi Temürtaş'ın, uelardaki bâzı ısyan hareketlerini silâha başvurmadan bastırabilmek için, bu ailenin mânevî nüfuzundan istifade ettiğini, yine *Aflâkî*'den öğreniyoruz (Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 79. Çelebi 'Âbid ismi burada yanlışlıkla 'Ârif yazılmıştır); Emîr 'Ârif Çelebi'nin de Moğollar'ı Karaman oğullarına daima tercih ettiği, yine aynı kaynaktan açıkca anlaşılıyor (Huart tercümesi, II, 359, 371, 373, 414).

³ F. N. Uzluk, bu kelimelerden bâzılarını saymakta ise de (s. 94), bunlardan *usta* (*ustâz*) kelimesi, herkesçe bilindiği gibi, farsçadır; *Uygur* kelimesi de has isim olduğundan indekste gösterilmek lâzımdı. Bu kelimelerden birçoğunun Mevlânâ tarafından kullanıldığını biliyoruz (Şerefeddin Yalıtıkaya, *Mevlânâ'da türkçe kelimeler ve türkçe şiirler*, *Türkiyat Mecmuası*, IV, 1934, S. 111 - 168). Bu türkçe kelimelerden birçoğunun, daha onlardan çok evvel, birtakım iran şairleri tarafından da kullanılmış olduğunu vaktiyle göstermiştim (Fuad Köprülü, *Yeni Farsî'de Türk unsurları*, *Türkiyat Mecmuası*, c. VII-VIII, 1942, s. 1-16). *Dîvân*'daki bu kelimeleri dikkatle toplamak, filoloji bakımından faydalı olacaktır.

yalnız *türkçe* kullanılması,, hakkındaki emri, ancak bu istiylâ devresine münhasır kalmış, ve bu ısyan bastırıldıktan sonra, eski vaziyet yâni farsca'nın tehakümü tekrar avdet etmiştir¹.

İşte, *Sultan Veled Dîvânı*'nda, bu mutalealarımızı kuvvetlendirecek birtakım delillere rastlıyoruz: meselâ, Sultan Gıyâşeddîn Mes'ûd II. nin *Konya*'ya gelerek tahta çıkışından sonra, ona takdim etmiş olduğu üç manzume (s. 224, 144, 247), çok ehemmiyetlidir. İlk manzumede, Sultan'ın *Konya*'ya geliş tarihi kaydedilmiş olduğu gibi, onun maiyetindeki büyük emirlerden de bahsolunmaktadır. *Konya* halkının sevincini tasvir eden bu manzumede, Sultan'ın cülûsu üzerine "bütün *Türkler*'in can korkusundan dağlara, mağaralara kaçıp gizlendikleri,, zikrediliyor; ve bunlara merhamet edilmeyerek hepsinin öldürülmesi tavsiye olunuyor². Bunu

¹ Mehmed Bey hakkında bakınız: Fuad Köprülü, *Anadolu Beylikleri tarihine ait notlar*, *Türkiyat Mecmuası*, II, s. 18-21. Bu hâdiseden sonra *Konya*'da devlet işlerinde artık türk dilinin hâkim olduğuna hüküm etmemelidir. Selçuklu idaresinin yeniden kuruluşu ile, eski vaziyet geri dönmüş, yâni, *farsça*, bütün devlet işlerinde ve yüksek sınıflar arasındaki eski hâkimiyetini tekrar kazanmıştır. F. N. Uzluk'un bu husustaki mutaleaları tamamiyle yanlış olduğu gibi (s. 91-92), Sultan Veled'i «farsça yazan Anadolu şairlerinin sonuncusu ve türkçe yazarların ilki ve birincisi» sayması da, büsbütün esassızdır (s. 95). Dehhânî ve Gülşehrî gibi şairlerin türkçe mükemmel şiirleri yanında, Sultan Veled'in manzumeleri, dil ve nazım tekniği bakımlarından çok iptidai kaldığı gibi, Anadolu'da ondan sonra da farsça yazan daha birçok şairler yetiştiği unutulmamalıdır. Gülşehrî'nin *Feleknâme*'si, yukarıda bahsettiğimiz *Hâmûşnâme*, *İşrakât*, *Fütüvvetnâme* ve daha bu gibi birçok eserler de, bunu isbata kâfidir. Türk diline değil asıl fars edebiyatına büyük hizmet etmiş olan Mevlânâ ve Sultan Veled'in te'sirleriyle, mevlevî tekyeleri, Türkiye'de asırlarca birer «iran kültürünün propaganda merkezi» mahiyetini muhafaza etmişler, ve işte bundan dolayı, klâsik türk şiirinin inkişafında çok büyük bir rol oynamışlardır. Şâkıb Dede'nin meşhur *Sefîne*'si, mevlevî tekyelerinde farsca'nın asırlarca nasıl hâkim olduğunu gösteren misâllerle doludur. Bu büyük tarikatın *Meşnevî* ve *Dîvân-ı Kebir*'den başlayarak bütün ana kitaplarının farsca yazıldığı düşünülürse, başka türlü olamayacağı da kendiliğinden anlaşılır. F. N. Uzluk'un Mevlevîlik gayretiyle bu tarihî hakikati tahrife çalışması, tamamiyle lüzumsuz bir zahmettir.

² Sultan Veled'in, göçebe Türkler aleyhindeki bu parçasını mütercimim yaptığı *tahrif*'i daha iyi anlatmak için, alıyorum. (s. 225) :

همه ترکان زیم جان شده درغاروکه زنهان
پلنک اکنون بشد موشی چو آمد شیر حق غران
همه چون روزی دانشد که خواهی کوفت سر هاشان

بدولت سه شاهانی بصولت شیر شیرانی
جو بود شیردر بیشه رود از کرک اندیشه
چوماران رفته در کپها دران بیشه باند هبا

tercüme eden F. Nafiz Uzluk, bu farsça metindeki همه ترکان yerine *Havariciler* kelimesini kullanıyor ki, esasen yanlış olan bu kelimenin خوارج yâni *Hâricîler* mânasında kullanıldığı görülüyor. “Meşrû hükümdarlarına ısyan suretiyle dînî bakımdan büyük bir günah işlemiş ve öldürülmeğe müstahak olmuş âsiler,, mânâsında olarak *İbn Bîbî* gibi kaynaklarda da tesadüf edilen ve Sultan Veled tarafından bu manzumenin sonunda yine bu Türkler için kullanılan bu tâbiri, mütercim de Türkler müradifi olarak kullanmıştır; o, bu suretle, Sultan Veled’in göçebe Türkler aleyhindeki kin ve nefret hislerini farsça bilmeyen okuyuculardan gizlemek istemiştir ki, böyle bir tahrife hiç lüzum yoktu. Yine bu meseleye ait olarak (s. 247) deki manzumede de, Sultan Mes’ûd tahta geçince, “Allâh’ın, mağaralarda, dağlarda, ormanlarda bulunan ve âlemi yakan *Türkler*’i itaate getirdiği,, ifade edilmektedir¹. Mütercim, bu beyti yanlış anlayarak “âlemi yakan *Türkler*’in mağaralardan, dağlardan, ormanlardan inerek Tanrı’nın tâatine koyuldukları,, tarzında tercüme etmişse de, bunun yanlışlığı hattâ mânâsızlığı pek açıktır: eğer bu anlayış doğru olsaydı, (s. 224) deki manzumenin “bütün Türkler’in can korkusundan dağlara ve mağaralara kaçtıkları,, ifadesiyle tam bir tezâat teşkil ederdi. Esasen bütün tarihî kaynaklar, ele geçirilmesi çok müşkül sarp sâhalarda yaşayan göçebe *Türkler*’in bu sırada tamamıyla itâate alınamamış olduklarını, yalnız, ısyan hareketlerinin bir dereceye kadar azaldığını kay-

همه در کربه وناله بخون در غرقه چون لاله	کهی بر موت خود کریان کهی بر خوف خان ومان
چو رنجوران بی درمان بشته دستها ازجان	باومیدی طمع کرده که بولک از شه رسد غفران
گذشت از حد این زحمت مکن شاها توشان رحمت	حیات خلق اگر خواهی بکن آن جمله را قربان
لکم اندر قصاص خلق حیات واین شنو از حق	قصاص چشم چشم آمد بدنان هم بود دندان
حیات اندر قصاص آمد جهان را زین خلاص آمد	نبودی هیچ کس زنده برین کرنامدی فرمان
خوارج را مهبل زنده اگر میوست اگر شده	که خونى کشتی باشد بشرع آیت قرآن
ولد کردست نفرینها برون از چرخ و پروینها	که یارب زین سکان بد ببرهم جان وهم ایمان

Göçebe ısyanlarından çok zarar gören bütün yerleşik halkın ve bilhassa şehir halkının kin ve nefretini ifade eden bu manzume, çok dikkate lâyıktır. Bu şehirler arasında, devlet merkezi olan Konya’nın en çok zararlara uğradığı düşünülürse, Sultan Veled’in bu kin ve husûmet hislerinin sebebi daha iyi anlaşılır. Ancak, bunun yalnız Sultan Veled’e munhasır olmadığı, ve bu devirde yazılmış bütün tarihî ve edebî kaynaklarda göçebe Türkler’e karşı aynı hislerin beslendiği unutulmamalıdır.

¹ Tercümedeki yanlışlığı anlatmak için, sadece bu beyti alıyorum: (s. 247.)

dederler¹. Sultan Vele d'in bu manzumelerinde *Türk* kelimesini, tıpkı Mevlânâ gibi, "merkezî idareye tâbi olmayan ve daima karışıklıklar çıkaran *göcebe Türkler*," mânâsında kullandığı, ve bunların ne kadar derin bir kin ve şiddetle aleyhinde bulunduğu açıkça görülmektedir. O, devrin umumî telâkkiyelerine tâbi olarak, şehirlerde yüksek bir kültür seviyesine erişmiş olan Türkleri *rûmî* addetmektedir ki, iran kültürünün hâkim olduğu türk sâhalarında asırlarca devam eden bu *rûmî* tâbirinin, âzerî edebiyatı sâhasında ki türk şairlerinde ve umumiyetle iran müelliflerinde hemen daima bu tarzda kullanılmasına tesadüf ederiz².

Dîvân'da Sultan Vele d'in hayatına ait muhtelif parçalar vardır; meselâ, Sultan Mes'ûd'a "tahsisatının arttırılması," hakkında verdiği *kasîde*'de, babasının ve dedesinin Mevlevîler hakkındaki lûtuflarından -meselâ, tahsisat bağlanması, Mevlânâ'nın adamlarından 14 kişinin vergilerden muaf kılınması gibi - bahsedilmektedir; onun Rükneddîn Kılıç Arslan IV. ile Gumac Hatun, Selçuk Hatun gibi selçuklu prensesleri hakkındaki manzumeleri, Şâhib Ata, Zâ'im-el-ceyş, Tâceddîn Hüseyin, Mu'ineddîn Pervâne, Âlemeddîn Kayser, Mecdeddîn Âli, Haşîr oğlu Şerefeddîn, İlhanlı emîrlerinden Samagar gibi büyük emîrlere medhiye ve mersiyeleri, tarihî bakımdan, bize bâzı şeyler öğretiyor. O devrin Ahi Mohammed, Ahi Yûsuf, Bayburtlu Ahi Emîr Ahmed, Ahi Sa'deddîn gibi meşhur ahileriyle, tabîb Ekmeleddîn, Kuşb-ı Şîrâzî gibi âlimlerinden bahseden şüirler de, XIII. asır Anadolu büyüklerini tanıtmak bakımından, dikkate lâyıktır. Bütün bunlardan başka, *Konya, Kayseri, Aksaray, Kütahya* şehirleri hakkındaki methiyeler de faydasız

¹ Fuad Köprülü, *Anadolu Beylikleri tarihine ait notlar*, s. 22-26.

² Şair Fuzûlî, meşhur *Leylâ ve Mecnûn* mesnevîsinin mukaddimesinde, Anadolu Türkleri'ni *rûmî* diye zikrettiği gibi, bu tâbire, yine aynı mânâda olarak, bütün iran tarihçilerinde tesadüf olunur. Eski osmanlı müelliflerinin de kelimeyi aynı mânâda kullandıklarını, hattâ *Türk* kelimesinden de, çok defa, «göcebe, köylü, şehir kültürüne yabancı» mefhumunu kastettiklerini biliyoruz. Azerbaycan Türkleri bugün bile aynı mefhumu ifade için *Terekeme* tâbirini kullanırlar ki, *Türkmen* kelimesinin cemi şekli olan *Terâkime*'nin bozuk bir şekli den başka birşey değildir. *Semantik* bakımından, bu iki kullanım tarzı birbirinden tamamiyle farksızdır. *Rûm* tâbiri hakkında daha etraflı malûmat alabilmek için bakınız: P. Wittek, *le Sultan de Rûm* (Annuaire de l'Institut de Philol. et d'histoire orientales et Slaves, T. VI, Bruxelles 1938).

değildir. Bunlara ilâve olarak, o devrin içtimaî tarihine, âdet ve kıyafetlerine, bâzı *chancellerie* an'anelrine, *vakıf* işlerindeki bâzı yolsuzluklara, hâttâ *kukla oyunu*'nun o devirde Anadolu'da mevcudiyetine¹ ve daha bu gibi bir yığın meselelere ait mühim kayıtlara da tesadüf olunuyor. Artık bu izahlardan pek iyi anlaşılmuştur ki, *dîvânlar*, hâttâ jenealoji ve kronoloji bakımlarından bile, ihmâl edilmesi caiz olmayan çok ehemmiyetli yardımcı kaynaklardır.

*
**

İşte, tarih ve tarihî kaynak mefhumlarını çok dar mânâda anlayan göreneğe bağlı tarihcilerin, sikkeler, kitâbeler, diplomatik vesîkalar dışındaki bütün bu zengin edebî yerli kaynakları hemen tamamıyla ihmâl etmeleri, XII-XIV. asırlar Anadolu tarihinin ve bilhassa Selçuklular devrinin çok meçhûl kalmasında epey büyük nisbette müessir olmuştur. Bu devirlere ait *Numismatique* tetkiklerinin Galib Edhem ve Ahmed Tevhid'den sonra ilerlemediği, otuz yıldanberi gösterilen bütün gayretlere rağmen Anadolu'nun birçok sâhalarındaki kitâbeler'in henüz lâyıkıyla toplanmadığı ve toplanıp neşredilenlerden mühim bir kısmının dahi itimada lâyık olmadığı, vakfiyeler gibi kaynakların daha muntazam bir repertuar'ının bile yapılamadığı, başlıca vekayinâmeler'in de hâlâ basılamadığı düşünülürse, millî tarihimizin bu çok mühim devri hakkında, bugün bile, ne büyük ve affedilmez bir ihmâl gösterdiğimiz kolayca anlaşılır.

Bu mühim devre ait bâzı yabancısı hıristiyan ve müslüman kaynakları, bir taraftan müsteşriklarn, diğer taraftan da, arap memle-

¹ Bngünkü Özbekler arasında *Çatır hayâl* denilen kukla oyununun Selçuklular devrinde mevcudiyetini gösteren bu ehemmiyetli kayda, *Dîvân*'ın tarihî bakımından başlıca noktalarını tebarüz ettirmeğe çalışan F. N. Uzluk da dikkat etmemiştir. Bu, daima söylediğimiz gibi, tarihi yalnız kronoloji ve jenealoji'den ibaret sayarak kültür tarihi meselelerine hiç ehemmiyet vermeyen eski görenekci telâkkıylerin bir netîcesidir. Kukla oyununun mevcudiyetini gösteren parça şudur (s. 275):

چرخ و زمین چو خیمه و خلقان چو لعبان
آن لعبتی که دید که از تست جنبش
تنها تو جمله را چه خوش آورده بکار
زین جمله لعبتان بود او چست و هو شبار

Yerle gök'ü çadıra ve insanları kuklalara benzeten şair, bu suretle *panthéisme*'in basit ve *concret* bir timsâlini vermiş oluyor. Görülüyor ki, Sultan Veled, dünyayı *hayâl-i zill* yâni gölge oyununa (yâni bizim *Karagöz* oyunu), yahut *kukla* oyununa benzeten 'A t t â r, Şeyh Ekber gibi daha evvelki büyük sôfilerin eski telakkıylerini tekrar etmektedir.

ketlerinde ve İran'da son zamanlarda başlayan kuvvetli kültür hareketleri neticesinde arap ve iran âlimlerinin himmetleriyle neşredildiği hâlde, yerli kaynaklarımızın tetkik ve neşri hususunda ilim müesseselerimizin gösterdikleri kayıtsızlık, cidden anlaşılabilir bir hâdisedir. Ara sıra yapılan bâzı neşriyatın ve gösterilen gayretlerin hemen tamamıyla plânsız ve usûlsüz olması, ve en küçük bir tenkıyd'e dayanamayacak kadar iptidai bir mahiyet arzemesi de, memleketimizde tarihî çalışmaların — hattâ Fakülte'lerimizde bile — bugünkü ilmî esaslara dayanmaktan çok uzak bulunduğunu gösteriyor. Mamafih, yerli kaynaklar'a ait bütün bu hazırlıklar, filolojik ve tarihî tenkıyd esaslarına göre yapılsa da, ehemmiyetleri bâzı bakımlardan bunlardan bile üstün olan yardımcı kaynaklar ihmâl edildiği takdirde, *içtimâî tarih* şübeleri büsbütün meçhûl kalacağı gibi, *siyasî tarih* bile tamamlanamayacaktır. Anadolu türk cemiyeti'nin dinî, hukukî, iktisadî, içtimâî bünyesini, yâni bu devir tarihinin asıl âmillerini anlamak için, bu yardımcı edebî kaynakların büyük bir dikkatle ve ilmî usûllerle tetkiki birinci şarttır.

Biz bu mekaleler silsilesinde, henüz basılmamış olan *vekeyinâme*'lerden başlamak üzere, — kelimenin en geniş mânâsiyle — başlıca yerli kaynakları ve onların ihtiva ettikleri bir yığın yeni malzeme'yi, kabil olduğu kadar tenkıydlı bir tarzda, birer birer fzağa çalışacağız; ve Anadolu'nun edebî, dinî, içtimâî ve iktisadî tarihine ait hususî çalışmalarımız için hazırlamış olduğumuz birtakım yeni malzemeyi, işte bu suretle bütün alâkalıların gözleri önüne sereceğiz, Anadolu tarihinin yalnız siyasî değil, dinî, hukukî, içtimâî, iktisadî muhtelif şübeleri üzerinde çalışmak isteyenler için, filolojik ve tarihî tenkıyd süzgecinden geçirilmiş olan bu malzemenin çok faydalı olacağını ümit ediyoruz. Anadolu Selçukluları tarihine ait yerli kaynakların neşri hususunda bundan elli sene evvel Th. Houtsma ile başladığı hâlde o zamandanberi hemen hiç tâkip edilmeyen mantıkî yol, bu suretle, daha geniş ve daha faydalı bir surette, tâkip edilmiş olacaktır. Biz, bir taraftan bu yol üzerinde bizden daha kuvvetle ve daha selâhiyetle yürüyecek olanların bu işe iştiraklerini beklerken, diğer taraftan da, Anadolu tarihinin yabancı kaynakları hakkında dahi buna müvazî bir yol tâkip edecek yeni araştırmacıların meydana çıkmasını harâretle temennîden kendimizi alamıyoruz.

XII - XIV. asırlar Anadolu tarihi tetkikleri ile uğraşacaklara küçük ve faydalı bir yardımcı olacağını umduğumuz bu *umumî başlangıç'a* son verirken, Ortaçağ müslüman ve türk tarihi üzerinde çalışanların şimdiye kadar hemen umumiyetle ihmâl etmiş oldukları bâzı *metodolojik prensipler* hakkında birtakım umumî mülâhazalarda bulunmak istiyoruz: Ortaçağ'da, bütün Yakınşark islâm-türk dünyası, büyük bir *kültür çevresi* teşkil eder; bu çevre içindeki muhtelif sâhalar, bâzı mahallî ayrılıklara rağmen, içtimâî ve siyasî hayatın birçok daimî tezahürlerinde yâni *içtimâî ve siyasî müesseseler*'de büyük benzeyişler gösterir. İşte bu bakımdan, meselâ selçuklular Anadolu'sundaki birtakım devlet müesseselerini, ordu teşkilâtını, me'muriyetlerin mahiyetini, vergi ve gümrük mes'elelerini, şehir teşkilâtını, toprak mes'elelerini tetkik ederken, *İran*'da yahut *Mısır* ve *Suriye*'de hâkim olan Büyük Selçuklular, İlhanlılar, Memlûkler gibi sair türk devletlerinin mümasil müesseseleri hakkında sağlam malûmat sahibi olmak ve *mukayese* usûlüne muracaat yoluyla Anadolu'ya ait vesikaların kifayetsizliğini tamamlamak birinci şarttır. Ancak, bunu yaparken, *comparatif* usûlün büyük bir dikkat ve ihtiyatla kullanılması lâzım geldiğini, yâni, mahallî ayrılıkların daima göz önünde bulundurulması icab ettiğini, aslâ unutmamak lâzımdır. Ortaçağ islâm - türk tarihinin umumî ve esasî meseleleri hakkında sağlam ve geniş bilgilere malik olmadan, bu devir cemiyetlerinin içtimâî ve iktisadî bünyeleri ile dînî ve fikrî mes'elelerini lâyıkile bilmeden, XII - XIV. asırlar Anadolu'sunun - bugünkü geniş ve hakikî manasiyle - tarihini anlamak kabil olamayacağını, yine tekrar edelim. *Nazarî* olarak, bu mütearifeyi kabûl etmeyen hiç kimse yoktur; fakat ameli sâhada bunun tatbik edildiğine o kadar az tesadüf ediyoruz ki, bu acı hakikat, bizi bu basit *mütearife* üzerinde - isbatı çok zor bir *dâva* gibi - ısrarla durmağa mecbur ediyor.

ANADOLU SELÇUKLULARI TARİHİ 'NİN
YERLİ KAYNAKLARI.

I.

ANÎS AL-KULÛB

ĶÂZÎ BURHÂNEDDÎN ABÛ NAŞR
B. MES'ÛD ANEVÎ
[608 H. — 1211-12 M.]

Şimdilik bildiğimize göre, yalnız Anadolu'da değil, Azerbaycan ve Arran gibi sâhalar da dahil olmak üzere umumiyetle Oğuzlar sâhasında vücade gelen tarihî mahiyette ilk eser, *Anî*'li Ķâzî Burhâneddîn Abû Naşr b. Mes'ûd'un farsça olarak şehnâme vezninde nazmetmiş olduğu *Anîs al-Ķulûb* adlı büyük eserdir. Tek nushası Ayasofya kütüphanesi yazmaları arasında 2984 numarada bulunan bu kitap, Kâtib Çelebi'ye meçhûl kalmış olduğu gibi, Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde de başka bir nushasına tesadüf edilememiş, ve eski müelliflerin hiçbirinde de bu şairin veya eserinin adı geçmemiştir. İptida *Türk edebiyatı Tarihi*'nde, Selçuklular devrinde Anadolu'da ilim ve sanat hayatının inkişafından bahsederken adını zikrettiğim bu eser¹, sonradan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Mükrimin Halil Yınanc taraflarından da zikrolunmuş ise de², mahiyeti ve tarihî kıymeti ilim âlemince hâlâ tamamiyle meçhûl bulunuyor.

Anadolu tarihinin yerli kaynakları arasında en eskisi olan bu kitabın tarihî kaynak olmak bakımından mahiyet ve kıymetini tetkike girişmeden evvel, bu nushanın umumî (yâni dış ve iç) tavsifini yapalım; ve başka hiçbir kaynakta adı geçmiyen müellifin hayatı ve şahsiyeti hakkında doğrudan doğruya eserinden çıkardığımız malûmatı ortaya koyalım.

¹ Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı Tarihi*, s. 287.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 78; Mükrimin Halil Yınanc, *Anadolu Selçukluları Tarihi* s. 54, not 1.

I.

NUSHANIN TAVSİFİ.

Ayasofya kütüphanesi'nde 2984 numarada kayıtlı olan bu eser, âbâdî kâğıt üzerine yazılmış büyük hacimde 428 varaktan ibaret olup, her sayfada 33 satırlık dört sütun mevcut olduğuna göre, eserin aşağı yukarı 28,000 beyitten mürekkebe olduğu anlaşılıyor. Yedi cüz'e ayrılmış olan eserin hiçbir cüz'ünün sonunda, ne zaman, nerede ve kimin tarafından kopya edildiği hakkında hiçbir kayıt mevcut değildir. Ancak, gerek kâğıdın gerek yazının ve imlânın eskiliği hemen göze çarptığı gibi, nushanın tezhiplerindeki hususiyetler de bununla tevafuk ediyor. Kitabın başında, kitâbe sayfasının ortasındaki tezhipli çerçeve boş bırakılmış olduğu için (*Resim I.*), bu güzel nushanın kimin kütüphanesi için hazırlanmış olduğunu anlamak kabil olmuyor. Buna rağmen, ya bir hükümdarın yahut büyük bir devlet adamının hususî kütüphanesine konulmak maksadiyle hazırlandığı, yazıdaki îtinadan ve tezhiplerden anlaşılmaktadır. İlk sayfanın alt tarafındaki *tuğra* şeklindeki mühür, Bayezid II. nin hususî mühürü olup, sair birtakım kitaplar üzerinde de buna tesadüf ediliyor¹. Demek oluyor ki bu nusha, bu hükümdar zamanında Saray kütüphanesi'ne girmiştir. Sonradan Maḥmûd I. devrinde Ayasofya kütüphanesi te'sis edilince oraya vakfedildiği, üzerindeki tuğralı vakıf mühürüyle onun altındaki şu kayıttan anlaşılıyor :

قدوقف هذه النسخة الجليله سلطنتنا الاعظم والحقان المفخّم مالك البرين والبحرين خادم الحرمين الشريفين
السلطان بن السلطان السلطان الغازى محمود خان وقفاً صحيحاً شرعياً
لمن طالع وتبصر واعتبر وتذكر اجزله الله تعالى ثوابه وافر حرره الفقير
احمد شيخ زاده المفتش باوقاف الحرمين الشريفين
تغفرلها

Haremeyin evkafı müfettişi Şeyhâde Aḥmed Tevfik Efendi tarafından yazılan bu satırların altında, onun farsca şu manzum mühürü vardır : زتو توفیق تمنا کند احمد یارب . Ayasofya kütüphanesi'ndeki Maḥmûd I. vakfından sair kitaplar üzerinde de yine aynı mühüre

¹ J. H. Mordtmann tarafından neşir edilen *Süheil-ü-Neubahâr* mesnevî-sinde bu mühüre tesadüf ettiğimiz gibi (Hanover 1925), daha bu gibi birtakım yazmalarda da buna rastlıyoruz.

tesadüf olunur¹. yine bu sayfada, Bayezid II. nin mühürü üstünde karışık istifli bir imza daha vardır ki, محمود بن مصطفى خان gibi okunabilen bu imzanın Maḥmûd I. e ait olduğu, onun vakfettiği birçok kitaplarda da mevcut olmasından anlaşılıyor. İkinci ve üçüncü sayfalar tek mil tezhipli olup, üzerlerinde eserin ve müellifin ismini gösteren tantanalı bir kitâbe mevcuttur (*Resim II, III.*):

2	1
الارضين برهان العار-	هذه (هذا) كتاب انيس القلوب
فين خلاصة الماء والطين	ازدرز كفتار و غرر اشعار
برهان الملة والحق والدين القاضي	و ملح فوايد و منظومات فرايد
ابونصر مسعود الأنوي رحمة	سلطان الكلام مفخر الاقلام افضل
الله عليه وجعل الفردوس	الحكما نوراعين العلما ملك
الاعلا (الاعلى) ومشواه	المحققين سرالله في

Yine tezhipli olan dördüncü sayfanın baş tarafındaki بنام ایزد بخشاینده ibaresi, beşinci sayfanın başındaki و بخشایشگر kelimesiyle birleşince, *Besmele* mekâmında olarak بنام ایزد بخشاینده و بخشایشگر cümlesi vücade geliyor. Aynı sayfaların (yâni S. 4 ve 5) altındaki ibareleri birleştirilince de بدیدارنده این هفت پیکر mısraı meydana çıkıyor (*Resim IV, V.*) Kitabın ayrılmış olduğu yedi kısımdan diğer altısının ilk sayfalarında, yine tezhipli ince birer çerçeve içinde *Besmele*'ye tesadüf olunmaktadır.

Nushanın hariof tavsifi hakkındaki bu îzahlardan sonra, iç tavsifi'ne yâni mevzuuna ve muhtevâsına geçelim. Bu devirlere ait hemen bütün bu cins eserler gibi *tevḥîd* ve *na't* ile başlayan bu eserde, na'ti müteakip مصنف کتاب درحال خود کوید başlığı altında 136 beyitlik bir parça vardır ki, müellif burada kendi hayatını anlatmakta, ve sonra, bu eseri nasıl ve niçin yazdığını îzah etmektedir. Biraz aşağıda müellifin *hayat*'ından bahsederken bu hususta malûmat vereceğiz. Müellifimiz, *Tebriz* şehrinde tesadüf ettiği vâciz Maḥmûd isminde bir ihtiyarın tavsiyesiyle, *Kisâî* ve *Ṭabarî*²

¹ Necib Âşım tarafından neşredilen *Hibet al-Ḥakâyiğ* nüshasına bakınız (İstanbul 1334).

² Müellifimizin en mühim kaynakları Ṭabarî'nin *tefsir*'i ile, al-Kisâî'nin *Kitâb-ı Kışâş-al-Enbiyâ*'sıdır ki, bu kitaplar islâm âleminde eskidenberi pek büyük bir rağbet kazanmış, ve sonuncusu türkçeye de tercüme olunmuştur (H. L. Flei-

gibi islâm müelliflerinin eserlerinden istifade ederek bu eseri yazmağa başlıyor. Müellifimizin 562 de henüz 24 yaşında iken yazmağa başlayarak yıllarca sonra yâni 608 de tamamladığı anlaşılan bu eser, tamamiyle *dinî* bir gâye gözetilerek yazılmış dinî mahiyette bir peygamberler kıssaları'dır. Birinci cüz, *Âdem kıssası*'ndan, ikinci cüz *Fir'avn kıssası*'ndan, üçüncü cüz *Süleyman kıssası*'ndan dördüncü cüz *Loğman kıssası*'ndan, beşinci cüz *Aşhâb-ı Kehf kıssası*'ndan, v. s. bahseder. İslâm âleminde daha ilk asırlardanberi şöhret kazanmış, ve sonradan *Qur'ân* tefsirlerine kadar girmiş olan bu kıssalar, bütün müslüman memleketlerinde asırlarca yaşamış, ve bu mevzua ait eserler, yâni, dinî an'anelere dayanan bu gibi hikâyeye kitapları, muhtelif muhitlerdeki rağbetini hiçbir zaman kaybetmemiştir.

Görülüyor ki, müellifimizin vücade getirdiği bu büyük eser, bir tarih kitabı değil, devrinin ihtiyaçlarına uygun bir hikâyeler mecmuası'dır. Kitabın yedinci babı Moğammed'in gazâları'na ait olup, Peygamber'in *mu'cize*'lerini ve *Mî'râc* kıssasını ihtiva etmektedir; bunu ilk dört Halife ile Emevî ve Abbâsî halifeleri hakkındaki kısımlar tâkip ediyor. İşte, bize göre, eserin en mühim parçası, Abbâsî devrinden bahsedilirken, burada Gazneliler'e ve Selçuklular'a tahsis edilmiş olan kısımlardır ki, halife Kâdir Billâh($\frac{381}{991}$ — $\frac{422}{1031}$) zamanından başlayarak, Nâşır

scher, *Catalogus, codd. niss. or. bibl. Deresdensis*, No. 128). İslâmîlığın ilk asırlarında, eski kültür an'anelerine malik olmak dolayısıyla Araplar'dan daha çok bilgilere sahip bulunan Şabi'iler, Macûsiler, Yahudiler ve Hristiyanlar'dan birçoğu, müslüman olduktan sonra, eski an'anelerinden birtakımını Müslümanlar arasına sokmuşlardı; işte, ilk tefsir kitaplarında, kısmen bu yabancı an'aneler, kısmen de İbn 'Abbâs gibi eski rivayetçilere dayanan rivayetler mevcuttur ki, Tabarî'nin eseri bu ilk devir tefsirlerinin en son ve mükemmel örneğidir. al-Kisâî'nin eserine gelince, arapların kuşşaş dedikleri halk hikâyecileri sınıfına — ki *vâ'iz'lar*, *mu'arrif'ler*, *müzekkir'ler* de bir dereceye kadar bu sınıfa sokulabilirler; tafsilât için bakınız: Fuad Köprülü, *Vakfa ait tarihî istihlaklar mes'lesi*, *Vakıflar Dergisi*, c. I, s. 133-138 — mahsus olarak yazılan bu eser, halkın alâkasını çekebilecek türlü türlü menkabelerle doludur (bu iki müellif ve eserleri hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ne bakınız). Esasen vâiz olan müellifimizin, eserini yazarken, bu eserlere müracaat etmesi kadar tabii bir şey olamaz. İslâm âleminde asırlarca büyük bir rağbet kazanan bu «peygamberler menkabeleri» ve onların menşeleri, hakkında, bakınız: D. S. Sidersky, *Les Origines des légendes musulmanes dane le Coran et dans les vies des prophètes*, Paris 1933).

li-Dînillâh ($\frac{575}{1180}$ — $\frac{622}{1225}$) zamanının bir kısmını alır. Türk neslinden olan bu şairin, Anadolu selçuklu sultanı İzzeddîn Keykâvûs I. e takdim ettiği bu eserde, dinî telâkkiye bağlı sünnî tarihçilerin an'anelerinden ayrılmıyarak, islâm tarihini "ortodoks halifeler çerçevesi içinde,, anlatmakla beraber, o kadro içinde bile, hemen yalnız Gâzneliler'e ve Selçuklular'a ehemmiyet vermesi, çok dikkati çekecek bir hâdisedir¹. Tarihî kaynak olmak bakımından, *Anîs al-Ğulûb*'un sonundaki bu kısmı aynıyle neşrettiğimiz gibi, biraz aşağıda, yine bu kısımda verilen malûmatın mahiyet ve kıymetini de tenkidî bir surette belirtmeğe çalışacağız.

Şimdilik, yalnız şunu söylemekle iktifa edelim: Anadolu'nun XII. asırdaki siyasî ve fikrî vaziyeti göz önüne alınacak olursa, ilk yerli tarih eserlerin böyle yabancı bir dille ve daha ziyade dinî bir mahiyette olmasının sebepleri kolayca anlaşılır. Bundan başka, böyle bir eserin *Ani* şehrinde doğmuş bir türk müellifi tarafından *Tebriz*'de yazılmağa başlanmış olması da, çok dikkate lâyıktır: XII. asır sonlarında henüz yeni yeni birer islâm kültür merkezi mahiyetini almağa çalışan Orta Anadolu şehirlerinden ziyade, islâm kültürü an'anelerinin ve şehir hayatının daha eski ve daha kuvvetli bulunduğu şark sâhalarında bu türlü eserler yazılmış olması gayet tabiidir.

II.

MÜELLİFİN HAYATI.

Başka hiçbir kaynakta adına tesadüf edemediğimiz *Anîs al-Ğulûb* müellifi, bereket versin, eserinin baş tarafında kendi hayatına ait epeyce malûmat verdiği gibi, kitabın sonunda halife Nâşır li-Dînillâh devri vak'alarına ait kısımda da gene kendisinden bahis edi-

¹ Abbâsî halifelerinin tarihlerinden bahsederken, müellifimizin bilhassa Türk sülâlelerine ehemmiyet vermesi, kendinin türk olmasına ve içinde yaşadığı muhitin iycaplarına atfolunmalıdır. XII. asırda büyük Selçuklu sultanlığının an'anelerini kuvvetle muhafaza eden Yakınşark memleketlerinde, bir türk müellifinin dikkatini en ziyade bu büyük ve şanlı sülâleye ait hâdiseler çekebilirdi. Müellifimizin, daha eserini yazarken, bunu bir selçuklu sultanına, yahut, Selçuklular'ın istitâleleri sayılabilecek diğer türk devletlerinden birinin hükümdarına, takdim etmek arzusunda olması, ve nihayet, bu nushayı İzzeddîn Keykâvûs I. namına hazırlaması da, bunda âmil olmuştur sanırız.

yor. İşte biz bu malûmata dayanarak, *Qâzî Burhâneddîn Abû Naşr b. Mes'ûd*'un hayat safhalarını izaha çalışacağız.

Müellifimiz, bir zamanlar Ermeni kırallığının, binbir kilisesiyle meşhur merkezi olup Bizans hâkimiyeti altında iken Alp Arslan tarafından fethedilen *Ani* şehrinde doğmuştur; babası ve dedesi türk, babasının annesi de kürd olan müellifin dedeleri, şehrin zabtından sonra gelip buraya yerleşmişlerdi. Müellif, dedelerinin şecaatle meşhur olduklarını, babasının da لشکرکش و سپه‌دار olduğunu yâni ehemmiyetli bir askerî vazifede bulunduğunu anlatıyor. Babası Mes'ûd'un sırasıyla beş kızı oluyor; nihayet altmışından sonra, müellifimiz doğuyor ve ihtiyar babası bundan çok memnun oluyor. Annesinin gebe iken çok zahmet çektiğini ve nihayet hekimin tavsiyesiyle hamama giderek kendini orada doğurduğunu müellif anlatmaktadır ki, bu, 538 yılına tesadüf etmektedir. Doğuşunda bile bir başkalık olduğunu söylemekle gurur duyan müellifimizin ifadesine göre, zekâsı vaktinden çok evvel inkişaf göstermiş, daha beş yaşını bitirmeden şiir söylemeğe başlamıştır. Bu iddiadaki mübalağa hissesini bir tarafa ayırsak bile, onun, çok erken uyanmış bir istidat olduğunu kabûl edebiliriz.

Müellifin ilk çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği *Ani* ve civarı, islâm hâkimiyeti altında, ekseriyeti Ermeni olmakla beraber, muhtelif diller konuşan muhtelif din ve mezheblere mensup muhtelif unsurlarla (Türkler, Kürtler, Farmlar, Gürcüler, Abhazlar v. s.) meskûn, ve eski kültür an'anelerine malik bir sâha idi¹; bilmedik-

¹ Ermeni Bagratlar sülâlesine mensup Aşot III. zamanında (961-977) bu devletin merkezi olan ve bu sayede çok genişliyerek nüfusu artan *Ani* şehri, Sembat II. devrinde yeni bir surla çevrilmişti. İran-Trabzon ticaret yolunun buradan geçmesi için, ermeni kıralları Arpaçayı üzerine köprüler yaptırıldılar. «Ermenilerin ve Gürcülerin kralı» lâkabını alan Gagik II. zamanında (990-1020) bu devlet en parlak devresini idrak etmiş, siyasî ve iktisadî bakımlardan büyük bir ehemmiyet kazanan *Ani*, 993 ten başlayarak, ermeni kilisesi baş reisinin de merkezi olmuştu. Müslümanlarla dostca münasebetlerde bulunmak mecburiyetinde olan bu kırallardan bâzılarının, «müslüman usûlü üzere sarıklı resim ve heykelleri» de mevcuttur ki, bu hâl, müslüman iran kültürünün bunlar üzerindeki nüfuzunu gösterebilir. İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, kendisine tâbi olan Şeddâdî sülâlesinden Abû'l Asvâr ile birlikte *Ani* civarlarına kadar hücumlarda bulundu. Alp Arslan, tahta çıkar çıkmaz bu garp sâhalarına karşı giriştiği büyük seferde, 1064 de *Ani*'yi zaptetti ki, islâm ve ermeni kaynaklarında bu hâdise hakkında uzun tafsilât vardır. Şehir, bundan sonra, Selçuk-

lerini öğrenmek hususunda çok büyük bir ihtiras besleyen çocuk, bütün zamanını çalışmaya hasretti; yalnız fars dilini ve edebiyatını öğrenmekle kalmayarak, muhtelif dilleri ve onların alfabelerini de öğrendi; *Tevrât* ve *İncil* okudu; ayrıca, *tib* ve *nü-cûm* ilimlerinde de azçok vukuf kazandı. On sekiz yaşına geldiği zaman, dinî kültür dışında da oldukça geniş malûmat edinmiş bulunan müellifimizin, gürcü ve ermeni alfabeleriyle dillerini ve hattâ hıristiyan teolojisini, *Ani*'deki ermeni rahiplerinden öğrenmiş olduğunu pek kolaylıkla tahmin edebiliriz. Çünkü, Selçuklular'ın yüksek hâkimiyeti altında uzun müddet *Ani*'de hükümrân olan Şeddâdîler sülalesi zamanında, buradaki Ermeniler'e karşı çok iyi muamele edildiği, ermeni kültürünün burada eski inkişafını tâkib ettiği, hattâ, şehrin ekseriyetle Ermeniler'den mürekkeb ahalisini istedikleri gibi kullanan *rahipler sınıfı*'nın Şeddâdîler'den bâzılarını buradan kaçırarak kadar kuvvetli buldukları, bütün kaynaklardan anlaşılmaktadır¹.

lular'ın tâbii olan Şeddâdîler eline geçti; ve bu eski hânedânın, tarihçiler tarafından *Ani Şeddâdîleri* diye adlanan şubesinin merkezi oldu. Abû Şucâc Menûçehr, harplerden dolayı şehrin etrafa dağılmış olan halkını, ermeni zenginlerini tekrar toplayarak, dürüst ve âdil siyaseti sayesinde, bu sâhaların ve şehrin inkişafına büyük hizmet etti; buradaki meşhur camiye yaptırdı. Bunlar zamanında, şehir ve civarı birkaç defa İran'dan gelen Oğuz kabîlelerinin -iptida 485 veya 486 da Artuklular'dan İl Gazî'nin, sonra 518 de diğer Türkler'in - hücumuna uğradı. Bagratlar ailesinden kız almak suretiyle ermeni tebaalarının bağlılıklarını te'min eden Şeddâdîler, şehir halkının büyük bir kısmını teşkil eden Ermenilere ve sair Hıristiyanlara karşı gayet iyi muamelede bulunuyorlardı; şehrin surları bunlar zamanında tâmir edilmiş, hattâ yeni burclar ilâvesiyle kuvvetlendirilmişti. Abû'l Asvâr II. zamanında, *Ani*, Gürcü kralı David II. tarafından zaptedildi (518 h. 1124 m.). Mescide çevrilmiş bâzı kiliseler tekrar eski hallerine getirilerek tepelerindeki *hilâller* yerine *haç* konuldu. Lâkin, bundan biraz sonra, şehrin Ermenileri *Ani*'yi Şeddâdîler'den Fa'zlûn III, e teslim mecbur oldular. Şehirdeki ermeni papaslarının nüfuzu o kadar büyüktü ki, (550 h.) de Fa'reddîn Şeddâd b. Ma'hamûd'u şehirden kaçırarak, burayı kardeşi Fa'zlûn'a teslim ettiler ki, bunun hükûmeti de 556 ya kadar devam etmiştir. İşte, müellifimizin ilk çağları bu devirlere tesadüf eder.

¹ Bundan evvelki notaya bakınız. Bütün ermeni kaynakları, Şeddâdîler zamanında Ermenilere' karşı çok iyi muamele edildiğini yazarlar. Yalnız Abû'l Asvâr II. nin mütasasıp bir müslüman olduğunu ve *Ani*'deki büyük kilisenin tepesine, o zamanlar müslümanlık timsâli sayılan taştan bir *hilâl* diktiğini, ve bu sebeple Ermeniler'in düşmanlığını kazandığını ayrıca kaydederler. Şeddâdîler sülalesi ve bilhassa bunların *Ani*'deki kolu hakkında islâm ve

Müellifimiz, on sekiz yaşına bastığı sırada, *Ani*'nin birdenbire Abhazlar'ın hücumuna uğradığını, şehrin kâfirler eline geçerek birçok kimselerin şehit düştüğünü, genç, ihtiyar, kadın, erkek bir yığın halkın esir edildiğini, kendisinin de ailesi efradıyla beraber gürcü *Yuan*'ın eline esir düştüğünü, lâkin "kâfirlerin dillerini ve hıristiyan teolojisini,, bilmesi sayesinde bu büyük felâketten kurtularak *Rûm* diyarına geldiğini hikâye ediyor. *Abû Naşr*'ın, kitabın muhtelif yerlerinde kendi hayatına ait verdiği malûmat sayesinde, 538 de doğduğunu bildiğimiz için, bu hâdisenin de 556 da olması iycab ediyor. Hakikaten, tarihî kaynakların verdiği malûmat, bunu temamiyle te'yid etmektedir: 556 da *Şeddâdî* ailesinden *Fazlûn b. Maḥmûd*'a isyan eden ermeni rahipleri, onu şehirden kaçmağa mecbur ettikten sonra, Gürcüler'in ve Abhazlar'ın kralı *Grigor*'u davetle şehri ona teslim ettiler; Kral, şehir ve civarındaki müslüman halkı ve *Şeddâdî* kuvvetlerini büyük felâketlere uğrattıktan sonra, burada bir askerî kuvvet bırakarak tekrar Gürcistan'a döndü¹. İşte, müellifimizin bahsettiği hâdise budur.

ermenî kaynaklarından toplanmış en toplu ve iyi malûmat şu mühim eserdir: *Kasravî Tebrîzî, Şahrîyârân-ı Gumnâm*, c. III, Tahran.

² Müellifimiz, eserin başında bu hâdiseyi şu beyitlerle, temamiyle hakikate uygun ve mübalagasız bir şekilde, anlatır:

یکی واقعه ناکه آمد بدید	چو سالم ز دوران بهژده رسید
سپاهی بیامد ز اندازه بیش	ز کفار اینخاز بدرای و کیش
گرفتند شهر ویشد کار زار	نهادند بر شهر آبی حصار
بتیغ و بجنجیر بسی مهرد مهرد	گرفتند و کشتند و رفتند و برد
گرفتند و بردند یکسر اسیر	مسلمان زن و مرد برنا و پیر
گرفتار در دست کرچی یوان	من و جمله خویشان من زان میان
در احوال ایشان بلفظ اوستاد	مها چونکه بد خط انجیل یاد
ز جنکال کفار چون ازدها	سبب کشت این علم بستم رها
برون آمدم من در اقلیم روم	فتادیم دور از همان مرزوبوم

Ani'nin Hıristiyanlar eline geçmesi, civardaki türk hükümdarlarını hiddetlendirdi. Ermenî şâhlar, Saltuklular, Artuklular, büyük bir ordu toplayarak *Ani*'yi tekrar aldılar. Lâkin Gürcü kralının ordusu bunları müdhiş bir hezimete uğrattı. *Aḥmed b. Yûsuf al-Azraḳ al-Fâriḳî*, gerek bu hâdise hakkında, gerek Gürcüler'le Müslümanlar arasında bunu tâkip eden daha bir sürü harpler hakkında izahat vermektedir. Kâh Türkler'in kâh Gürcüler'in lehine netîcelenen bu mücadeleler sonunda, Azerbaycan atabeyi *İldeniz* 559 da *Ani*'yi tekrar Gürcüler'den alarak *Şeddâdiler*'den *Şâhanşâh*'a verdi. *Ani*'de bulunan 569 tarihli bir ermeni kitâbesi ile 595 tarihli farsca bir kitâbede bunun adı geçmektedir. Bu yıl, şehrin hâkimiyeti tekrar Ermeniler eline geçti ve *Ani Şeddâdîleri*'nin hâkimiyeti bu suretle sona erdi. *Celâleddîn Hwârizmşâh* tarafından ağır surette mağlûp ve te'dip edi-

Böylece, daha çok genç iken vatanından uzak düşerek Rûm diyarına -yâni, daha garbdaki türk memleketlerine-gelen Abû Naşr, gurbette, kimsesiz ve parasız, çok büyük sıkıntılara uğrayor. Nihayet, bir gece rüyasında Süleyman Peygamber'i görerek, ne yapması münasip olacağını ona danışıyor; o da şeriat ilimlerini öğrenmesini tavsiye ediyor. Derhâl *Erminîye'*ye yâni eski vatanına dönen müellif, burada tam altı sene *tefsîr*, *hadîs*, *fıkh* gibi şeriat ilimlerini tahsil ile uğraşiyor. Artık eskisi gibi şiir yazmaktan, yâni, ötekinin berikinin methi veya zemmiyle uğraşmaktan vazgeçiyor; vâcizlik (*vâ'ız*) ile meşğul oluyor. Altı yıl sonra yâni 562 de, islâm kültürünün mühim bir merkezi olan *Tebriz* şehrine geliyor. Orada Maḥmûd isminde yaşlı, tecrübeli bir vâciz ile dost oluyor. Birgün, onun şiirdeki kudret ve kabiliyetini anlayan ihtiyar vâciz, niçin şiir yazmadığını sorunca, *şeriat ilimleri* ile uğraşanlara "yalandan ve günahattan ibaret olan,, şiirin yakışmayacağı cevabını veriyor. Lâkin, ihtiyar fikrinde ısrar etmektedir: "aşkdan, fisk ve fücûrdan, yalandan ibaret olan şiirlere, din ehlinin iltifat etmemesi pek tabiidir; fakat, sen böyle yapma; Peygamberler'in hikayelerini manzum olarak yaz ki, bu dünyada senden bir yadigâr kalsın. Eğer böyle bir eserin kıymetini takdir edecek bir hâmi bulursan, eserini ona takdim edersen, büyük lutuflarını görürsün. Eğer böylesini bulamasan bile, dünyada iyi bir ad bırakmış olursun; eserini görenler sana rahmet okurlar,,. Müellifimiz, bu doğru sözler karşısında, artık eski kanaatinden vaz geçerek bu mevzua ait manzum bir eser yazmağa karar veriyor. Ve bunun üzerine *Kisâî* ve *Ṭabarî*'nin eserleri gibi - o devir âlimleri arasında çok müteberkitaplara muracaat suretiyle, 662 de, henüz 24 yaşlarında bir genç iken, bu büyük kitabı yazmağa başlıyor.

İşte, bu büyük kitabın baş tarafında, müellifin, hayatına ve eserini nasıl ve ne maksatla yazmağa başladığına dair, verdiği malûmat

lineye kadar, Gürcüler'in civardaki islâm memleketlerine akınları kat'i surette önlenememiştir. Bu hâdiseler hakkında *İbn al-Asîr* gibi umumî islâm kaynaklarıyla, *al-Fâriķî*'de (İbn al-Ḳalânisî, *History of Damascus*, edited by H. F. Amedroz, 1908, s. 361-365), *Râvendî*, v. s. de, tafsilât bulunduğu gibi, ermeni ve gürcü tarihlerinde de bunları tamamlayan mühim malûmat vardır. Saint Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, II. de, ve M. Defrémery, *Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits* (Paris 1849, s. 25-137) de epeyce tafsilât bulunur. Bu sonuncu eserde, *İbn al-Asîr* ve *İbn Haldûn*'un bu husustaki kayıtları, sair islâm ve ermeni kaynaklarındaki malûmatın ilâvesiyle, neşir olunmuştur.

bundan ibarettir. Hayatının bundan sonraki uzun safhaları hakkında, ancak kitabın en sonunda, Abbâsî halîfesi Nâşır li-Dînillâh devrine ait olan kısımda biraz daha malûmata tesadüf ediliyor (*Me-tin*, B. 405 - 415). Buna göre, iki defâ *Bağdad*'a sefaretle gönderilmiş, Nâşır ile görüşüp tanışmıştır. Bu sefaretlerden ilkinin 584 yılında olduğunu da öğreniyoruz: Bu yıl *hacc*'a gitmeye niyet eden müellifimize, Şâh-ı Ermen tarafından *sefirlik* vazifesi de verilmiş; o da bu sıfatla *Bağdad* sarayında âdet olan merasim ile Halife tarafından kabûl edilerek vazifesini muvaffakiyet ve süratle bitirmiş, kendisine "menşûr, sancak, at,, verilerek taltif olunmuştur. Onun, Halife Nâşır yanında temsil ettiği bu Şâh-ı Ermen, merkezi *Ahlat* şehri olmak üzere 493 den 604 yılına kadar bir asır hükûmet süren ve nihayet Eyyûbîler tarafından hâkimiyetlerine son verilen *Ermensâhlar* lakaplı küçük türk sülâlesinden Seyfeddîn Begtemür ($\frac{579}{1183} - \frac{589}{1193}$) olmalıdır. Öyle görünüyor ki, bu sülâlenin hizmetine girerek, bu hükümdar devrinde *każîlik* (*kadılık*) mevkiine kadar yükselen ve onun itimadını kazanan müellifimiz, galiba bunların inkırazından sonra *Konya*'ya gelmiş, ve (607-1210) da tahta geçen Rûm Selçuklu hükümdarı Sultan İzzeddîn Keykâvûs I. in hizmetine girmiştir. Esasen müellifimiz, eserinin muhtelif yerlerinde, hayatında kâh iyi kâh fena günler gördüğünü, ve ömrünün büyük bir kısmını seyahatle geçirdiğini söylemektedir. *Bağdad*'a sefaretle ikinci defa gidişi hakkında eserde hiçbir sarâhat yoksa da, bunun da Ermensâhlar devrinde, ve belki de yine Begtemür zamanında, olduğu tahmin olunabilir.

Türlü maceralarla geçen hayatının son yıllarını *Konya* sultanlarının himayesi altında, Anadolu'nun artık siyasi istikrara kavuşmuş sakin ve mes'ut muhitinde geçirmek isteyen Kâzî Burhâneddîn, 562 de yazmağa başladığı büyük eserini, 46 yıl sonra yâni 608 de yetmiş yaşında iken burada tamamlayabildi; ve, daha bir yıl evvel tahta çıkmış olan Keykâvûs I. e takdim etti. Bu hükümdarın Nâşır li-Dînillâh ile samimî münasebetlerini, Halife'nin ona "ahd ve menşûr, çetr, sancak (müellifimiz bu kelimeyi *sancuk* şeklinde yazıyor), at, kılıç, sultanlık hil'ati,, gibi *hâkimiyet tim-sâlleri ile* birlikte "birçok kıymetli hediyeler ve bilhassa *fütüvvet libası* gönderdiğini,, anlatan müellif, "bütün dünyaya neş'e ve saadet veren bu hükümdar devrinde kendisinin de tekrar gençlik kuvvetini ve neş'esini kazandığını, ve kırk altı yıllık eserini bu sayede ta-

mamlayarak onun namına ithaf ettiğini,, söylüyor; ve hükümdara tevcih ettiği uzun bir *nasîhat* faslı ile eserini bitiriyor.

Kitabın muhtelif yerlerinde, meselâ birinci cüz'ün sonunda, ikincinin başında ve sonunda, üçüncünün başında, dördüncünün başında ve sonunda, beşincinin ve altıncının başlarında, Sultan İzzeddîn'den "Sultan-ı gâlib, Keyhosrev ve Kılıç Arslan'ın yadigârı, temiz itikadlı Keyhosrev'in oğlu,, gibi ifadelerle bahs olunmaktadır. Şüphe yok ki kitabın bu kısımları, daha İzzeddîn Keykâvûs I. in cülûsundan ve müellifimizin Anadolu'ya gelişinden çok evvel yazılmıştı; lâkin, o devirlerin umumî bir âdetine göre, bu parçalar, kitap hükümdara takdim edilmek üzere hazırlanırken ilâve edilmiş olmalıdır. Müellifin Ermenşâh Begtemür'le münasebetleri göz önüne alınırsa, *Anîs al-Ğulûb*'un birinci defa onun saltanatına -ve Ermenşâhlar'a ait bir kısmı da ihtiva etmek üzere- tanzim edilüp ona takdim edilmiş olması ihtimali de çok kuvvetlidir. Bu bakımdan, bugün elimizdeki nushanın ikinci defa tertip edilmiş bir nusha olduğunu söylemek pek yanlış olmaz. Kitabın sonundaki *Nasîhatnâme*, ihtiyar şairlerin ve ahlakçıların genç hükümdarlara takdim ettikleri bu cins nasîhatnâmelerden farklı değildir. Bu kısmın son beytinden de, müellifimizin, şiirlerinde *Burhân* mahlasını kullandığını öğreniyoruz ki, bunun *Burhâneddîn* lâkabından kısaltılmış olduğu meydandadır. İşte, *Anî*'li *Ğâzî Burhâneddîn Abû Nasr b. Mes'ûd*'un hayatı hakkında kendi eserinden çıkarabildiğimiz malûmat, bundan ibarettir.

III.

ESERİN TARİHİ KIYMETİ.

Anîs al-Ğulûb'un nasıl, ne maksadla yazıldığını ve müellifin hüviyetini öğrendikten sonra, bunun tarihî kaynak olarak büyük bir kıymeti olamayacağı kendiliğinden anlaşılır. Ortaçağ islâm dünyasında, vâ'izlar, etraflarına kabil olduğu kadar kalabalık bir kitle toplayabilmek ve dinî-ahlâkî propagandalarını kuru ve mücerred nasihatler şeklinde bırakmayarak bunu daha canlı ve daha cazibeli bir şekle sokabilmek için, işlerine yarayabilecek birtakım dinî hikâyeleri, menkabeleri meharetle kullanırlardı. Tamamiyle *teolojik* bir zihniyete malik olan *Ğâzî Burhâneddîn*, bu eserini yazarken, bir *vekayinâme* değil, sadece dinî-

ahlâkî mahiyette bir edebî eser vücade getirmek gayesini güdüyordu. Bunun için, asıl tarihî kaynaklara değil, daha ziyade, tefsîr kitapları ve peygamberler kıssaları gibi dinî eserlere müracaat etmiş, ve kullandığı asıl tarihî kaynaklar, bu sebeple, çok mahdut kalmıştır. İşte bundan dolayı, onun verdiği malûmat arasında en mühim olanlar, duyduklarına veya gördüklerine dayananlardır. Burada *Anîs al-Ḳulûb*'un bu mekalemize ilâve olarak neşrettiğimiz metnlerinin kısa ve tenkıydli bir hulâsasını vermek suretiyle, bu 28.000 beyitlik kocaman eserin tarihî kaynak olarak hakikî değerini ve verdiği malûmatın nelerden ibaret olduğunu anlatacağız.

Yukarıda söylediğimiz gibi, bizce bu edebî eserin en dikkate lâyıık olan tarafı, bu türk şairinin, X-XII. asır islâm dünyasının türlü türlü vak'aları arasında, yalnız Gazneli Maḥmûd'un *Hindistan*'daki fetihlerine ve Selçuklular'a ehemmiyet ve kıymet vermesindedir. Gazneli Maḥmûd'un zaferleri arasında, yalnız *Somnat* fethinden bahsederek, buna ait bir menkabe nakletmesi, onu sadece "*Hindistan*'ı fetheden bir islâm kahramanı,, olarak telâkki ettiğini gösterir ki, Maḥmûd'un *türklüğünden* hiç bahsetmemesi, ve islâm tarihinde ilk türk hegemonyası devri olarak *Selçuklular* devrini göstermesi de, bu fikrimizi kuvvetlendirmektedir. Umumî tarih bakımından, müellifimizin bu telâkkiysi, bugünkü müverrihlerin görüş tarzlarına tamamiyle uygun gelmektedir. Biz burada, mevzuumuzun dışına çıkmamak için, Abbâsî halifeleri hakkındaki sair malûmatın îzahını bir tarafa bırakarak, sadece, Gazneliler ve bilhassa Selçuklular devirleri'ne ait kısımlar üzerinde biraz duracağız.

(381-991) den (422-1031) e kadar hılâfet mekâmında bulunan al-Ḳâdir Billâh devrinden bahsederken müellifin verdiği malûmat arasında, yalnız *Somnat* fethi hakkındaki şu menkabe dikkate lâyııktır:

Maḥmûd'un saltanatı esnasında, *Gazne* şehrine bir *imâm* yâni islâm ilimlerine vakıf büyük bir din âlimi geliyor. Maḥmûd ile görüştüğü sırada, lâkırdı arasında ona şöyle bir menkabe anlatıyor: "Peygamber *Mekke*'yi fethedip oradaki birçok putları kırdığı zaman, müşriklerce bunların en mühimmi sayılan *Manât* adlı meşhur putu¹

¹ *Manât*, eski arap paganizminde büyük bir «kadın tanrı» yı temsil eden

Şeytan çalarak *Hindistan*'a götürmüş ve bununla Hindlileri kandırmağa niyet etmiş. Peygamber, kırılan putlar arasında *Manât*'ı göremeyince, bunu Şeytan'ın çaldığını anlamış ve pek müteessir olmuş; bu sırada Allâh'ın emriyle Cebrâil yetişerek, bundan müteessir olmamasını ve âhır zamanda kendi ümmeti arasından çıkacak Şâh Maḥmûd adlı bir hükümdarın *Hindistan*'ı fethederek *Somnat*'daki bu putu alacağını, ve mü'minlerin bunu çiğnemesi için kırıp mescid kapısı önüne koyacağını tebşir etmiş. Peygamber bunu öğrenince, pek sevinmiş ve Şâh Maḥmûd'a hayır dua etmiş,,.

Bu rivayeti alâka ile dinleyen Gazneli Maḥmûd'un içine birdenbire tuhaf bir şüphe düşüyor: Aceba bu Şâh Maḥmûd kendisi olmasın? İşte bu düşünce ile bütün gece uyuyamayan Maḥmûd, ertesi sabah veziri Ḥasan'a bu düşüncesini anlatıyor. Lâkin Ḥasan, yolun uzunluğunu, böyle bir sefere para ve asker bulmanın imkânsızlığını, bu işin tehlikesini ileri sürerek, bunun kabil olmadığını söylüyor. Akla uygun olmayan böyle bir teklifte bulunduğundan dolayı hicap duyan Maḥmûd susuyor. Lâkin, bu düşünce kafasına saplanmıştı. O gece uyuyamıyor, ve ertesi sabah vezirini çağırarak, fikrinde sabit olduğunu anlatıyor. Vezir, başkalarınca duyulması bile şahlık nâmûsunu ayaklar altına atacak böyle neticesiz bir şeyden bassetmemesini hükümdardan rica ediyor. O gece uykuya dalan hükümdar, rüyasında bir *Melek* görüyor; *Melek* ona, vezirinin sözüne bakmamasını, Allâh'ın izniyle *Somnat*'ı fethedecek Şâh Maḥmûd'un kendisi olduğunu tebşir ediyor. Maḥmûd ertesi sabah vezirine kat'i emrini veriyor: ordu, *Somnat* seferine çıkacaktır! Sefere çıkan hükümdar, birçok tehlikeli sahrâlar ve deryalar geçiyor, karşısına çıkan kâfir ordularını perişan ediyor; nihayet *Somnat*'a gelerek orasını da zaptediyor; hesapsız ganimetler alıyor; *Manât* adlı putu da alup *Gazne*'ye götürecektir. Bu haberin yayılması, bütün Hind put-

putun adıdır. *Mekke*'nin şimalinde *Medîne* yolu üzerinde *Ğudayd*'de bulunan siyah bir taş, bunun başlıca ibadet yeri olup *Huzeylî*'lere aiddi; lâkin diğer arap kabîleleri ve bilhassa *Aws* ve *Ḥazrac* kabîleleri de buna tapıyorlardı. *Mekkeliler* *Lât* ve *Uzzâ* ile beraber buna da büyük bir kıymet veriyorlar ve bu üçünü Allah'ın kızları olarak telâkkıy ediyorlardı. *İbn al-Kelbî*'ye göre, *cahiliye Arapları*'nın en eski putları bu idi. *İbn Hişâm*'ın verdiği malûmata göre, *Manât*, ayrıca «ocak tanrısı» vazifesini de görüyordu. *Ğudayd*'deki bu puta mahsus en büyük ibadet yeri, bâzılarına göre *Abû Şufyân*, bâzılarına ifadelerine göre de «Ali tarafından tahrip olunmuştur (*İslâm Ansiklopedisi*'nde Fr. *Buhl* tarafından yazılmış olan *Manât* maddesine bakınız).

perestlerini müthiş bir telâşa düşürüyor; Maḥmûd'a sefirler göndere-
rek, bunu satmasını ve mukabilinde kırk fil yükü som altın
vereceklerini söylüyorlar. Lâkin hükümdar, para mukabilinde put
satmanın dünya ve ahirette kendisini rezil edeceğini düşünerek,
bu teklifi kabûl etmiyor.

İşte, *Anîs al-Ḳulûb*'da meşhur Somnat fethi hakkında
zikredilen menkabe bundan ibarettir. Maḥmûd'un bundan son-
raki zaferleri ve ölümüyle, oğulları Moḥammed ve Mes'ûd
hakkındaki şeylerin, tarihî hiçbir ehemmiyeti yoktur. *Manât* ve
Somnat (So+manat) isimleri arasındaki benzeyişin doğurduğu bu
efsanenin dahi tarihî kıymeti olmadığını söylemeğe lüzum görmü-
yoruz. Maḥmûd'un *Hindistan*'daki fetihleri ve bilhassa Somnat
zaferi, islâm dünyasında büyük akisler uyandırmış, şairler tara-
findan parlak kasîdelerle tebcil ve terennüm edilmiş, ve hâtırası
islâm müellifleri ve tarihçileri tarafından asırlarca saklanmış bir
hâdisedir; şair Farruḥî buna ait meşhur kasîdesinde, *Anîs al-
Ḳulûb*'daki menkabeyi biraz farklı bir şekilde anlattığı gibi, ese-
rini bundan biraz sonra yazan müverrih Gardîzî'de aynı men-
kabeyi tekrarlamaktadır; işte, Kâzî Bürhâneddîn'in, bu rivayeti
biraz değiştirerek bunlardan aldığı ve bâzı ilavelerle süsleyerek
daha câzib bir *kıssa* haline soktuğu tahmin olunabilir¹.

¹ G a z n e l i l e r devrinin büyük şairi F a r r u ḥ î, Maḥmûd'un birçok zaferleri
hakkında olduğu gibi, bu S o m n a t zaferi hakkında da uzun bir kasîde yazmıştır
ki, orada bu zafer hakkında oldukça mühim malûmat verilmiş, bilhassa *Manât*
denilen put ile onu saklamak için yapılan mâbed ve bunun tahribi hakkında
epeyce uzun tafsilâta girilmiştir. Şairin söylediğine göre, *Lât* ile *Uzzâ*, Pey-
gamber tarafından kırılmışsa da, kâfirler *Manât*'ı çalarak deniz yoluyla *Hin-
distan*'a kadar getirmişler, ve bunu koymak için çok büyük îtinalar ve masraf-
larla yaptıkları mâbede S o m n a t (Somanat) adını vermişlerdir. Bunun Hind-
liler arasındaki ehemmiyeti ve ona isnad edilen hususiyetler hakkında da epeyce
malûmat veren şair, Sultan Maḥmûd'un iki büyük emeli bulunduğunu, bunlardan
birinin *hacc*'a gitmek, ikincisinin de Hindliler'in hac mahalli olan S o m n a t'ı
alarak oradaki meşhur putu tahrip etmek, olduğunu da kaydetmektedir :

بختگان نکند روزگار خویش هدر
شتاب ادھم ازینروی بوده بود مکر
زدستبرد بت آرای آنزمان آزر
جز آنکسی که بدو بود از خدای نظر
فکنده بودستان پیش کعبه پای بسر
بکشوری دگر انداختند ازان کشور
برآن زمین نشست و نرفت جز کافر

کسیکه بشکده سومات خواهد کند
ملک همی بتبه کردن منات شتافت
منات ولات وعزى درمکسه بت بودند
همه جهان همی آنسه را پرستیدند
دوزان پیبر بشکست و هر دورا آنروز
منات را زمین کافران بدزدیدند
بجایگاهی کز روزگار آدم باز

Umumiyetle bilindiği gibi, buradaki meşhur muazzam *Somnat* mâbedinde, bu ismi taşıyan bir mâbud heykeli bulunuyor, ve muayyen zamanlarda her taraftan gelen yüzbinlerce Hindli tarafından ziyaret ediliyordu. Hizmetinde ikibin brahman ve üçyüz mugannî (ilâhici) ile beşyüz rakkâse bulunduğu ve içinde sonsuz servetler saklandığı rivayet edilen bu mâbedin bulunduğu şehre de *Somnath Patan* adı veriliyordu. Şehri muhasara ve racaların her taraftan gönderdikleri muhtelif yardımcı kuvvetleri mağlûb eden Ma ħ m ũ d, mâbede girdiği zaman, brahmanların ricalarına ve teklif ettikleri büyük paralara bakmayarak, bu heykeli kırdırdı; ve parçalarını G a z n e'ye naklettirerek müminlerin ayağı altında çiğnenmesi için cuma namazına mahsus büyük caminin kapısı önüne koydurdu. Ma ħ m ũ d'un ve askerlerinin burada çok zengin ganîmetler elde ettikleri, bütün kaynaklarda tesbit edilmektedir¹. Öyle anlaşılıyor ki, İran edebiyatını çok iyi bildiği muhakkak olan K â z î Burhâ-neddîn, - galiba G a r d î z î'nin eserini değil- F a r r u ħ î'nin *Somnat* hakkındaki kasîdesinde mevcut rivayeti görmüş, ve bunu biraz daha süsleyerek ve genişleterek kitabına almakla, eserinin umumî bünyesine en uygun bir harekette bulunmuştur.

بصد هزار تمایل و صد هزار صور

زهر آن بت بخانه بشا کردند

همیشه آن دو همی خواست ز ایزد داور
ذکر که حج کند و بوسه بر دهد بجزیر
ذکر بعون خدای بزرگ کرده شمر

خدا یکتا ترا اندر جهان دو حاجت بود
یکی که جا یکه حج هندوان بکند
یکی از آن دو مراد بزرگ حاصل کرد

(*Divân-ı Hakîm Farrûhî-i Sîstânî*, 'Alî Â b â n neşri, Tahran 1311, s. 67-76). Muhtelif islâm tarihlerinde, *İbn al-Asîr*'de ve ondan naklen K a z v î n î'nin *Âsâr al-Bilâd*'ında ve en nihayet *Ravzat al-Şafâ*'da, bu meşhur mâbed hakkında birçok tafsilâta tesadüf olunur. (440 h.) de yazıldığı cehetle bu hususta en eski bir kaynak olan G a r d î z î'de de, bu putun K â b e'den çalınarak 'Aden yoluyla Hindistan'a getirildiği ve bu mâbedin ona mahsus olarak yapıldığı yazılıdır (*Kitâb Zain' al-Ahbâr*, F. N â z ı m neşri, Berlin 1928, s. 86). Şair *Farrûhî*'nin kasîdesindeki:

تجی برآمد زیشکونه و بدین پیکر

خبر فکندند اندر جهان که از دریا

beyti de, bu deniz yolu ile geliş göstermektedir. Bâzı lûgat kitaplarında *Som*'un a y, *Nat*'ın büyük mânasına olup bu mâbed «büyük bir ay şeklinde» yapıldığı için bu ismi aldığı yazılıdır. *Ferheng-i Nâsiri*'de ise büsbütün başka bir îzah şekline tesadüf olunur. Bu îzahların, *tarihî* ve *filolojik* bir kıymeti yoktur.

¹ Yukarıda zikredilen kaynaklardan başka, bakınız: *Ishwari Prasad, L'Inde du VIIe au XVIe siècle l. Histoire du Monde, p. s. d. de Cavaignac, VIII, 1. Paris 1930, s. 100-103. 'A b b â s P e r v î z, Az Tâhîriyân ta Mogol, Tahran 1316, s. 446-448.*

SELÇUKLULAR
DEVİRİ

Anîs al-Ḳulûb'da, halife al-Kâim Biemrillâh'dan başlayarak kitabın tamamlandığı sırada daha hayattâ bulunan Nâşır li-Dînillâh'a kadar gelen Abbâsî halfelerinin devirleri anlatılırken, baştan başa Selçuklular'dan bahsedilmektedir. Burada bu malûmatı hulâsa ve sair tarihî kaynaklarla kısaca mukayese ederek, sadece, en mühim görünen noktalar üzerinde duracağız. Yalnız, başlamadan evvel, سلجوق Selçuk ve قتلش -bugünkü tarihçilerin okuyuş tarzlarına göre *Kutulmuş* yahut *Kutulmuş* - isimleri üzerinde biraz durmak istiyoruz: Bütün eski kaynaklarda ve daha sonraki tarihî eserlerde *Selçuk* (yahut سلجوق *Selcuk*) şeklinde yazılan bu isim, burada, baş taraflardaki birkaç yer müstesna olmak üzere, hemen umumiyetle سلجوكيان، سلجوك، Selcük, *Selcükiyân* şeklinde yazılmaktadır. İlk defa Maḥmûd Kâşgarî'de tesadüf edilen eski سلجك *Selcük* şeklinin müellifimiz tarafından da bu suretle kullanılması, bu okunuşun doğruluğunda ve eskiliğinde artık hiçbir şüphe bırakmamaktadır. Türk neslinden birçok iran şairlerinde, hattâ, çağdaş kitâbelerde سلجوق، سلجوك *Selcuk*, *Selçuk* şekline sokulan bu kelimeyi, Ḳâzî Burhâneddîn'in doğru olarak kullanması dikkate lâyıktır¹. İslâm kaynaklarında umumiyetle قتلش şeklinde geçen ve yeni tarihçiler tarafından *Kutulmuş* (*Kutulmuş*) tarzında okunan isme gelince, müellifimizin bu ismi daima *Kutulmuş* -yahut daha doğrusu *Kutalmış* -şeklinde kullanmış olduğu, eserin mevzun olması itibariyle, kat'î surette anlaşılıyor. Bu adın *Kutlumuş* şeklinde okunmasının daha doğru olacağı hakkında şu son yıllarda Dr. Wittek tarafından ileri sürülen mutaleaya karşı, bu kelimenin okunuşunu pek iyi bildiği şüphesiz olan bu eski türk şairinin, kelimeyi bu tarzda kullanması çok kuvvetli bir delil olarak

¹ Selçuk kelimesinin, esasında *Selcük* şeklinde okunması lâzımgeldiğine, Maḥmûd Kâşgarî'deki kaydı gördükten sonra iptida Barthold dikkat etmişti (*Orta Asya türk tarihi hakkında Dersler*, s. 91). Gerçi ondan evvel Martart bu ismin *Salcuk* veya *Salcık* şeklinde okunmasının daha doğru olacağını ileri sürmüştü de (*Über das volkstum der Komanen*, s. 187), bunun doğru olmadığı meydandadır (tafsilât için: L. Râsonyi, *Selçuk adının menşesine dair*, *Belle-ten* 10, 1939, s. 377-384). Ancak şunu da ilâve edelim ki, Selçulular'la çağdaş iran şairlerinin şiirlerinde, kroniklerde, hattâ onların kitâbelerinde, bu isim daima *Selçük* (*Selcük*) şeklinde geçmektedir. Müellifimizin de birkaç yerde bu an'aneye riayetten vaz geçemediğini görüyoruz.

ileri sürülebilir; ve böylece, XV. asırda osmanlı şairi Enverî'nin kullandığı *Kutlamış* şeklinin doğru olduğunu da anlaşılır¹. Bu küçük istitrattan sonra, *Anîs al-Ğulûb*'da Selçuklular hakkında verilen malûmatın hulâsa ve tenkiydine geçebiliriz.

KUTALMIŞ
VE
ALP ARSLAN

Türk Sultanlarının cediti olan *Selcük*, Loğmân'ın oğludur; onun daha birçok kardeşleri vardı. Lâkin, bu büyük türk saltanatı bu Selcük çocukları tarafından kurulduğu için, devletleri de tabîi bu adı aldı. Selcük'ün dört oğlu vardı: *Mûsâ Beygu*, (yabgu) *Yûsuf Yinal* (inal), *Mikâîl*, *İsrâîl*. Bu ilk ikisinin evlâtları olmadı; Mikâîl'in iki oğlu vardı: *Davud Çağrı* ve *Tuğrul*. İsrâîl'in de *Kutalmış* adlı bir oğlu oldu ki, Abu'l Favâris lâkabını almıştır. Bir müddet Horasân ve İrâk'ta yaşayan Kutalmış, *Erminîye*'ye gelerek oradaki kâfirlerle (Bizanslılar, Ermeniler, Gürcüler, Abhazlar) mücadelelerde bulundu. O zamanlar büyük ve mâmur bir şehir olan *Kars*'ı harâb etti. Sonra *Ani* civarında *مرین* adlı 60 bin haneli bir kâfir şehrine gelerek, geceleme üzere askerlerini evlere taksim etti. Şehir halkı, reislerinin tasarladığı plân mucibince, evlerindeki müslüman askerlerine ziyafet çekip onları sarhoş ettiler, ve gecenin ileri bir saatinde kiliselerin çan seslerini duyar duymaz hepsini öldürdüler. Altmış bin askerden hiçbiri kurtulmadı. Bu felâketten güçlkle canını kurtaran Kutalmış, Horasân'a giderek orada derdinden öldü. Nihayet bunun oğlu *Alp Arslan* selçuk tahtına geçti. Babasının intikamını almak için *Erminîye* üzerine asker çekerek, bütün kâfir şehirlerini harâb etti. Sonra, bütün o havâlînin en kuvvetli

¹ Eskidenberi şark ve garp tarihçileri tarafından *Kutulmuş* veya *Kutalmış* şeklinde okunan bu ismin, şark ve yunan müelliflerinin okuyuş tarzlarına göre *Kutlumuş* tarzında okunması iyca edeceği ve türkçe doğru şeklin de bu olduğu son defa Dr. Witttek tarafından ileri sürülmüştü (*Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, s. 296). Hâlbuki, türk gramerinin kaidelerine ve eski türk isimlerinin yapılış şekli hakkındaki bilgilerimize göre, bunun *Kutalmış* şeklinde okunması daha doğrudur; XV. asır şairi Enverî'nin *Düstûrnâme*'sinde (s. 6, beyit 13-15, 17) vezin ve kafiye delâletiyle bu ismin *Kutlumuş* veya *Kutlamış* tarzında okunması iyca ediyorsa da, Büyük Selçuklular'a ait an'anelerin henüz çok canlı bulunduğu XII. asırda yaşamış olan müellifimizin kat'i ifadesi, bu ismin bu tarzda okunmasına aslâ imkân bırakmamaktadır. Zarkûb-ı Şîrâzî'nin XIV. asırda yazmış olduğu *Şîrâz-Nâme*'de, Kâlicâr zamanında *İstahr*'ı harâb eden bir türk emîri'nin adı *Kutlamış* şeklinde harekelenmiş ise de (Tahran 1350, s. 17), herhâlde yanlıştır, ve bu ismin de *Kutalmış* okunması lâzımgelir.

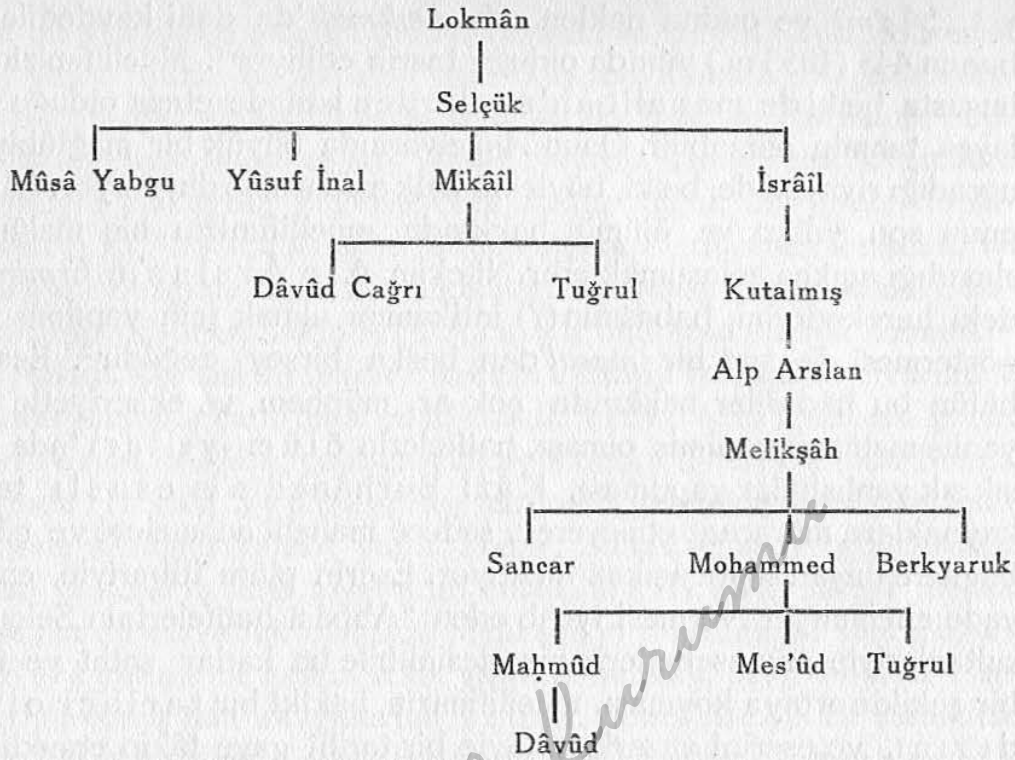
şehri olan *Ani*'ye gelerek burayı da aldı; ve şehrin büyük kilisesini cami yaptı. Bunu haber alan Rûm kayseri *Romain Diogène* dört-yüz bin kişilik müthiş bir ordu toplayarak, 'Irâk ve Hıorasân'ı zaptetmek niyetiyle, hareket etti, *Ahlat* civarına kadar geldi. Düşmanın kuvvetiyle mukayese edilemeyecek kadar küçük bir ordu toplayabilen Alp Arslan, Allâh'ın lûtfuna sığınarak düşmanı karşıladı ve müthiş bir bozguna uğrattı. Hükümdar ve bütün kumandanları, kadınları esir düştüler. Lâkin Alp Arslan onu azad ederek memleketine yolladı. Kendisi de tekrar *Hıorasân*'a döndü ve *Ceyhun* civarındaki karargâhında, çadırında şehid edildi. Yerine oğlu *Melikşâh* geçti; veziri *Nizâm al-Mülk*, yaptığı iyiliklerle bütün dillerde anıldı. Bunun devrinde *Hasan Şabbâh*, *Rey* şehrinde gelerek *Kazvîn* civarında bir kale (*Alamut* kalesi) yaptı. Halife, Sultan'a sefir göndererek *Hasan Şabbâh*'ın fena niyetlerini anlatt; *Melikşâh* kaleyi zapta çalıştıysa da muvaffak olamadı. *Melikşâh*'ın ölümünden sonra, oğulları *Berkyaruk* ile henüz sekiz yaşında bulunan *Mohammed* birbirleriyle kanlı taht kavgalarına düştüler. Sonra *Mahmûd* saltanata geçti. Lâkin kardeşi *Tuğrul*, *Hıorasân* hükümdarı *Sancar* ile birleşerek onu mağlûp etti. Bütün islâm âleminde *Sultan Sancar* adına *hıtu* okundu; *Tuğrul* da 'Irâk'ta saltanat sürdü. Bundan sonra *Mesûd*'dan, *Mahmûd*'un oğlu *Dâvûd*'dan, halife al-Mustarşid ile al-Râşid *Billâh*'dan, bunların selçuklu prensleriyle münasebetlerinden, al-Muqtâfi li-Emrillâh zamanında *Sancar*'ın yüksek hâkimiyeti altında selçuk imparatorluğunda kısa zaman için te'min edilen sulh ve sükûndan bahsediliyor. al-Mustancid *Billâh* zamanı ($\frac{555}{1160} - \frac{566}{1170}$), artık, Selçuklu İmparatorluğu'nun inhilâl devridir; her tarafta fitne baş göstermiş, sultanların eski kudret ve şevketi kalmamıştır; Müellif, bu halife devrinde bilhassa *Sancar*'ın son yıllarından ve *Hıorasân*'daki *Oğuz ısyanı*'ndan uzun uzun bahsediyor. Bu meselenin hulâsa ve tenkıydini biraz aşağıya bırakarak, *Anis al-Kulûb*'un *Hıorasân* *Oğuzları ısyanı*na kadar selçuklu tarihi hakkında verdiği muhtasar malûmatın mahiyet ve kıymetini göstermeğe çalışalım :

Evvelâ, Selçuklu ailesinin ensâbı hakkında burada verilen malûmat, elimizde mevcut bütün tarihî kaynaklarda verilen malûmat ile açıktan açığa bir tezât teşkil ediyor. Bilhassa *Kutalmış*'ın *İsrâil*'in çocuğu ve Alp Arslan'ın babası olarak gösterilmesi, çok sarih bir yanlışlıktır. Onun *Kars* şehrini zaptettiği hakkındaki riva-

yet, 'Azîmî ve ondnn naklen *İbn Duğmak*'da dahi kaydedilerek, bunun 445 (1053 m.) yılında olduğu tasrih ediliyor¹. Müellifimizin bu hususta belki de mahallî an'anelerden istifade etmiş olduğu kolayca tahmin olunabilir. Onun *Ani* civarında büyük bir mağlûbiyete uğradığı rivayeti de, belki, böyle bir halk an'anesine dayanıyor. Lâkin, onun son yılları ve ölümü hakkında müellifimizin hiç malûmatı olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim, Alp Arslan'ın *Erminîye*'deki hareketlerini, babasının (?) intikamını almak için yapılmış gibi göstermesi de, sırf bir *masal*'dan başka birşey değildir². Esasen bütün bu hâdiseler hakkında çok az, müphem, ve ekseriyetle çok yanlış malûmat verilmiş olması, halîfelerin ölüm yılları'nda bile sık sık yanlışlıklar yapılması, Kâzî Burhânedîn'in esaslı tarihî kaynaklara müracaat etmeyerek, sadece mahallî an'anelere ve çürük bilgilere dayandığını açıkça anlatıyor. Eserin plânı itibariyle, en ziyade ehemmiyet vermesi icab eden "Abbâsî halîfelerinin Selçuklu sultanlarıyla münasebetleri,, meselesini bile bu kadar sathî ve fena bir şekilde ortaya koyması, müellifimizin, hakikî bir tarihçi olmadığı, ve eserini yazarken böyle bir tarihî gaye tâkip etmediğini göstermektedir. İşte görülüyor ki, bir iki türk isminin okunuşuna ve *Kars - Ani* civarlarının tarihine ait birkaç küçük nokta müstesna olmak üzere, *Anîs al-Ğulûb*'un Selçuklular tarihi hakkında verdiği sathî ve yanlış malûmattan istifade imkânı yoktur. Bu eserden çıkardığımız şu eksik ve hemen tamamıyla yanlış *silsilenâme*, bu hakikati bir bakışta anlatabilir:

¹ Mükrimin Halil Yınanc, *Anadolu Selçukluları Tarihi*, s. 54, not 1. Müellif burada *Anîs al-Ğulûb*'da da bu rivayetin mevcut olduğunu kaydeder. M. H. Yınanc, yine bu eserinde Alp Arslan'ın *Malazkirt* harbi hakkında malûmat veren müellifler arasında da Kâzî Burhânedîn'in adını zikretmektedir. Maamafih, *Anîs al-Ğulûb*'da bu büyük harp hakkında verilen malûmatın hiçbir ehemmiyeti yoktur.

² Alp Arslan'ın bu fütuhâtı hakkında M. H. Yınanc'ın eserine, ve J. Laurent'in *Byzance et les Turcs seldjoudides dans l'Asie occidentale jusq'en 1081* adlı kitabına bakınız. Ayrıca, yine onun şu mekalelerine de müracaat olunmalıdır: *Byzance et les origines du sultanat de Roum* [Mélanges Charles Diehl, I, Paris 1930]; *Des Grecs aux Croisés, étude sur l'histoire d'Edesse entre 1071 et 1098* (Byzantion, I, 1924, S. 367—449). *Malazkirt* harbi hakkında, islâm kaynaklarının ve bilhassa- o zamana kadar bu hususta hiç istifade edilmiş olan *-Sıbt İbn al-Cavzi*'nin verdiği yeni malzemedenden de faydalanarak C. Cahen tarafından yazılan şu tetkik, çok mühimdir: *la Campagn de Mantzikert d'après les sources musulmanes* (Byzantion, IX, 1934, S. 613—642).

SULTAN SANCAR
VE
OĞUZ İSYANI

Şâhî Bürhâneddîn, Selçuklular arasında bilhas-
sa *Sancar*'a büyük bir yer ayırıyor; ve halife al-
Mustancid devrini yazarken, Oğuzlar'ın Hıra-
sân'daki isyanları hakkında uzun tafsilât veriyor. XII.
asırda, Yakınşark islâm dünyasını dolduran büyük şöreti göz
önüne alınırsa, $\left(\frac{511}{1117} - \frac{552}{1157} \right)$ yılları arasında uzun ve şanlı bir
saltanat süren bu hükümdara, müellifimizin bu kadar ehemmiyet ver-
mesinin sebebi daha iyi anlaşılır. Selçuklu sülâlesinin son büyük im-
paratoru olan *Sancar*'a ait birçok hikâyeler, rivayetler, XII. asırdanbe-
ri, yalnız tarihçiler değil diğer müellif ve şairler tarafından da tesbit
olunmuştur¹. H^wârizmşâhlar'dan mağrur ve dar görüşlü 'Alâeddîn

¹ Nizâmî gibi büyük şairlerin, 'Awfî gibi müelliflerin türlü türlü lâtıfele-
rini ve hikâyelerini anlatarak mükemmel bir hükümdar örneği olarak
gösterdikleri *Sancar*, fevkalâde zeki, zarif, iradeli, ve insanlara hüküm etmek
için yaratılmış müstesna bir şahsiyetti; galiba, pek küçük yaşta siyasi ve as-
kerî hayata atılmış olduğu için, okuyup yazma dahi bilmemekle beraber, bü-
yük tecrübeleri sayesinde oldukça geniş bir kültüre sahip bulunuyor,
şairlere, âlimlere, sôfilere iltifat suretiyle, halk ve yüksek sınıflar arasındaki
şöhretini mütemedi artırıyor. Yüksek hâkimiyetini Yakınşark islâm dünyasının
her tarafında ve Anadoluda tanıtan ve daha hayatında menkabeleri teşekkül

Moħammed'in, *Kara-Hıtaylar*'a karşı kazandığı büyük zaferden sonra, *İskender-i Sâni* lâkabıyla birlikte *Sancar* unvanını kullanması, bu büyük şöhretin derecesini anlatmağa kâfidir ¹. Sancar'a ait bu an'anelerin islâm-türk dünyasında henüz çok canlı bulunduğu bir devirde yaşayan müellifimizin, ona bu kadar büyük ehemmiyet vermesini tabii görmeliyiz. Yalnız, *Sancar*'a ait olan bu uzunca parçanın halife *al-Muķtafi* devri içine konulması lâzım gelirken ondan sonraki halifeye ait kısma ithâl edilmesi, kronoloji bakımından, çok büyük bir hatâdır. Bu kısa îzahtan sonra, Oğuz ısyanı hakkındaki uzunca kısmı hulâsa edelim :

Tûran-zemîn'de (müellif bununla herhâlde Horasân'ı kasdetmek istiyor) çobanlıkla geçinen, yazın dağlarda, kışın ovalarda

eden bu şöhretli büyük hükümdarın, kudret ve azameti, debdebe'si, asırlarca unutulmamış, iran ve türk edebiyatlarında, ismi, «kudret ve ihtişam timsâli olarak» asırlarca saklanmıştır. Gûrlular ve Kertler gibi mühim sülâlelerin, neseblerini Sancar'a bağlamak istemeleri, hâkimiyetlerini meşrû bir esasa istinad ettirerek, böylece, halk üzerindeki nüfuzlarını kuvvetlendirmek maksadından ileri geliyordu. Gûrlular sülâlesinin kendilerini Sancar'a bağlamak hususundaki bu gayretleri, şair Kâşgarlı Laţîfeddîn Zekî'nin *Mu'izzüddîn Sâmi*'a verdiği iki kasîdedeki şu beyitlerden anlaşılıyor:

آن شاه کی نژاد ملک سنجر آنک او برحق پچار بالش ملک کیان نشست
ملکی گز کهر عالی* جمشید آمد سنجری گز نسب طاهر اسکندر خاست

(*Awfî, Lubâb al-Albâb*, c. 11, s. 371-377). Kertler'e gelince, bunların Sultan Sancar evlâdından Türkler olduğu, bunlar devrinde yaşayan Şadreddîn Rabî'î'nin bu hânedâna mahsus olarak yazdığı *Kertnâme* isimli manzum kronikten ve yine o devir şairlerinin bâzı manzumelerinden kat'î olarak anlaşılmaktadır (*Ravzat al-Şafâ*, c. IV, s. 278-279); bâzı tarihçiler, bunların aslen Türk olduklarını, lâkin Sancar'la münasebetleri bulunmadığını söylerler. Bu kadar kat'î deliller karşısında, bu sülâlenin Türk olmadığını ve aslen Gûrlu olup Şansabânî sülâlesinden geldiklerini iddia edenlerin delilleri çok zayıf kalmaktadır (*İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Kert maddesine bakınız. Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*'de bunların türklüğü hakkındaki delilleri, *Anadolu'da İslâmiyet* [ayrı basım, s. 92] adlı mekalemizdeki küçük bir nottan almıştır). Bunların, «Sancar evlâdından olduklarını» iddia etmeleri, bu suretle, «saltanatlarını meşrû ve hukukî bir temele dayamak» istemelerinden ileri gelmiştir. Herhâlde bütün bunlar, Sancar'ın ne büyük ve ne devamlı bir şöhret sahibi olduğunu göstermeğe kâfidir.

¹ Alâeddîn Moħammed Hwârizmşâh da, sair zaferlerinden sonra *Kara-Hıtaylar*'ı da müthiş bir mağlûbiyete uğratarak Mâverâinnehr'i ilhak ettikten sonra, resmî unvanlarına *İskender-i Sâni* ve *Sancar* lakablarını da ilâve ettirmiş, ayrıca da tuğrasına ظل الله في الارض yazılmasını emretmişti (Cuva-yânî, *Cahan-guşâ*, II, s. 78-81).

kurdukları çadırlarda yaşayan *Guz* (Oğuz) adlı göçebe Türkmenler vardı. Bunların bâzı fena hareketleri hakkındaki şikâyetler, *Sancar*'ın kulağına geldi. Fena hâlde hiddetlenen hükümdar, bunları te'dîbe karar vererek üzerlerine bir kuvvet yolladı. Oğuzlar, sayıca çokluk olmakla beraber, Padişah'ın heybetinden korkarak, ricacılar gönderdiler; yaptıkları kusurların affını dilediler; canlarının ve mallarının Hükümdar'ın emrinde olduğunu, her ne isterse vereceklerini, yüz bin veya daha fazla olan çadırlarının her birinden birer *çocuk* ve muayyen bir miktar *som gümüş* vermeye hazır olduklarını bildirdiler. Lâkin *Sancar* bunlara fena hâlde kızgındı; bu ricalara kulak asmayarak, bütün erkeklerin öldürülmesini, kadın ve kızların esir edilmesini emretti. Kurtulmak yolu kalmadığını gören Oğuzlar, son gayretle harb ederek *Sancar*'ın ordusunu mahveyletiler. Büsbütün hiddetlenen *Sancar*'ın gönderdiği ikinci ordu, aynı felâkete uğradığı gibi, üçüncü defa giden kuvvet de bu âkıbetten kurtulamadı. Göçebe Oğuzlar büyük ganîmetlere konular ve her türlü harp vasıtaları ele geçirdiler. Vaziyetin böyle korkunç bir şekil alması üzerine, Sultan, çok büyük bir ordu toplayarak hemen Oğuzlar'ın üzerine yürüdü. Sultan'a mahsus olan *Çetr*'i gören Oğuzlar, bu gelen orduda Sultan *Sancar*'ın da bulunduğunu anlayarak, tekrar elçi gönderdiler; günahlarının bağışlanmasını, Sultan'ın bütün emirlerine canla başla itaat edeceklerini bildirdiler. Lâkin bu ricaları kabûl edilmedi. Yapılan harpte selçuklu ordusu müthiş bir hezîmete uğradı; *Sancar*, bin zorlukla *Merv* şehrine kaçabildi. Horasân şehirlerine yürüyerek *Balh*, *Nisâbûr*, *Herat*, *Merv* gibi şehirleri zapteden Oğuzlar, halka birçok zulümler yaptılar; çok canlara kıydılar; birçok şeriat adamlarını ve devlet ricalini öldürdüler. *Sancar*, *Merv*'den kaçarken onların eline esir düştü. Hiçbir padişahın görmediği büyük eziyetlere katlandı. Nihayet ellerinden kaçmağa muvaffak olarak *Tirmiz* şehrine geldi ve tahına oturdu; lâkin, gördüğü büyük felâketlerin te'siriyle, fazla yaşayamamış, az zaman sonra öldü.

Sair tarihî kaynaklarda oldukça geniş ve etraflı bir tarzda anlatılan ve o devre ait edebî kaynaklar ve bâzı resmî vesikalar sayesinde de mahiyeti ve şümûlü açık bir tarzda öğrenilebilecek olan bu büyük ısyan hareketi, henüz tamamiyle aydınlatılmış değildir. Kâzî Burhâneddîn'in daha mevkîni bile vuzuh ile tâyin edemediği bu büyük hâdise hakkında verdiği malûmat, şimdiye kadar

bilinenlere yeni bir şey ilâve etmediği gibi, bâzı noktalarda da sair kaynaklara uymamaktadır. Yurtları ve otlakları *Balğ* civarında *Hottalân*'da bulunan kesif Oğuz kütlelerinin (548 h. — 1153 m.) deki bu isyanını kısaca anlatalım:

Başlarında büyük ve zengin kabîle reisleri bulunan bu göçebe aşiretler, her yıl Sultan'ın mutbahına *24 bin koyun* vermekle mükellefdiler; sarayın mutbah işlerini idare eden *h^wansâlâr* unvanlı büyük me'mur, bu vergiyi tahsil için buraya kendi adamlarından birini gönderirdi. Bu Oğuz beyleri, kendilerinden rüşvet almak isteyen bir saray tahsildarını gizlice öldürttüler. O aralık hükümdarın yanına gelen *Balğ* valisi Emîr Kamac, alâkalı saray adamlarının teşvikî ile, Oğuzlar'ın *şahne*'liği vazifesi kendisine verildiği hâlde yılda *30 bin koyun* vereceğini söyledi ve Sultanı kandırdı. Kamac *Balğ*'a dönünce, bu Oğuzlar'ın şahneliği vazifesini görmek üzere bir vekil göndererek, öldürdükleri adamın diyyetini (رسم جنایت) istedi. Oğuzlar, kendilerinin "Sultan'ın *hasra'iyyeti* oldukları cehetle, başka kimsenin hükmüne giremeyeceklerini,, söyleyerek, bu teklifi ve bu yeni vaziyeti kabûl etmediler. Oğuz kabîle reislerinin selçuklu sultanlarıyla olan *feodal* rabitalarını göstermek bakımından, bu kaydın ehemmiyeti çok büyüktür. Fena vaziyette kalan Emîr Kamac, oğlu Alâeddîn ile beraber Oğuzları te'dibe kalktı; lâkin Oğuzlar, bu orduyu mağlûp ettikleri gibi, vâli ile oğlunu da öldürdüler. Bu fena haber Sancar'ın payitahtında çok büyük bir te'sir yaptı; devlet adamları ve saray ricali, hükümdarı, Oğuzlara karşı şiddetli bir te'dip hareketi icrası için kandırdılar. Bunu öğrenen Oğuz reisleri, Sultan'a elçiler göndererek, hareketlerinin, hükümdara karşı isyan değil, meşrû ve zarurî mukabele olduğunu, günahlarının bağışlanması için *yüz bin altın* ve *bin köle* vereceklerini bildirdiler. Sancar, bu teklifi kabûl etmek niyetinde idi; lâkin, nüfuzlu saray ve devlet erkânı bu te'dip hareketinin icrası hususunda onu şiddetle tazyik ettiler; ve harekât başladı. Ordunun yaklaştığını gören Oğuzlar, kadınları ve küçük çocukları göndererek, Sultan'dan merhamet dilendiler; her çadır başına muayyen bir miktar *gümüş* vereceklerini taahhüt ettiler. Kendi cinsinden olan Oğuzlar'a karşı böyle şiddetli bir te'dip hahareketi yapmaktan çekinen Sancar, bu ricaları kabûl ederek geri dönmek istedi. Lâkin, saray adamları ve bilhassa büyük

Emîr Müeyyed Ay Aba, bu sefer de hükümdarı kandırdılar. Bu hareketten memnun olmayan ve esasen Emîr Müeyyed'i de hiç sevmeyen askerler, harpte kâfi derecede gayret göstermediler. Canlarını kurtarmak kaygusuna düşen Oğuzlar ise, bütün gayretleriyle cenk ederek, selçuklu ordusunu çok korkunç bir bozguna uğrattılar; ve hattâ Sancar'ı esir ederek payitahtı olan *Merv*'e götürdüler; ve ellerinde esir olmakla beraber, tahtına oturtular. Daha Cagrı Bey zamanındanberi büyük servetlerin birikmiş olduğu bu zengin şehir, tam üç gün üç gece yağma edildi; birçok insanlar öldürüldü. Sonra, büyük ve zengin *Nisâbûr* şehri de aynı korkunç âkibete uğradı. Çok kuvvetli istihkâmlara malik olan *Herat* şehri müstesna olmak üzere, *Horasân*'ın sair bütün mühim merkezleri de yağma ve tahripten kurtulamadılar. İki sene kadar esaretten sonra, Müeyyed Ay Aba, Sancar'ı kaçırmağa muvaffak oldu; iptida *Tirmiz*'e ve oradan da *Merv*'e gelen Sancar, memleketinin bu perişan vaziyetinden duyduğu teessür netîcesinde, hastalanarak öldü¹. İşte görülüyor ki Kâzî Burhâneddîn'in "üç ordunun birbiri ardınca mağlûp edildiği, *Herat*'ın yağma ve tahrip olunduğu,, hakkındaki ifadesi, hiç te doğru değildir; onun, öldürüldüğünden bahsettiği din âlimleri, İmâm Moḥammed Yahyâ gibi birtakım tanınmış şahsiyetlerdir ki, tarihî kaynaklarda bunlar hakkında tafsilâta tesadüf edilir; bu devirde yaşayan bâzı şairlerin, bu büyük felâketten bahsederken, Sancar ile birlikte onun adını da elemle anmaları ve ayrıca ona mersiyeler söylemeleri, geniş şöhretinin derecesini pek iyi anlatabilir². Kâzî Burhâneddîn'in

¹ Büyük Selçuklular'a ait bütün tarihî kaynaklarda bu hususta etraflı malûmat olduğu gibi, Barthold da bu ısyân ile onu tâkip eden hâdiseler hakkında *Turkestan down to The Mongol Invasion* (GMNS. V, 1928) adlı eserinde, bâzı diplomatik vesîkalara da dayanarak, biraz malûmat vermiştir. Lâkin, bunların dışında olarak, sair edebî kaynaklarda buna ait epey mühim malzemeye tesadüf olunur ki, şimdiye kadar hiçbir tarihi bunlardan layıkıyla istifade etmemiştir. Barthold'un bu ismi *Sincar* şeklinde okuması yanlış'tır. Bu isim, *Sincar* coğrafî isminden değil, *Sancmak* masdarından yapılmıştır; ve eski türk adlarında benzerleri çoktur: Alâeddîn Hwârizmşâh'ın, *Gürlular*'ı yendiği esnada doğan oğluna verdiği *Gûr-Sancı* adı gibi (*Türkiyat Mecmuası*, C. I deki mekalemize bakınız).

² Sancar'ın esareti ve Horasân'ın uğradığı çok büyük felâketler, o devir şairlerini son derece müteessir etmiş, ve bu vesile ile yazdıkları birçok samimî manzumelerde bu korkunç hâdise hakkında uzun malûmat vermelerine sebep olmuştur. Kûşakkî-i Kâyinî, 'Alî Satrancî, Hamîdeddîn Balhî ve bilhassa Emîr Mu'izzî ve Hâkânî-i Şirvânî gibi birtakım şairlerin bu hâdiseye

henüz hâtıralarda yaşamakta olan bu hâdiseler hakkında bize yeni bir şey öğretmemesi, biraz garip olmakla beraber, eserin mahiyeti düşünülünce bunun sebebi kendiliğinden anlaşılır.

HALİFE NÂSİR
VE
İZZEDDİN KEYKÂVÛS I.

Anîs al-Ğulûb'da, kitabın bittiği esnada henüz hayatta bulunan halife Nâşır li-Dînillâh hakkındaki kısım, dikkate lâyıktır. Yukarıda söylediğimiz gibi, iki defa *Şah-ı Ermen* Begtemür tarafından bu halifeye sefaretle gönderilen, ve halife'nin huzurunda, minberde onun duâ ve senâsını yapan müellifimiz, bu türk yüzlü halife hakkında büyük medihlerde bulunmakta, ve *Bağdad* halkının bu halife zamanında gördüğü rahat ve saadeti hiçbir zaman görmediğini, ve onun hayırları sayesinde dünyanın cennete döndüğünü söylemektedir ki, şairane mübalegası bir tarafa bırakılmak şartıyla, oldukça doğrudur. Bütün tarihî kaynaklar, (575h.—1130m.) den (622h.—1225m.) ye kadar kırk yedi sene *halifelik* makamında bulunan Nâşır'ın, hilâfetin maddî ve manevî nüfuzunu Yakınşark'ta yeneden kurmağa muvaffak olduğunu, ve *Bağdad* şehriyle ona tâbi sâhaların bu devirde sükûn ve refaha kavuştuğunu söylemekte birleşiyorlar. Kâzî Burhâneddîn, İzzeddîn Keykâvûs I. in bu halife ile çok samimî dostluk münasebetlerinde bulunduğunu, ilk Büyük Selçuklu hükümdarları gibi taç ve taht menşûr'nu halfeden alarak bu suretle *devlet*'ini *din*'e istinat ettirdiğini, halifenin ona-yukarıda zikrettiğimiz gibi-*ahd* ve *menşûr* ile sair *hâkimiyet timsâlleri* gönderdiğini, ve *saltanat hil'ati*'nden başka bir de *fütûvvet libâsı* yollamak suretiyle teveccühünün en yüksek derecesini gösterdiğini, başka hiçbir hükümdarın böyle bir iltifat nişanesini rüyasında bile görmediğini kaydetmektedir.

Bu sıralarda *Konya*'da (yahut Anadolu'nun başka büyük şehirlerinden birinde) yaşadığını tahmin ettiğimiz Kâzî Burhâneddîn'in selçuklu sultanı ile Nâşır arasındaki bu münasebetler hakkında verdiği malûmat, sair tarihî kaynakların şهادetlerine tamamiyle uygun'dur ki, bunun başka türlü olmasına

ait manzumeleri mevcuttur. Bunlar arasında, son iki büyük şairin mersiyeleri çok samimîdir. *İmâm al-ʿAimma* lakabıyla tanınmış olan Muhyiddîn Moḥammed B. Yahyâ al-Nîsâbûrî, devrin en şöhretli ve nüfuzlu bir âlimi idi; Oğuzlar'ın te'dibi hakkında fetva verdiği için, 550 yılında onlar tarafından katledilmiştir. Birtakım arap ve acem şairlerinin ona yazdıkları mersiyeler arasında, bilhassa Hâkânî'nin mersiyesi meşhurdur.

da hiç imkân yoktu. *İbn Bîbî tarihi*'nde halife tarafından gelen bu *fütüvvet libâsı* (سروال فتوت yâni fütüvvet şalvarı) meselesi hakkında uzun malûmat vardır: Sultan İzzeddîn Keykâvûs I. Sinop şehrini Rumlar'dan aldıktan sonra (*İbn Bîbî*, *Abu'l Farac* ve *Abû'l Fidâ*'ya göre 611 de) Şeyh Mecdüddîn İshâk'ı halife'ye göndererek, kendisine *fütüvvet şalvarı* verilmesini istemiş, ve Nâşır da, o şalvar ile birlikte fütüvvet mesleğine ait sair birtakım şeyler ve bir de *Kitâb-ı fütüvvet* yollamıştır ki, bir nevi icazetnâme mahiyetinde olan bu mühim vesîka, *İbn Bîbî tarihi*'nin mufasssal nushasında aynıyle münderiçtir.

Burada *Fütüvvet* mes'elesinin mahiyetine ve Nâşır li-Dînillâh'ın "bunu, doğrudan doğruya kendisine bağlı bir nevi dinî şövaliyelik teşkilâtı mahiyetinde olarak bütün İslâm memleketlerine yaymak,, hususundaki büyük rolüne ve bunun âmillerine ait tafsilâta girişecek değiliz; bu hususta yapılmış bâzı tetkiklere rağmen¹ henüz her cephesi layıkıyla aydınlatılmamış olan bu mesele hakkında, ileride hususî bir tetkik neşredeceğiz. Yalnız, burada, halledilmesi iycaab eden bir mesele meydana çıkıyor : *Anîs al-Kulûb*, kat'î olarak bildiğimiz gibi, 608 de tamamlanmıştır; bu sırada Nâşır li-Dînillâh'ın Keykâvûs I. e *fütüvvet libası* göndermiş olduğunu müellifimiz söylüyor. Keykâvûs I. in 607 de tahta çıktığı düşünülürse, bu fütüvvet libasının 607-608 yıllarında gönderilmiş olması iycaab eder. Esasen, müellifimizin bu husustaki ifadesi gayet açıktır: Halife, yeni sultana gönderdiği bu fütüvvet libasını, onun saltanatını tasdik için yolladığı vesîka ve timsâllerle birlikte yollamıştır. Bu vakıaların doğrudan doğruya şahidi olan Kâzî Burhâneddîn'in bu kat'î ifadesi karşısında, *Muhtasar İbn Bîbî tarihi*'nde bu vak'anın *Sinop* fethinden sonra ve Sultan'ın talebi üzerine vukua gelmiş gibi gösterilmiş olması, yanlış olmak lâzımdır. Bunu büsbütün te'yid edecek diğer bir delili, biz *İbn Bîbî*'nin mufasssal

¹ Nâşır li-Dînillâh hakkında, yine bu mekaleler silsilesinde *İbn Bîbî Selçuknâmesi*'nden bahsederken etraflı malûmat vereceğimiz için, burada daha fazla bir şey söyleyecek değiliz. Onun Anadolu Selçukluları ile dostea münasebetleri ve *Fütüvvet* teşkilâtındaki büyük rolü hakkında, yine orada izahat vereceğiz. Şimdilik Prof. Paul Kahle'nin şu mekalelerine bakınız : *Ein Futuwwa-Erlass des Kalifen en-Nâşır aus dem Jahre 604 (1207)*, Archiv für Orientforschung 1931 (Oppenheim-Festschrift); *Die Futuwwa - Bündnisse des Kalifen-en Nâşır* (Festschrift Georg Jacob, Leipzig 1932).

nushasında buluyoruz: Burada, Halife tarafından gönderilen *Kitâb-ı fütüvvet*'in metni aynıyle mevcut olup (608 Ramazan) tarihini taşımaktadır. İşte bu suretle, Kâzî Burhâneddîn, İzzeddîn Keykâvûs I. devrine ait olarak şimdiye kadar yanlış bilinen bir meseleyi düzeltmiş oluyor. Burada, meydana çıkan ikinci mühim bir meseleyi, yâni *Mufassal İbn Bîbî*'de 608 tarihli *Kitâb-ı fütüvvet* metni mevcut olduğu hâlde, bunu ihtisar eden müellifin bu hâdiseyi Sinop fethi'nden sonra göstermesinin sebeplerini şimdi îzahla kalkışmak doğru olmaz; bu ve bununla alâkalı olan "*Sinop*'un zaptı senesinin tesbîti,, meselesi, henüz basılmamış olan bu mufassal *Selçuknâme*'nin mahiyet ve kıymetini ve ihtiva ettiği bütün yeni malzemeyi tenkidli ve îzahlı bir tarzda meydana koymak için — yine bu mekaleler silsilesinde — ayrıca neşredeceğimiz tetkiknâmede teşrih olunacaktır.

NETİCE

İşte, esasen peygamberler kıssalarına ait *edebî* bir eser olmakla beraber, son kısmının muhtevâsı itibarıyla Anadolu'da yazılmış en eski vekayinâme olarak tanıdığımız 28,000 beyitlik *Anîs al-Ğulûb*'un, umumiyetle türk tarihine - Gazneliler'e, Büyük Selçuklular'a, Anadolu Selçuklularına - ait olarak verdiği malûmat, bundan ibarettir. Bu malûmat arasında, şimdiye kadar bildiklerimizi doğrultabilecek yahut onlara yeni bilgiler ilâve edecek şeylerin ne kadar mahdud olduğunu görmekle hayrete düşmemeliyiz; bugüne kadar istifade edilebilen Anadolu Selçukluları devrine ait *yerli kaynaklar*'ın ne kadar az olduğu, ve hattâ, umumiyetle bu devir hakkındaki bilgilerimizin ne derece mahdud bulunduğu göz önünde tutulursa, bu hususta elde edilebilecek en küçük malûmatı bile ihmâl etmemek lüzumu daha iyi anlaşılır. Dar mânâsiyle tarihî kaynak olarak *Anîs al-Ğulûb*'un bize verdiği yeni malûmatı bir tarafa bıraksak bile, sadece *edebî* eser olarak, böyle bir kitabın meydana çıkması, XII. asır Anadolusu'nun fikrî ve *edebî* hareketlerini, muayyen bir sınıfın "mânevî temayüllerini ve hayat görüşünü,, anlatmak bakımlarından, *Anadolu kültür tarihi* için, hiç te küçük senemeyecek bir kazançtır.

UMUMÎ İNDEKS

[Yalnız müellif isimleri *italik* olarak dizilmiştir].

A

(Â, °A, A)

°Abbâsîler 390, 407, 409, 419, 427,
462, 468, 476, 477, 482.

Abdal 434.

Abdal Murad 435.

°Abdullah Mohammed b. Kiya 418.

Abhazlar 464, 466, 475.

°Âbid Çelebi (Emîr) 452.

Abû'l Asvâr I. (Abû al-Suvâr) 464.

Abû'l Asvâr II. (Abû Al-Suvâr) 465.

Abû Bekr (halîfe) 435.

Abû Bekr Zekieddîn Konevî 413, 416.

Abû'l Farac 484.

Abû'l Favâris (bak Kutlamış) 475.

Abû'l Favâris (bak. Togan Şâh).

Abû'l Fidâ 484.

Abû'l Hayr Rûmî 425, 430, 432,
433, 438.

Abû İskak Kâzerûnî 409, 428, 429,
435, 438.

Abû Müslim Hırasânî 427, 428.

Abû Sa'id Bahadır Han 391.

Abû Süfyân 471.

Abû Şuca° (Menuçehr) 465.

°Aczî (İbrahim) 400.

Âdem (Kıssası) 462, 464.

°Aden 473.

°Affân (Vezir) 436.

Aflâki Dede 338, 394, 421-421, 445,
451, 452.

Ahîler 445, 455.

Ahî Ahmed (Bayburtlu Emîr) 455.

Ahî Evren 383, 421, 423, 424.

Ahî Mohammed Dîvâne 445, 455.

Ahî Sâ'deddin 455.

Ahî Yusuf 455.

Ahlat 463, 476.

Ahmed Fâkih 435.

Ahmed Gazi (Danışmend Gazi) 389,
390, 399, 426-429, 434.

Ahmed Kânî'i (Emîr. bak. Kânî'i).

Ahmed Nigidî (Kadı) 391, 397, 398.

Ahmed Remzi Akyürek 416, 451.

Ahmedî (Şair) 381, 437.

Akdeniz 385.

Ak-Koyunlular 409.

Aksaray 443, 455.

°Alâeddîn Bey (Karaman oğlu) 306,
399.

°Alâeddîn b. Kamaç 481.

°Alâeddîn b. Süleyman Şâh (Sel-
çuklu) 392.

°Alâeddîn Hwârizmşâh 478, 479, 482.

°Alâeddîn Keyköbâd I. 393-396, 403,
415, 447.

°Alâeddîn Keyköbâd II. 397.

°Alâeddîn Keyköbâd III. 381, 397.

°Alâeddîn Töküş (Hwârizmşâh) 414.

°Alâ-i Tebrîzî 418.

°Alemeddîn Kayser 455.

Alamut (Kalesi) 476.

°Âlt (Gelibolu) 426 - 428.

°Âlt Bey 423.

°Ali (hazret-i) 471.

°Ali (°Arif) 426, 427.

°Ali (Candar oğlu) 436.

°Ali (Mededdîn) 455.

°Ali (Yazıcı oğlu) 380, 289, 430, 433.

°Ali Emîrî 400.

°Ali Saṭrancî (Şair) 482.

Almanlar 439.

Alplar, Alp erenler 430-438.

Alp Arslan 449, 450, 464, 475 - 477.

Altınordu 415, 440.

Amasya 408.

Amedroz (H. F.) 467

Ankara 408.
 Ani 388, 408, 459, 464 - 466, 475 - 477
 Antalya 415.
 Ârif Çelebi (Ulu) 452.
 Ârifî Paşa 400.
 Arpaçayı 464.
 Arran 459.
 Asadeddîn Mütekellim (Şeyh) 445.
 Ashâb-ı kehf (Kıssası) 462.
 Astarhan 435.
 Âşık Paşa 400.
 Âşık Paşazâde 437.
 Aşot III. 464.
 Aţâî (New'izâde) 431.
 Atţar (Şeyh Ferideddîn) 456.
 Avrupa 440.
 Awfî 449, 478, 479.
 Aws (Arap kabîlesi) 471.
 Aydın oğulları 380, 399, 402, 440.
 Azerbaycan 455, 459.
 Azîmî (Müverrih) 477.
 Aziz B. Ardşîr Astarâbâdî 380.
 Azrakî (Heratlı şair) 449.

B

Baba İlyas Horasânî 421, 423, 424, 439,
 Baba İshâk 439, 447.
 Baba dağı 430.
 Babaîler 437, 439, 443, 447.
 Bâbek 443.
 Babur 449.
 Babinger (F.) 431, 434.
 Bagdad 420, 427, 448, 468, 483.
 Bagratlar (Sülâlesi) 461.
 Bahâeddîn Mohammed Bagdadî 414.
 Bahârî (Midhat) 383.
 Bahmanyâr (Ahmed) 414.
 Balh 480, 481.
 Bali (Şeyh) 438.
 Balkanlar 430, 432, 435, 437-441.
 Barak Baba 431.
 Bartın 440.

Barthold (W.) 383, 390, 408, 415, 474, 482.
 Batınîler 443, 444, 447.
 Battal Gazi 426-428, 434.
 Baudouin II (lâtin imparatoru) 403.
 Bayezîd II. (Sultan) 460.
 Baycu (veya Bayıncar) 436, 438.
 Baysungur Tigin (Selçuklu) 438.
 Beauvais (Vincent de) 403.
 Bedi'al-zamân Horasânî 450.
 Bedier (j.) 441.
 Bedreddin Rûmî 405, 413, 415.
 Bedreddin Yahyâ 416.
 Begtemür (Seyfeddîn) 468, 469, 483.
 Bektaşilik ve Bektaşiler 383, 416, 422, 423, 425, 430, 431, 433, 435, 438, 481.
 Bektaş Veli (Hacı) 421, 423 - 425, 435, 438.
 Belin (M.) 380.
 Berezin 415.
 Berchem (Van) 379.
 Berkyaruk (Sultan) 476.
 Beyzâvî (Kaî) 300.
 Bizanslılar 406, 429 - 431, 437, 439, 440,
 Blochet (E.) 381, 392, 426, 443, 444.
 Bogdan 438.
 Bowen (H.) 449.
 Buchon 403.
 Buhl (F.) 471.
 Bulgarlar 440.
 Burhâneddîn Anevî (Kadı) 380, 388, 392, 459 - 485.
 Bursa 418, 435.

C

Çagrı Bey (Dâvûd) 475, 482.
 Cahen (C.) 384, 477.
 Câmî (Şeyh) 448.
 Canard (M.) 441.
 Candar oğulları 402.
 Casanova (P.) 379, 428.

Celâleddîn Hwârizmşâh 415, 466.
Celâleddîn Rûmî 394, 413, 415, 416,
 422, 436, 447, 448, 450, 452, 455.
Celâl Humâî 450.
 Celâliye (bak. Mevlevîye) 452.
 Celâyerliler (Sülâlesi) 405, 414,
 419.
 Cem (Şehzâde. Sultan) 432, 433,
 437.
 Cemâl Kalender (Seyyid) 435.
 Cengiz (Han) 438, 439.
Cennâbî (Müverrih) 426, 428.
Cevdet (M.) 406, 426.
 Ceyhûn (Amudarya) 476.
Chalandon 384.
 Cimrî (ve ısyanı) 443, 446, 447, 452.
 Cezîret al-'Uşşâk (bk. Sinop) 440.
 Constantin (Ermeni Tekfuru) 405.
Cuvaynî (Müverrih) 405, 479.

Ç

Çağatay (Uluçay) 382.
 Çekler 439.
 Çetr 468, 480.
 Çoban (Emîr) 389.
 Çoban Bey (Husâmeddîn) 444.

D

Dânişmendliler 379, 425 - 427.
 Davit II 465.
 Dâvûd (b. Cağrı).
 Dâvûd (Selçuklu) 476.
 Dâvûd (Kara) 435.
Defreméry (M.) 467.
Dehhânî (Hwâce) 382, 396, 397,
 399, 453.
Delehay (Hippolyte) 421.
Deny (Jean) 431.
 Diyarbekir 418.
 Dobruca 430, 431, 440.
Ducange 403.
Duda (W.) 389.

E

Edhem (Galib) 379, 456.
Edhem (Halil) 379, 391, 408, 410,
 479.
 Edirne 432, 435 - 437, 440.
 Eflâk 439, 440.
 Ehl-i Şalib (Haçlılar) 429.
 Elcezîre 384.
Elvan Çelebi 424.
Ekber (Seyh) 456.
 Ekmeleddîn (Tabîb) 455.
 Emevîler 462.
 Emre (Tapduk) 435.
 Endülüs 435.
Enver (Hâdimizâde) 400.
Enverî (Şair) 381, 398, 399, 475.
 Ermeni (dili ve alfabesi) 466.
 Ermeniler 384, 401, 475.
 Ermenistan 403.
 Ermenşâhlar (Sülâlesi) 466, 468.
 Erminiye 467, 475, 477.
 Ertuğrul (Osman'ın babası) 438.
 Erzincan 438.
 Eşref oğulları 423.
Evliya Çelebi 430, 431.
 Eyyübîler 468.

F

Fahreddîn Gurgânî (Şair) 450.
 Fahreddîn Şeddâd b. Maḥmûd 465.
Falakî-i Şirvânî (Şair) 449
Fâriķi (Müverrih) 466.
Farruhî (Şair) 472, 473.
 Fâtiḥ (Mohammed II) 393, 432, 437,
 450.
 Faḫimîler 443.
 Fazlûn III 465, 466.
Ferîdûn Bey (Münşeât sahibi) 416.
Ferîdûn b. Ahmed (bak. Sipehsâlâr).
F. N. Uzluk 380, 416, 451, 454, 456.
 Fir'avn (Kıssası) 462.
Firdevsî (Şair) 396.
Fleischer (H. L.) 461.
Forrer (L.) 400.

Fuad Köprülü 395, 468, 411, 453,
423, 424, 434, 447, 449, 452,
455, 459, 462, 479.

Fütuvvet libası 468, 483, 484.

Fütuvvet kitabı 484, 485.

G

Gabriel (A.) 382.

Gagik II 464.

Galland (A.) 395.

Gardzi (Müverrih) 472, 473.

Gazan Han 408, 418.

Gazne (Gaznîn, Gaznî) 470-473.

Gazneliler 388, 395, 404, 406, 407,
449, 462, 470-473.

George (Saint) 380.

Gelibolu 400.

Gibbans (H. A.) 381.

Giese (F.) 380.

Giesecke (H. H.) 380.

Gilân 431.

Gıyâseddîn Keyhosrev II. 390, 393,
403, 430.

Gıyâseddîn Mes'ûd II. 443, 453-455.

Goossens (R.) 441.

Grégoire (H.) 441.

Grenard (F.) 380.

Grigor (Kıral) 466.

Gross (E.) 424.

Gumac Hatun 455.

Gurlular (Sülâlesi) 407, 479, 482.

Gur Sançtı (H^wârizmşâhlar'dan) 482.

Gülşehrî (Şair) 382-384, 450.

Gündüz (Ertuğrul'un kardeşi) 438.

Gürcüler 384, 401, 427, 464-467, 470

Gürcü (dili ve alfabesi) 466.

H

(H, H, H)

Habeşistan 434

Hacım Sultan 421, 423, 424.

Haç (Şalib) 465.

Haleb 381.

Hâkânî-i Şirvânî (Şair) 394, 482.

Halim Baki Kunter 410.

Hamid oğulları 382.

Hâmidî (Şair. Acem) 450.

Hamideddîn Balhî (Şair) 482.

Hamdullah Mustavfî 418, 420.

Hammer (Von.) 414, 415.

Hamza (Şair. Şeyyâd) 382.

Hanefîler 434.

Hâricîler 434, 454.

Hârûn Velî (Seyyid) 421, 423, 424.

Hasan (Vezir) 470.

Hasan (Hâfız) 381.

Hasan b. 'Ali 426.

Hasan (Uzun) 409, 432.

Hasan Şabbâh 476.

Hasluck (F. W.) 431.

Haîr oğulları 446.

Hayrullâh Efendî (Müverrih) 389.

Hazrac (Arap kabilesi) 471.

Herat 449, 480, 482.

Hethum (Kıral) 403.

Hiçaz 434.

Hilâl 465.

Hindistan 435, 470-473.

Hızır (Peygamber) 434.

Horasân 393, 397, 438, 449, 476, 479.

Hottalân (Hotlân) 481.

Houtsma (Th.) 386, 389, 392, 426,
457.

Huart (Cl.) 380, 383, 394, 416, 422,
445, 452.

Hulusi (Râgıf-Özden) 381

Hurremdînîler 443

Hurûfîler 450

Huseyin al-Ca'ferî (bak. İbn Bîbî) 388

Huseyin (Hezârfen) 426, 428

Huzeylîler (Arap kabilesi) 471

H^wâcû-yı Kirmânî (Şair) 449

H^wand Hatun 392.

H^wansâlâr 481.

H^w ârizmşâhlar 386, 405, 407, 413, 449

İ, I

(İ, I, 'İ, 'I)

İbn 'Abbâs 462.

- İbn 'Alâ* (Münşî) 425 - 427
İbn al-Asîr 467
İbn al-Balhî 420
İbn Baţûta (Seyyah) 430, 431
İbn Bîbî 379, 388, 405, 454, 484, 485.
İbn al-Cavzî, 390.
İbn al- Cavzî (Şibţ-ı) 477.
İbn Dukmak 477
İbn Haldûn 419, 467
İbn Hişâm 471.
İbn Hordâdbih 419.
İbn al-Ğalânîsî 467.
İbn al-Kelbî 471.
İbn Kemâl 430, 431.
 İbrahim (Gazneli) 449.
 İbrahim Sultan (Hacı) 423.
 İldeniz (Atabey) 466.
 İlgazi (Artuklular'dan) 465.
 İhanlılar 384, 389, - 391, 397, 402,
 405-409, 415, 418 - 421, 431,
 444, 445, 447, 452, 458.
 İncil 465.
İorga (N.) 380.
 'İrâk 390, 419, 420, 476
 İrân 390, 415, 419, 429, 435, 449,
 453, 458.
 İshâkîler 429, 438
 İskender-i Sâni (bak. 'Alâeddin
 Hwârizmşâh) 479
 İsmâil (Şâh) 431.
İsmail Hakkı Uzûngarşılı 410, 442,
 459.
 İsrail (Selçuklular'dan) 475.
 İstahr 475.
 İstanbul 430, 437.
İşiltan (*Fikret*) 391,
 İznik 440.
- J**
- Jahn* (*Karl*) 408.
- K**
- (K. K.)
- Ka'be 473.
 Ƙâdir Billâh (Halife) 462, 469.
 Kafkasya 435.
 Ƙâim Biemrillâh (Halife) 474.
 Ƙalenderiye 434, 435.
Kahle (P.) 484.
 Kâlîğar (Emîr) 475.
 Ƙamaç (Emîr) 481.
 Ƙani'i (Şair. Emîr) 393- 397, 415.
Karabaçek 379.
 Karaca Ahmed 435.
 Karadeniz 385.
 Kara Hitaylar 479.
 Karaman 400, 426.
 Karaman oğulları 396, 399, 401, 408,
 436, 439, 452.
 Ƙarmağlar 443.
 Kars 475 - 477.
 Kastamoni 440, 444.
Kâtip Çelebi 418, 426, 443, 444, 459.
 Kaygusuz 421, 424.
 Kayseri 455.
 Kâzerûn 435.
 Kâzerûniye (bak. İshâkîye, Mürşî-
 diye) 429.
 Ƙazvîn 476.
Ƙazvîni (*Âşâr al - Bilâd* müellifi)
 478,
Ƙazvîni (bak. Mirza Mohammed).
 Kefe 435, 446.
 Kemal Ata 435.
 Kemâleddin Kâmyâr 415.
Ken'an Paşa 430.
 Kermiyan oğulları 402, 410.
 Kertler (Sülâlesi) 479.
Kesrevî Tebrizî 466.
 Keykâvûs I. ('İzzeddîn) 388, 463,
 469, 483-485.
 Keykâvûs II. ('İzzeddîn) 393, 415,
 426, 427, 429.
 Keykâvûs (? 'İzzeddîn) 436, 439, 440.
 Kılıç Arslan IV (Rükneddîn) 392,
 398, 455.
 Kıpçak Ülkesi 435.
 Kırım 430, 431, 434, 435, 439, 440.
Kisât 461, 467.
 Komnenler (Sülâlesi) 384.
Komnène (*Anne*) 437.

Kodâma 419.
 Konya 381, 392, 395, 397, 405, 413,
 417-419, 453-455, 468, 483.
 Korkut Ata 438.
Kremer (Von.) 419.
 Kudayd 471.
 Kuşşâş (Halk hikâyecileri) 462.
Kûşakî (Şair. Hakîm) 482.
 Kutalmış 474-476.
 Kutbeddîn Haydar 435.
Kutbeddîn Şirâzî 444, 455.
 Kütahya 455.

L

Lampron 403.
Langlois (V.) 403.
 Lârende 400, 436.
 Lât (Put) 471, 472.
Lâtifeddîn Zekî (Şair) 479.
 Lâtin imparatorluğu (İstanbul) 401,
Latrie (Mass) 403.
Laurent (j.) 383, 428, 477.
 Lehler 439.
Leib (Bernard) 437.
 Lokman (Selçuklular'ın cediti) 475.
 Lokman (Kıssaları) 462.
Lokman (Şehnâmece) 430, 431.
Löytved (J. H.) 380.

M

Mâhân 438.
 Mahmûd (Gazneli) 450, 470-473
 Mahmûd (b. İbrahim. gazneli prensi)
 449.
 Mahmûd (Selçuklu sultanı) 476.
Mahmûd (Kâşgârî) 474.
 Mahmûd (Vâ'ız) 460, 461.
 Mahmûd Hayrânî (Şeyh) 421, 423-
 425.
 Mahmûd I (Sultan) 460, 461.
 Malkara 406.
 Manât (Put) 470, 472.
Marquart (j.) 474.
 Mâzenderân 418

Meddeddîn İshâk (Şeyh) 484.
 Medîne 470.
 Mehmed (Karaman oğlu) 452, 453.
 Mehmed I (Çelebî Sultan) 426.
 Mehmed II (bak. Fâtih).
Mehmed (Yazıcıoğlu) 430.
Mehmed Ferit Uğur 381.
 Mekke 470.
 Melik al-Nâşır (Eyyübîler'den) 392.
 Melikşâh (Selçuklu) 407, 450, 476.
Mélioransky 415.
 Memlûkler (Mısır-Suriye imparator
 luğu) 405, 408, 410, 414, 458.
 Menteşe oğulları 382, 436. 452.
 Merv 480, 482.
 Mes'ûd (Gazneli) 404, 472.
 Mes'ûd (Selçuklu) 476.
 Mes'ûd (bak. Gıyâseddîn Mes'ud II).
Mes'ûd Koman 381.
Mes'ûd Sa'd Selmân (Şair) 449.
Mevlânâ (bak. *Celâleddîn Rûmî*).
 Mevlevîlik (bak. Celâliye) 383, 394,
 422, 435, 451 - 453, 455.
 Mezdek ve Mezdekiler 443.
Mez (A.) 419.
 Mikâil (Selçuklu) 475.
Mirhwand (Ravzat al-Şafâ müel-
 lifi) 473, 479.
 Mısır 384, 408 - 416, 434, 488.
 Moğollar 386, 390, 418, 419, 431,
 437, 439, 440, 444, 452.
 Mohammed (Peygamber) 389, 427,
 435, 443, 462.
 Mohammed (Gazneli) 472.
 Mohammed b. Melikşâh 420, 476.
 Mohammed b. Yahyâ (*İmâm al-Aim-
 ma*) 483.
Mohammed al-Haîb 442, 443.
Mohammed Aksarayî 389.
Mohammed b. Hindüşâh 414.
Mohammed Kazvînî (Mirza) 405,
 415.
Mordtmann (J. H.) 428, 460.
Moritz (B.) 380.
 Mu'arrif 462.
 Mu'ineddîn Pervâne 455.

Mu'izzeddin Sâm (Gurlu Sultan) 479.
 Mu'izzî (Şair, Emîr) 482.
 Muğtafî li-Emrillâh (Halife) 476, 479.
 Murad I. (Sultan) 426.
 Murad II. (Sultan) 389, 398, 426,
 427, 429, 448.
 Mûsâ (Selçuklu) 475.
 Mustafa (Şeyhoğlu) 448.
 Mustancid Billâh (Halife) 476.
 Mustarşid (Halife) 476.
 Muzaferîler (Sülâlesi) 480.
 Muzaferreddin Mes'ûd b. Alpyürük
 (bak. Yavlak Arslan) 443.
 Müeyyed Ay Aba (Emîr) 482.
 Mükrimin Halil Yinanc 381, 382,
 392, 399, 410, 417, 459, 477.
 Mürşidîye (bak. İshâkiye, Kâzerûniye)
 429.
 Müzekkir 462.

N

Nâşır (bak. Nâşreddin Vâ'ız)
 Nâşreddin Yahyâ (Emîr. İbn Bibî)
 388.
 Nâşreddin Vâ'ız 442, 445.
 Nâşır li- Dinillâh (Halife) 420, 462,
 463, 468, 474, 483-485.
 Naşreddin Hoca 435.
 Necib 'Âşım 400, 410, 461.
 Necmeddin Dâye (bak. Necmeddin
 Râzî) 448.
 Necmeddin Râzî 441, 447, 448.
 Neş'et Köse 482.
 Nicholson (R. A.) 456.
 Nihad Sami Banarlı 381.
 Niğde 446.
 Niksar 426.
 Nizâm al-Mülk 448, 449, 476.
 Nizâmî (Şair. Gence'li) 478.
 Nizâmî-i 'Arûzî 449.
 Nisâbûr (Nişâbûr) 480, 482.
 Nuri (Gençosman) 380.

O, Ö

Oğuzlar (bak. Türkmenler) 465.

Oğuz ısyanı (Horâsân'da) 476, 478,
 483.
 Orta Asya 383.
 Orta oyunu 456
 Osman (Halife) 435.
 Osman Gazi 436 - 438.
 Osman efendi 400.
 Ölcaytu (Sultan) 431.
 Ömer (Halife) 435.
 Ömer (Emîr) 426.
 Ömer Lutfi Barkan 406, 409.

P

Papa 439.
 Paris (Gaston) 441.
 Pelliot (P.) 431.
 Pervîz ('Abbâs) 473.
 Pradelli 403.
 Prasad (İshwari) 473.

Q

Quatremère (E.) 381.

R

Râfızîler 434.
 Rambaud (A.) 404.
 Râsonyi (L.) 474.
 Râşid Billâh (Halife) 476.
 Râvendî (Müverrih) 467,
 Reşideddin (Vezir. Müverrih) 408, 421.
 Reşid Vaṭvâṭ (Şair ve münşi) 405.
 Resm-i Cinâyet 481.
 Rey 476.
 Rifat (Kilisli) 451.
 Rieu (Ch.) 393, 394.
 Ritter (H.) 451.
 Romain Diogène (Romen Diyojen) 476.
 Romalılar 404.
 Rosen (V.) 444.
 Rûm (diyâr-ı) 418, 436, 437, 447, 451,
 455, 466, 467.
 Rûmî 455.
 Rumeli (Rûm-ili) 430, 432, 438, 440.

Rumlar (Bizanslılar) 390, 401, 427, 432.
 Ruslar 438, 440.
 Rükneddîn (bk. Kılıç Arslan IV.) 455.
 Rükneddîn al-urmevî al Konevî 445.

S

(S. Ş. S)

Sadreddîn Konevî 443.
Sadreddîn Rabî'i (Şair) 479.
 Sa'deddîn b. Tâceddîn 'Ali al-Sâveci 418.
Saint-Martin 467.
Şakîb Dede 453.
 Sancar (Sultan) 505, 408, 450, 476, 478-482.
 Sarı Saltuk 430-440.
 Saruhan 436.
 Saruhan b. Ertugrul 438.
 Sâsânî 406.
Schaeder (H. H.) 425.
Schefer (Ch.) 381, 392.
Schlumberger (G.) 379.
 Selçük (Selçuk) 474, 475
 Selçuk Hatun 455.
 Selçuklular (Büyük. Hemen her yerde)
 Selçuklular (Anadolu-ı. Hemen her yerde)
 Selim I (Yavuz Sultan) 400.
Selmân (Hwâce) 392, 399.
 Sempat II. 464.
Senâî (Şair. Hakîm) 394.
 Seyf al-Devle (bk. Mahmûd b. İbrahim).
Siderskiy (D.S.) 462.
 Sinop 435, 484, 485 (bak. Cezîret al. 'Uşşâk)
Sipehsâlâr (bak. *Feridûn*) 383, 421
 Sivas 445
 Sırplar 439
Smirnav 426, 431
 Somnat 471 - 473
 Somnath patan (Somnat) 473.
Spuler (B.) 415, 418
 Suriye 384, 392, 408, 410, 434, 458

Süleyman (Peygamber) 476
 Süleyman (Kanunî Sultan) 416
 Süleyman Şah (b. Kılıç Arslan IV.) 392
 Süleyman Şâh (Osmanlılar'ın Ceddî) 438
 Sürmeli Çukur 438

Ş

Şâhanşâh (Şeddâdiler'den) 466.
 Şahne (Horasân Oğuzları'na) 481.
 Şeddâdiler 465 - 466.
 Şeddâdiler (*Ani* şûbesi) 465, 466.
 Şems al-Devle (bak. Tsğan Şâh).
 Şemseddîn Dündar Bey (Emir) 398.
 Şemseddîn İsfahânî (Şahib) 415.
 Şerefeddîn (b. Sa'deddîn al-Sâveci) 418.
 Şerefeddîn (Haşir oğlu) 455.
Şerefeddin Yaltkaya 416, 452.
Şikârî (Müverrih) 381, 396, 399 - 461.

T

(T, T)

Tabarî 461, 467.
 Tâceddîn Hüseyin 456.
Taeschner (F.) 380, 384.
Tafel 403.
 Tatar memleketleri 435.
 Tebrîz 461, 463, 467.
 Temürtas, Paşa 389, 416, 452.
 Tefvik (Ahmed) 460.
Tevhid (Ahmed) 379, 456.
 Tevrât 465.
Thomas 403.
 Tirmiz 480, 482.
 Togan Şâh b. Alp Arslan 449.
 Tokat 426, 427, 445.
 Töküş, Tökiş (Hwârizmşâh, bak. 'Alâeddîn) 414 449.
 Trabzon 427.
Tschudi (R.) 424.
 Tuğrul Bey (Selçuklu) 450, 464, 475.
 Tuğrul II (Selçuklu) 476.

Tuna 435, 440.

Tûran zemin (Hırasân) 479.

Tûs 395.

Türkce 452 - 454.

Türkiye 416, 426, 453.

Türkmenler (Anadolu'da) 452, 455.

Türkmenler (Hırasân'da. bak. Oguzlar) 480.

Tyan (E.) 409.

U, Ü

(‘u, ‘ü,)

Ulahlar. 440.

Ulu ‘Ârif Çelebi (b. ‘Ârif) 422, 450.

Umur Bey (Ğazi) 398, 399, 436 - 438.

Umur Bey (Temürtaş paşazâde) 410.

‘Uzzâ (Put) 471, 472,

Ünsî (Şair) 381, 392.

V, W.

Vaşşâf 421.

Veled (Sultan) 422, 441, 445, 450-456.

Witteck (P.) 380, 382, 403, 427, 455, 474, 475.

Y

Yakınşark 409, 413, 458.

Ya‘kûb (Kermiyan oğlu) 410.

Yârcânî (Şair) 396, 399, 400.

Yavlak Arslan (bak. Muzaffereddîn Mes‘ûd b. Alpyürük) 443, 444.

Yuan (Güreü) 466.

Yûsuf (Selçuklu) 475.

Yûsuf (Yûsufî. Şair) 441, 446.

Z

(Z, Z̄, Ż, Ž)

Za‘im al-Ceyş 455.

Zambaur (E.) 449.

Zanâdika 443.

Zeki Velîdi Toğan 418-420, 444.

Zerkûb-ı Şîrâzî 475.

Zeydân (Corcî) 419.

Zıll-Allâh 479.

Düzeltmeler

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
381	16	Baranlı	Banarlı
382	34	archéologigüe	archéologique
384	19	Taechner	Taeschner
388	30	Al-‘Alâ‘îya	Al-‘Alânîya
391	31	Seltsenkengeschite	Di Seltschuken Geschichte
391	32	den	des
391	32	1941	1943
397	16	Keçip	Kaçıp
408	16	Karl John	Karl Jahn
415	28	Melioranki	Melioranski
426	23	‘Ârif ‘Âli	‘Ârif ‘Ali
432	26	yedi yı	yedi yıl
439	23	k şeklini	ilk şeklini
453	40	بدولت سه	بدولت شاه

انیس القلوب

قاضی برهان الدین ابونصر بن مسعود الانوی

خلافت قادر

ولیکن بشکل و بهیت عظیم که از دیدنش هر دلی داشت باک ولیکن زنیك و بدو مهر و کین همه حکم در دست بو نصر بود معین بدند آشکار و نهان که از بو علی بد که از بوشجاع ³ بهد مدتی حاکم روزگار شهی از خراسان بر آورد سر جهانی و را زیر فرمان بدست مسخر بکرد و بر آورد نام که بگرفته بد ملک نمی زمین کریمی که کوی از سلاطین ربود فلک خدمتش سخت محکم گرفت ورا داد بر جمله شرق دست	بداین قادر الحق جوانی کریم عجب با تهور بد و سهمناک ¹ برو بود نام خلافت یقین زهر خوب و زشتی که در عصر بود که شاهان بتدیر ملک جهان چو بو نصر شد کارهارا صداع ² پس آنکاه سلطان ابو کالجار بدوران قادر جهان شد دگر که آن نوح بن نصر سامان بدست خراسان و اعمال کابل تمام پس از وی بدش عهد سبکتکین ⁴ ورا زاد محمود غزنین که بود چو اوسر بر آورد و عالم گرفت چو قادر بدو عهد بیعت بست	1 5 10
---	--	--------------

¹ Aslında: عجیب با تهور بد و سهمناک
² Aslında: که بو نصر سد کارهارا صداع
³ Aslında: که ارنو علی ند که از بوشجاع
⁴ Aslında: پس از وی بدش عهد سبکتکین

- 15 خود او آنچنان کشت از سروری
بهندوستان رفت سوی غزا
بزیر پی آورد خشکی و آب
میسر شدش فتحی از سومنات
چنان بود این داستا نراسب
- 20 بیامد امامی بنزدیک اوی
میان سخن گفت چون مصطفا
همان کعبه را از بتان کرد پاک
بت مہترین را کہ نامش منات
پرد و نهادش بہندوستان
- 25 ہمہ مرز ہندوستان پیشتر
چوسید نکہ کرد اندر بتان
بعلم نبوت بدانست باز
شد از فعل ابلیس دلتنگ سخت
بدو جبرئیل امین در رسید
- 30 کہ از فعل ابلیس زشت و لعین
کہ از امت تو با آخر زمان
مرورا بود شاه محمود نام
رود سوی ہندوستان بی درنگ
کشاید بشمشیر کین سومنات
- 35 کند بر در مسجدت پی سپر
ز گفتار او شاد شد مصطفا
چو از دانشومند این را شنید
کہ برد از جهان کوی ناموری
بیاورد بر دشمن دین عزرا
ہمہ کشور ہند کردش خراب
کہ افسانہ کشت از زبان روات
کہ از حکم و تقدیر و فرمان رب
بہر کونہ کرد از خبر گفت و کوی
بتکہ شدش فتح دادش خدا
سراسر بیفکنند در تیرہ خاک
بدزدید ابلیس ملعون صفات¹
بدو کرد کم راہ خلق جهان
بستند در پیش آن بت کمر
یقین کم شدہ بد منات از میان
ز کردار ابلیس و پوشیدہ راز
بفرمان دادار روزی و نخت²
بدو کرد از غیب سری بدید
نباید کہ باشی نژند و غمین
بخواہد یکی سرکشتن عیان³
کند اہل اسلام را شاد کام
جہانرا کند بر بداندیش تنگ
بر آرد منات آن ستودہ صفات
کہ تا مؤمنان را شود رہ گذر
بر آن شاه محمود کردش دعا
دل شاه محمود ازین بردمید

¹ Aslında: بدزدند ابلیس ملعون صفات

² Aslında: فرمان دادار روزی و نخت

³ Aslında: بخواہد یکی سرکشتن عیان

- همی کرد اندیشه با خویشان
 که فتی ازین گونه نمودی
 همی بادل خویشان این بگفت
 بگفتا نختم همه دوش من
 که پیوسته بد باد بد خواه را
 چه گفت از پیامبر علیه السلام
 کشاید بشمشیر کین سومنات
 بر آید چنین کاری از دست من
 اگر نیست شهرا ز سودا اثر
 نباشد چنین کارها کارما
 نباید بدین لشکر و مال راست
 بسی راه پیشست دور و دراز
 که یک تن ازو جان نیابد بدر
 شبی دیگر از درد آن هم نخفت
 شما رد بمن تومشهار خوار
 دوشب شد که در چشم من خواب نیست
 همه قصه سومنات و بس
 تو ناموس شاهی میفکن زبای
 ببدنامی ما زند داستان
 چرا بحث باید بخیره هوس²
 بخواب اندروتن فرشته بگفت
 زاندیشه دردل میاور حزن
 تو محمودی و این خدا با تو داد
 زایوان برون رفت محمود شاه
- بخود شد درون دلش خوب ظن
 چه بودی که محمود من بودی
 زاندیشه این همه شب نخفت
 بروز دگر با وزیرش حسن
 بگفتاچه اندیشه شد شاهرا
 بگفتاشنیدی که دی آن امام
 که محمود نامی ز جمع غزات
 چه کوی بود کان منم ای حسن
 حسن گفت ای شاه ازین درگذر
 کنون ما بجای سومنات از کجا
 ترا کرسوی سومنات هوست¹
 ز خشکی و دریا نشیب و فراز
 خطرهای بسیار بر ره گذر
 خجل گشت محمود و چیزی نکفت
 دگر روز گفت ای حسن زینهار
 زاندیشه دیگر مراتاب نیست
 بجانم غم و در دماغم هوس
 حسن گفت ای شاه بهر خدای
 هر آنکس که این بشنود بی کان
 زکاری که نبود بدان دست رس
 سوم شب که محمود غمکین نخفت
 که محمود مشنو تو کفت حسن
 تویی آن که آن شهر خواهی کشاد
 دگر روز از بامدادان بگاہ

¹ Aslında: ترا کرسوی سومنات هوست

² Aslında: مراحتت یابده بخیره هوس

- بگفت ای حسن هین بیارای کار
برفت وره بی کرانه برید
بسی دشت برید و دریا گذشت
سپه هرچه درپیش آمد شکست
از انجای تاسومنات کنج بود
ستد سومنات و بگردش خراب
برون از قیاس و زاندازه مال
مناتی که معبود آن خلق بود
مجوشید کشور زهر منات
پیایی رسولان فواز آمدند
بر آن تابایشان کند شه وفا
بهارا بدادند با او قرار
چهل پیل بار از زرخشک بود
وزیران و حجاب درپیش شاه
شه اندردل خویش اندیشه کرد
که دنیا ستانند و بدهند دین
که فردا من و آزر بت تراش
چو فرمان درآید ز بعد حساب
ز محمود و آزر کنندش بجوش
چون فروخت بترا و نکرفت مال
خراسان و هندوستان تا بچین
سراسر عراقین میسر بود
زشاهان بنوبویه را کم نکرد
- 65
- 70
- 75
- 80
- که زی سومناتست مارا گذار
وزان ره بکام دل خود رسید
ز کام دل خود برومندگشت
سردشمنان کرد درخاک پست¹
سپه می شکست و ولایت کشود
نمود آن گروه را فراوان عذاب²
غنیمت بیاورد آنجا حلال
از انجا بغزین بیاورد زود
بگفتند ترک بنین و بنات
که از بهر خود چاره ساز آمدند
فروشد منات و ستاند بها
که مال آوردنش چهل پیل بار
همه کس دران مال رغبت نمود
بجستند این کار و دادند راه³
بگفتان شاید ز مردان مرد
مرا نیز شینی بود اندرین
بمحرشر باشیم در خلق فاش
که تابید این دوزخ پر زتاب
که آن بت تراش است و این بت فروش
بدولت جهان شد ورا پای مال
گرفت و بیامد بایران زمین
بر اقبالش اقبال اندر فرود
که هر روز فتحی دمام بکرد

¹ Aslında: سردشمنان کرد درخاک بست

² Aslında: نمود آن گروه را فراوان عذاب

³ Aslında: جستند این کار و دادند راه

- 85 زشمس المعالی امیر ابن امیر
ستد خدمت و بر نهادش خراج
محمد پسر بود و مسعود نیز
محمد بشرق و بکابل نشست
مسعود بسپرد مرز عراق
همه هرچه می کرد قادر بکام
چو تاریخ شد چار صدسال و بیست
پیر داخت درکار او همچنان
بیست و یکم سال رنجش نمود
چو محمود رخت از جهان بر گرفت
نیاسود مسعود اندر عراق
تخت پدرشاد و ایمن نشست
چو شد چار صدسال و بیست و دو سال
چو قادر زدوران عجب پیر گشت
بمرد و پسر ماند قائم بنام
- 90 که خوانند قابوس بن و شمکیر
بر افراخت از کنبد چرخ تاج
بشاهی نشاند آن دوپور عزیز
بشاهی گرفت آن همه زیر دست
شهنشاه کردش بخوب اتفاق
اجازت همی داد کر بد امام
فلک گفت خودشاه محمود کیست
که درکار شاهان جمله جهان
دران رنج جان عزیزش ربود
تو کفتی جهان رنک دیگر گرفت
بغزین شد و کرد آنجا وثاق
هنوزست آن مرزشان زیر دست
بعمر خلیفه درآمد زوال
زهشتاد و شش سال اندر گذشت
ز بعد پدر گشت قائم امام
- 95 خلافت قائم

- 100 زقائم نکوتر خلیفه نبود
محاسن تنک بود و باریک تن
بدش ذهن و فطنت برون از حساب
درایام او ترک حاضر نبود
نظر کرد اختر بسلجوقیان
کجا باب سلجوک لقمان بنام
زخاور بر آوردسر همچو خور
فراوان پسر داشت لقمان و لیک
- 105 رخس همچو خورشید روشن نمود
ولی سخت فاضل بدان خوب ظن
هان حاذق سخت و حاضر جواب
که عالم زشاهان بترکی ربود
نشاندش بجای شهان و کیان
معین شد و کشت جوای کام
جهان شد نژاد ورا آب خور
ز سلجوک شد کار آن تخمه نیک¹

¹ ز سلجوک شد کار آن تخمه لیک: Aslında

- 110 چو سلجوك شد اصل دولت تمام
ازان سان كه بود و ازان سان كه كرد
چهارش پسر بود چون شیرین
دو فرزند بودش عجب باجمال
ز اولاد این دو نیامد کسی
ولی دو پسر چون دوشیر از کنام
پیش آمدندش کز اولادشان
چو داوود جغری بك نامدار³
- 115 كه از میکائیل زاد این دوتن
ولی بوالفوارس قلمش بنام
عراق و خراسان پرخاخت باز
که ارمینیه کافران داشتند
از انجا بقرس وبانی رسید
- 120 نبودست قرس این چنین مختصر
قلمش ستد آن و گردش خراب
بکندش ز بیخ و زبن آنچنان
چو بر کند قرس و بدو کشت باز
ز اعمال آنی دهی بدبراه
- 125 دروخانه بد شصت باره هزار
قلمش چو آورد لشکر بدر
فرود آمد آنجا و لشکر کشید
دران ده رئیس بد از کفر مست
بهر خانه شخصی فرود آورد
- 130 سزد کر ز سلجوك رانند نام
شه نشاه شد زانك بد مردمرد
که هر يك بشاهی بر آورد سر
چو موسی بیغو و یوسف ینال
کزیشان بنامدی حکایت بسی¹
که بد میکائیل و اسرافیل نام²
بر افلاك شد نام سلجوكیان
چو طغرل یکی کش جهان شد شکار
جدا شاه شد هر یکی خویشان
ز اسرافیل زاد و خود یافت کام
ب ارمینیه کرد پس ترك و تاز
که رایت بگردون بر افراشتند
و زان کافران کینه دین کشید
یکی شهر بودست بس معتبر
سرخاق شد بی سپر چون تراب
کز و داستان ماند اندر جهان
دران ره بلایی نیامد فرافز
که باشد مرین نام آن جایگاه
بهر خانه کافریرا قرار
بران ده بیامدورا ره گذر
ز چشم بدش آفتی در رسید
بیکشب چنان لشکریرا شکست
بران قوم فرش حیل کسترید

¹ کزیشان بنامدی حکایت بسی: Aslında:

² که بد میکائیل و اسرافیل نام: Aslında:

³ چو داوود و جغری بك نامدار: Aslında:

- بجانه خدا گفت پنهان که هان
 بکن امشب خدمت میهمان
 زهرچ او بخواهد بیاور بجای
 که ایمن شود مرد و آسوده رای
 بکن سیر و مست از طعام و شراب
 چو در تیره شب سرگران شد ز خواب
 چنان خفته ناکه بکیرش بجنک
 جدا کن سرشرا زتن بی درنگ
 چو آواز ناقوس آید بکوش
 سرشرا بیاور بریده خموش
 جدا هر یکی را چنین پند داد
 بفرمان او هر یکی ایستاد
 چو بگذشته شد نمی از تیره شب
 بر آمد ز ناقوس بانگ و شغب
 بریده سرشصت باره هزار
 بکرد کنیسه رسید از شمار
 قتلش بیکسوی از انجا برست
 نیفتاد او باغلامان بدست
 بیامد بسوی خراسان و مرد
 ازان درددل سال بر سر نبرد
 از ویک پسر ماندالب ارسلان
 شد از سلطنت شاه جمله جهان
 میان بست از بهر دین مردوان
 که کین پدررا شود خواستار
 بیامد بارمینیه با سپاه
 جهان کرد بر دشمن دین سیاه
 زکافر بر آورده یکباره دود
 تمی کرد ازان قوم جایی که بود
 دران کشور آن باک رای و سرشت
 زخاج و صلیب و کنیسه نهشت
 بر آورد از کفر و اهلش دمار
 بیکبارکی گرهشان تارومار¹
 وز انجای زی شهر آنی رسید
 چو آنی ازان گونه محکم ندید²
 بسی روزکاران حصارش بداد
 و کرچه قوی بد هم آخر کشاد
 پس آنگاه چندان بکشت ازسکان
 که هر گوشه رود خون شد روان
 کنیسه بجامع بدل کرد باز
 که کردند آذینه دروی نماز
 خبر رفت زی قیصر روم ازین
 که الب ارسلان بستد از کفر کین
 شهروم بدنامداری عجب
 بنام ارمنوس و دیوجین لقب³
 همه کشور ارمن و روم و شام
 وزان گونه تا حد مغرب تمام

¹ Aslında: بیکبارکی گرهشان تارومار

² Aslında: چو آنی ازان گونه محکم ندید

³ Aslında: بنام ارمنوس و دیوجین لقب

- تروخشك نیمی جهان بیشتر
 کمر بست در کین الب ارسلان
 که داند ورا خاطر هوشیار
 ز کرد سپاه آسمان شد سیاه
 زمرد مبارز سوار سترک
 که بد تیغ زن در صف کارزار
 که گیرد بر الب ارسلان ره گذر
 دیار عراق و خراسان رود²
 کند جمله را زیر شمشیر قهر
 یخشید بر لشکر از خاص و عام
 بجنید نا که دیو جین ز جای
 بیامد در ارمن بنزد خلاط
 بگفت او که باشد خود اندر جهان
 امیدش بتوفیق دادار خویش
 ز تأیید و نصرة رسیدش مدد
 که بگرفت همچون زنائش بدست
 بر آورد از دشمن دین دمار
 بهر چ از سپاهش ملک بود و میر
 دگر باره زی روم گردش روان
 بفرمان خود کرد آن مرزوبوم
 گرفته بشمشیر عالم تمام
 بیامد فلک دست بردی نمود
 بگرد آنچ بادیکران کرده بود
 بدان جایکه مدتی آرمید
- بفرمان قیصر بدان سربسر
 دیوجین چو بشنید کار آنچنان
 نه چندان سپه جمع کرد از شمار
 زمین را بپوشید یکسر سپاه
 بجز از سپاهی زخرد و بزرك
 شنیدیم که چارصدده هزار¹
 بیاورد ازین سان سپاهی بدر
 نبکنداردش تاتن آسان رود
 پردازد از اهل اسلام دهر
 بلاد عراق و خراسان تمام
 بدان کونه هول و بدان کونه رای
 بلاف و بشور و بکبر و نشاط
 از و آکهی یافت الب ارسلان
 سپه بر گرفت و بیامد پیش
 اگر چه فزون بود دشمن ز حد
 مصافش بداد و چنائش شکست
 بهم برزد آن لشکر بی شمار
 دیوجین بدستش بیفتاد اسیر
 و را کرد آزاد الب ارسلان
 دیاری که بد ارمن و شام و روم
 دگر باره شد زی خراسان بکام
 چو بر جمله آفاق خیره بود
 فلک کشته بود هر چه پرورده بود
 چوالب ارسلان سوی ترمذ رسید

¹ Ashında: شتیدم که چار صد ره هزار

² Ashında: و یازی عراق و خراسان رود

Resim 2 — *Anis al-Ḳulûb*. Kitab ve müellif ismi yazılı tezhipli sayfa (1)

Resim 3 — *Anis al-Ḳulûb*. Kitab ve müellif ismi yazılı tezhipli sayfa (2)

Resim 4 — Anis al-Ḳulūb. Asıl eserin başladığı tezhipli ilk sayfa

Resim 5 — *Anis al-Qulub*. Asıl eserin başladığı tezhipli sayfanın karşılığı

بران طرف جیحون چو بگرفت جای
بخیمه در آمد پی چا کری

چو نزدیک شد دشنه بر کشید
دوم بار چون راند زخمی درشت

چو زین گونه البارسلان شد تباه
خلیفه که بشنید ازین سان خبر

فرستاد منشور و کردش نواز
بدورش وزیر ملکشه نظام

بدید آمد آن مرد خیرات کن
هان کلب صباح ازری بخاست

بنزدیک قزوین بگرد آن حصار
چو از حال او قایم آگاه شد

ملکشه بیامد بدو با سپاه
ولیکن برو بر نشد کار کر

چو دور خلافت بقایم گذشت
پس از چار صدسال و چل سال و پنچ

فرود آمد از قلعه قلعه خدای
چنان خاک بوسان بخدمت کری
زد ناکه و سینه اش بر درید
چنو پادشاهی بهرزه بکشت
ملکشاه بنشست بر جایگاه
قوی کرد عهد پدر باپسر
ملکشاه شد بر جهان سرفراز
حسن ابن طوسی بنام¹
کز و ماند در هر دهانی سخن
که از کفر و الحاد کرد آنچه خواست
که بادا برو لعنت کرد کار
رسولش بنزد ملکشاه شد
بسی رنج برد اندر انجایگاه
مسلم بماند آن سک بد کهر
برو بر یکی رنج پیدا بکشت
زدنیا پرداخت جای سپنج²

3 خلافت مقتدی

پسر را که او مقتدی بود نام
بعلم و بزهد و بفضل و جمال

چنان باورع بود و دین دار بود
جهان بود در دور او چون بهشت

نشانند از بعد قایم امام
نبد مقتدی را بعالم همال
که اندر جهان نام بردار بود
که از عقل و داد آنچه باقی نهشت⁴

¹ Mısırâ' eksiktir.

² Aslında: درنیا پرداخت جای سپنج

³ Aslında yanlışlıkla مقتدر yazılmıştır.

⁴ Aslında: که از عقل و داد آنچه باقی نهشت

200
 ملکشاهرا تازه منشور داد
 زدنیاملکشاه چون شد برون
 که پور ملکشه محمد بنام
 برون تاخت برکیارق چو دود
 همی کرد آن سلطنت سال چند
 چهل سال و دو سال بود او امام
 چوشد چار صدسال وهشتاد وهشت² بماه محرم زدنیام برفت
 کهاو درخراسان همی بود شاد¹
 ببد فتنه از برکیارق فزون
 نبود آن زمان هشت ساله تمام
 همان مملکترا بقوت ربود
 که از مقتدی چرخ بکشاد بند
 همی راند کار خلافت بکام
 بماه محرم زدنیام برفت

خلافت مستظهر

205
 پسرش آنک مستظهرش بودنام
 جوان بود مستظهر پاک دین
 نکونامی اندوخت از عدل و داد
 همه ایمنی خواست و راستی
 چو با برکیارق همی دیدکار
 210
 ورا داد منشور و با او بساخت
 محمدکه کوچک بماند از پدر
 بکوشید با برکیارق بکین
 همان برکیارق بتدیر ورنک
 چنان تاز دنیای دون شد بسر⁴
 215
 بیاورد لشکر زمزم عراق
 یکی سر بر آورده بد درجهان
 که بدنام او صدقه ابن مزید
 پس از مقتدی شد جهانرا امام³
 ببالا دراز و بجهت سمین
 کسی را بیداد یاری نداد
 بتا بید از کثری وکاستی
 که دولت بدو داده بد روزگار
 که خود کردش چرخ با او بباخت
 بودش بزرگ و بر آورد سر
 پرا کنده می داشتش در زمین
 گهی صلح می کردوکه ساخت جنک
 پس ازوی محمد بر آورد سر
 زدولت بنیکی بجست اتفاق
 پرده باقبال کوی از مهان
 برین دال بایست فتحی مزید

¹ Aslında: (او) kelimesi olmayup mısra eksiktir.

² Aslında: چو شه چار صد سال و هفتاد و هشت

³ Aslında: پس از مقتدر شد جهانرا امام

⁴ Aslında: چنا تاز دنیای دون شد بسر

220

چو سلطان محمد شد و قصد کرد
سپاهش چو بشکست و اورا گرفت
سرشرا پیرید و بر نیزه کرد
بگرداند با کرد بازارها
بیکباره ازوی بر آورد کرد
چنان آشکارا نه اندر نهفت
بغدادش آورد مانند کرد
کز و بود دلها پر آزارها
چو مستظهر اندر خلافت بکام
چو تاریخ شد پانصد و یازده
که اورفت مسترشد نیک نام
بد بیست و پنج سال تمام
بدست اجل هم پیمودره
ز بعد پدرشد جهانرا امام

خلافت مسترشد

225

تنومند بودست و اشقر بچهر
بدش چشمهای فراخ و بزرگ¹
چو در سلطنت بود محمود جست
پس از مدتی کردش روزگار
بر آورد سر سنجر اندر شهبی
پس آنکاه لشکر بخوب اتفاق
برادرش طغرل ورا یارشد
شکستند محمود را در مصاف
در اسلام شهری بعالم نماند
جهان جمله اورا مسلم نبود
230

ز چهرش بدلها بیفزود مهر
بقدی بلند و بخوبی سترک
خلیفه برو کرد بیعت درست
جهانرا ز سنجر بر آراست کار
بگردش ز شاهان خراسان تهبی
کشید از خراسان بسوی عراق
ز پیکارها کار در کار شد²
جهان جمله سنجر گرفت از کزاف
که جز خطبه بر نام سنجر نخواند
همی روز تا روزش اندر فزود
ز دارالخلافت بجست اتفاق
بنقصان سنجر همی کرد جهد
ولی ز اندروتش نبود اتفاق
بر آورد و می جست ملک پدر

235

مکین کشت طغرل بملک عراق
بدوبست مسترشد از مهر عهد
بظاهر نجستی طریق نفاق
پس از مدتی شاه مسعود سر

¹ Aslında: بدش چشمهای فراخ و بزرگ

² Aslında: ز پیکارها کار در کار شد

- 240 زهر برادرش محمود کین
 خصومت بکرد و جلادت نمود
 که محمود را بر سر آمد اجل
 پسر ماندازو باز داوود نام
 دگر باره مسعود شد سرفراز
 بفرمان سنجر که عالم تمام
 زمستر شدش بود یاری نهان
- 245 که از سنجرش دل پر از کینه بود
 که باشد مگر قوتش آنچنان
 هم آخر ز بغداد آمد برون
 بمسعود بسپرد ملک عراق
 وزین سوی رود سپید آنچ بود
 چو آمد بنزد مراغه فراز
 اجل بر کین گاه بگرفت راه
 ز مرز مراغه ده ناوله
- 250 گروهی ازین ملحدان لعین
 بکشتندش آنجای که رایگان
 چو مستر شد آنجای که کشته شد
 ز تاریخ بود ناصدوسی که کار
 دگر باره لشکر بغداد شد
- 255 همی خواست از طغرل پاک دین¹
 ولی هم سر انجام عاجز بود
 بکوتهای آمد سراسر عمل
 بنزدیک اقسنقر اورا مقام
 طلب کرد ملک و مکین کشت باز
 بفرمان او بود نا کام و کام
 که تا او بر آرد سراندر جهان
 همی خواست مسعود را در فرزند
 که از حکم سنجر بتابد عنان
 سپاهی بیاورد از حد فزون
 قوی کرد اورا بمهرو وفاق
 بداوود داد و کرامت فزود
 بدل در املهای دور و دراز
 سر آورد کارش همانجایگاه
 بیاورد بر جان او آبله
 کشادند ناگاه بروی کین
 که هم از جهان سپر شد هم زجان
 سپاه ورا روز بر کشته شد
 ازین گونه شد در جهان آشکار
 زمرکش دل دشمنان شاد شد

خلافت راشد

- 260 پسرش آنک بودست راشد بنام
 چنان بود راشد برنک و بساز
 چهارا بیود از پس او امام
 که کس از پدر باز نشاخت باز

¹ همی خواست خواست از طغرل پاک دین: Aslında

- چنان اشقروفر به و سرخ چهر
نکو بود در علم و عدل و عمل
بجای پدر چون خلافت گرفت
نخستین مهمی که بگرفت پیش
265 بکفتا روم زی مراغه بدر
چو تابوت اورا ببغداد باز
بکوبند خلقان که حق پدر
که در خاک بیکانه اورا نماند
ورا کشت گردون بران داشتش
270 بدار الحلافه شده نوامام
برون آمد ورنج بی مر کشید
خود آنجا مرادش میسر نشد
اگر چند جهد فراوان نمود
چو شخص پدر را بدوکس نداد
275 بدیوان سنجرش آمد نیاز²
چو در ره بشهر صفاهان رسید
که ایام با او همان کرد زود
همانجایکه ملحدان لعین
بشد کار او هم زکشتن بسر
280 همان بود انجام کارش همان
جهانرا چنین لعبه بی مرست³
چنان بوالعجبها بیارد برون
پس از پانصدوسی و دوسال بود
- بسان پدر در که کین و مهر
ولیکن بد از عمر کوتاه امل¹
نخستین ره دفع آفت گرفت
سفر برگزید از دل و رای خویش
روا نیست کانبجا گذارم پدر
بیارم بباشم بدان سرفراز
بیاورد برجای و آمد بدر
در آبا و اجداد خویشش رساند
که اینرا بهین کار پنداشتش
نکرد اندرو سال چندی مقام
ز بغداد تازی مراغه رسید
هم آن کار کورفت برسر نشد
ندادند آنچه او طلب رفته بود
از آنجای رخ زی خراسان نهاد
روان شد بدان راه دور و دراز
قضارا همانجاش فرمان رسید
کجایش ازان با پدر کرده بود
کشادند ناگاه بر وی کین
شهیدش بکردند همچون پدر
بدست سکان کشته شد رایکان
فلك از پس پرده بازی کرست
کز وخیره کرد دل رهنمون
که اورا چنان واقعه ره نمود

¹ Aslında: ولیکن بد از عمر کوتاه عمل

² Aslında: بدیندار سنجرش آمد نیاز

³ Aslında: جهانرا چنین لعبه بی مرست

دوسالشی خلافت بدان نیزهیچ
 285 عیش مقتفی را همه خاص و عام
 که بس زود بودش برفتن بسیج¹
 کشیدند پیش و نهادند امام

خلافت مقتفی

سیه چرده بد مقتفی ولطیف
 ممکن بد و عاقل و نیک دان
 دوچشم سیاه و محاسن خفیف
 بدانسته احوالهای جهان
 290 چواندر خلافت گرفت او قرار
 زهرجانبی راه کینه بست
 سلاطین که بودند در دور او
 بمأوی خود کرد هر یک پسند
 شهنشاه سنجر تن آسان شده
 زشرق و زغرب آنچه اسلام بود
 برو خوانده خطبه هر آباد و بوم
 295 سلاطین اسلام در هر طرف
 همان شاه مسعود اندر عراق
 دگر شاه داوود تازه امید
 بشاهی نهاده بتبریز تخت
 همان مقتفی بسته باجمله عهد
 نه بر یکدیگر شان بشورید هیچ
 خود اندک برون آمدی از حرم
 جهانرا شر و شور بسیار شد
 خلافت بسر برد بیست و دو سال
 چو بریانصد افزود پنجاه و چار

نشورید در دور او روزگار²
 سوی کشور کس نیارند دست
 شده فارغ از مکر و از جور او
 زیکدیگر آن فارغ و بی کزند
 همانجای تختش خراسان شده
 و را برد فرمان و طاعت نمود
 رسیدی خراجش زشام و زروم
 ازو برده منشور عز و شرف
 نشسته بشاهی و خوب اتفاق
 شده شاه ازین سوی رود سپید³
 سلاطین زیکدیگر آسوده سخت
 ببغداد بنشسته فارغ زجهد
 نکردش بکین و بمهری بسیج
 تن خویشان داشتی محترم
 خود او نیز باخامشی یار شد
 و را نیز هم درآمد زوال⁴
 زمردن برآمد و را نیز کار

¹ که پس زود بودش برفتن بسیج: Aslında:

² نشورید درکار او روزگار: Aslında:

³ شده شاه ارتن سوی رود سپید: Aslında:

⁴ Mısra eksiktir.

هان اژدهایش پنباشت باز
چومر مقتفی را بیامد کذر
بحکمش بدادند خلقان قرار
که هیچ مخلوق نکداشت باز¹
پسر بود مستنجد نامور
بکردند بیعت بدو آشکار

305

خلافت مستنجد

شنیدم که مستنجد نامور
بصورة چنو بود بسیره نبود
چواوشد خلیفه توکفتی جهان
عجب سخت ماننده بد باپدر
که این خویشان را دکرسان نمود
دکر کونه شد آشکار ونهان
بهر گوشه کارها شد دکر
قضا کرد بر تختشان ترك و تاز
بکشتند داوود را ملحدان
بپرید ازو چرخ کردنده مهر
زنیش جهان کرده پهلو تهی
وز اطراف عالم سراسر زمین
چنان تا بکرفت هفتاد دخل
جفا کرد با او ز بعد وفا
بملکش درآمد زوال و زیان
که هستند ساکن بتوران زمین
همه روز کردند بامیش و بز
بصحرا و که عمر بکداشتند
نه شان نام برده کسی در جهان
بودند جمع آنچه بود پیش و کم
کزیشان شکایت بسنجر رسید
بیکجایکه جمع کشتند پاک
بشورید بر شاه سنجر سپهر
بیاسوده هفتاد سال از مهی
ز ترك و زروم و زهند و زچین
ورا برد فرمان بدوداد دخل
هم آخر بخورد از زمانه قضا
زجایی که هرگز نبودش کمان
ازین ترکانان خرکه نشین
ز قومی کشان نام خوانندغن
بخاور درون یورتکه داشتند
نه از تخمه سروران ومهان
زهر چراکاه جایی بهم
ازان سان که بدکاری آمد بدید
چو سلطان بریشان ببد خشمناک

310

315

320

325

¹ هان از دهایش بیاس باز Aslında:

- 330 اکرچه نبد درمیانشان سری
ولیکن عدد شان بد ازحد برون
بفرمود سنجرکه تا سروری
ز میران لشکرکش پهلوان
بدیشان بپیکار لشکر کشید
ازیشان بترسید سخت آن گروه
بجستند زنهار و در بندی
همه با چکرهای ریش آمدند
335 بگفتند ما شامرا بنده ایم
اگر نا که ازما بیامد خطا
چه باشد اکر زان خطا بگذرد
که با مال و باجان و فرزند و زن
اگر صد هزارست و کز بیشتر
340 زهرخانه یک رطل نقره خام
چنین کریه و لابه بی شمار
نشد لابه باشاه سنجر بسر
چومی خواست آمد بملکش زوال
همی گفت البته زان همکنان
345 همه زیر شمشیر تیر آورید
چو آن قومرا کار آمد بجان
که (بر) خاستی از دل خویشتن²
چو از بیم جان جان بکف بر نهاد
چنان لشکر سنجر نامدار
- که بودی ز شاهان چونام آوری
ز اندیشه مرد بخرد فزون
پرخاش ایشان کشد لشکری
امیری بزرگ و سپاهی کران
چو نزدیکی مرز ایشان رسید
که بد هیت و پادشاهی شکوه
نمودند خواری و افکندگی
بزاری و زنهار پیش آمدند
بفرمان او مرده و زنده ایم
قضا بودوبس نیست کس با قضا
برین قوم بسیار رحمت برد
فدا کرده باشیم ما خویشتن
دهیمش زهرخانه یک پسر
رسانیم سوی خزینه تمام
بگردند و گفتند با شهریار
قضا هر زمان کرد خشمش بتر
قدر نیز بروی بگرداند حال
نخواهم که یک تن بماند بجان
زن و دختر شان اسیر آورید¹
رسیدش سرکارد با استخوان
زمال و زجان و زفرزند وزن
ازان جنک هر یک بجان ایستاد
شکستند و کردند شان تارومار

¹ Aslında: زن و دخترشان اسیر آورید

² Aslında güve tarafından yenilmiş olan bu kelimenin بر olduğu tahmin olunabilir.

- 350 ازان سهم و ناموس و لاف و هوس
چو افتاده شد صعب کاری چنین
دلاور یکی نامدار پهلوان
برفت آن سپهدار و برد آن سپاه
بدست غزان زار بشکسته شد
355 چه قصه کنم همچین تاسه بار
شکسته شد و کارها شد تباه
غزانا دگر گونه کردید حال
زهر گونه ساز و زهر گونه برک
پردند و ترکان توانگر شدند
360 بسوی ولایت برون آمدند
بجایی رسید آخر آن کاروبار
شهنشاه سنجر بنا کام و کام
سپاهی زحد و ز اندازه بیش
روانه شد و نزد ایشان رسید
365 ادرا نکه داشت وز جایگاه
فرستاد زی خدمت او رسول
شهنشاه دور زمانه تویی
کنهان مارا ز ما درگذار
زخرد و بزرك و ز برنا و پیر
370 بیك جان شیرین محابا بکن
بد از کین بدل ریش کشته کهن
همی گفت هر کس که شاه جهان
ز نا که قضای بد اندر رسید
چو صف بر کشیدند اندر مصاف
- نماند از سپاه و سپهدار کس
ببفزود اندر دل شاه کین
کزید و بدادش سپاهی کران
ورا نیز شد کار دولت تباه
سپاه و سپهدار دل خسته شد
سپه شد بدیشان فزون از شمار
نه لشکر بماند و نه ناموس شاه
غنیمت گرفتند از اسباب و مال
ز اسب و سلاح و زخفتان و ترک
جدا هر یکی میر و سرور شدند
ز سنجر بقوة فزون آمدند
که شوریده شد کار بر شهریار
بپیکارشان کرد عزم تمام
بیاورد و خود نیز بانفس خویش
از انجا چو غز چتر سلطان بدید
نجنبید و ناورد پیش سپاه
بگفتا بکن توبه ما قبول
بشاهی ز شاهان یگانه تویی
که این بود از فتنه روزگار
ترا بنده باشیم فرمان پذیر
دگر هر چه بایدت باما بکن
کجا در کرفتی بشاه این سخن
چگونه کند صلح با ترکان
سخن در درازی چه باید کشید
در آمد غز از راه جهل و کزاف

- 375 سپاه شهنشه چنان بر شکست
 کریزان چنان درهزیمت براند
 غزرازا چو دولت بر آورد سر
 جهان کیر کشتند وجویای گاه
 ببلخ ونشاور ومرو وهری
 380 گرفتند جمله خراسان بقهر
 زبس ظلم وبس فتنه انکیختن
 زقتل امامان وارکان دین
 زاشکنجه مهتران ومیران
 نه آن رفت کان کنجداندر بیان
 385 وزانجای درمرو رفتند باز
 زعجز و ضرورت جهان شهریار
 شه ازمروتنها برون رفت زود
 شه تاج بخش ومه تخت کیر
 بدست غزان ماند شاه جهان
 390 چنان پادشاهی ندید آنچ دید
 اگرچه هم ازدست ایشان بجست
 ولیکن دران غصه پرداخت جای
 خدایش زرحمت نصیبی دهاد
 که ازجمله نسل سلجوقیان
 395 ازین درسخن بر سخن زان فزود
 چو پانصد بهفتاد ودو در رسید
 که مستنجد ازدهردون رخت بست
 که سنجر بصد جهد از دست جست
 که تا مرو در هیچ جایی نماند
 بهانه کجا ماند آنجا دگر
 براندند سوی خراسان سپاه
 ازیشان بهر شهر شد لشکری
 که زان نوش بر اهل اسلام زهر¹
 زبس خون خلق جهان ریختن
 که بودند هر یک نکهبان دین
 زرسوایی نامور دختران
 ویا گفت شاید ازان داستان
 که بود اندرو سنجر سر فراز
 زجوری که دیده (بود) از روزگار²
 که مرکش به از زندگانی نمود
 بیفتاد دردست ترکان اسیر
 شه از آشکار واسیر از نهان
 زرنج فلک جور بی مر کشید
 بترمد برفت وبدانجا نشست³
 قرستاد جان زی جوار خدای
 که آراسته بد بدین وبداد
 حکیمان خواندند صاحبقران
 که در دور مستنجد این جمله بود
 رسن را اجل سوی چنبر کشید
 چو دیگر خلائق زمردن برست

¹ که نون نوش بر اهل اسلام زهر: Aslında:

² زجوری که دیده از روزگار: Aslında:

³ بترمد برفت و هم بدانجا نشست: Aslında:

خلافت مستضی

400 پسر بود ولی عهد او شد امام
درین دور آخر چنوکس ندید
بزهده و دیانت چوسالی چه چار
کچون مستضی از زمانه نجاست
که آن مستضی بود عباس نام
که شرط خلافت بجای او رسید
برآمد برآمد ورا روزگار
بهفتاد و شش بود تاریخ راست

خلافت ناصر

405 ولی عهد او ناصر دین که هست
امامی بعلم و بدین و بداد
برنک اشقرست و برخ ترک چهر
بمحکم رسالت بدو این ضعیف
بدار الخلافه دو بارم رسول
چو تاریخ را بود هشتاد و چار
چو زی ارمنم اتفاق او فتاد
رسیدم بدان درکه و آن حرم
فزودم ازان آستان بایکاه
بیک مجلسم هم اجازه رسید
زهرچ ان بدستار دادی سزاست
ازو باز کشتم بصد دارو کیر
کنون خود حکایت چنان می رسد
چنین راحت و رونق دین و داد
زما زان سبب او سزای دعاست
ز جمله بدی کرد خالی جهان

410 هنوزش خلافت کنون زیر دست
که دادار بسیار عمرش دهاد
ز خوبی برو مهر کسترده مهر
رسیدست و دیده جوانی لطیف
فتاد اتفاق و بکردم قبول
مرا عنزم حج بود آن روزگار
شه ارمن آنجا رسالت بداد
شدم زاستان بوس او محترم
ز تشریف و عز و بزرگی و جاه
بمنبر دعای خود از من شنید
مرا شد ز درگاه او جمله راست¹
بمنشور و با سنجق و بار کیر
که خیرش بجمله جهان می رسد
ندارد کس از اهل بغداد یاد
کاماتش در دور سلطان ماست²
جهان شد ز خیرات او چون جنان

¹ مرا شد ز دکاه او جمله راست² کاماتس در دور سلطان ماست

- خدا هر چه نیکست با او کند
 خلیفه چنانست و سلطان چنین
 که درعهد او شاه شد تاج دار
 همان صورت و سیرت او شنید
 گرفت و ازو شد جهان نیکبخت
 تولا بدو کرد و زو عهد جست
 که آغاز دولت زدین کرده اند
 همان رسم و آیین پیشین گذشت
 چو بنیاد بر دانش دین نهاد
 بدو کرد در سلطنت اقتدا
 همان نعمت و حرمت و پایگاه
 زالقاب عالی بجاه ومهی
 زهر تحفه بی مر و بی دریغ
 لباس فتوة که بد یادگار
 سزاوار اهل وفا و رضا
 که صافی شود خلق را اعتقاد
 بشاهی او اهل دین را رضاست
 ندیدند شاهان دیگر بخواب
 بنازد شه عز دنیا و دین
 بهردل بگردست مهرش بدید
 که بسرشت مهرش بدلها خدای
 که مهرش نورزد بجان و خرد
 نباشد پیمان او استوار
 که درکس بچشم وفا ننکرد
 ازونیز نام نکوهش فتاد
- چو باشاه ماعهد نیکو کند
 سپاس است از ایزدکه بر اهل دین
 خلیفه بنازید و کرد افتخار
 خبر چون زسلطان بر او رسید
 که در اول عهد چون تاج و تخت
 بآیین و رسم شهان نخست
 سلاطین اول چنین کرده اند
 کنون شد که عالم دگر کونه کشت
 شه ما که عمرش بی اندازه باد
 زدارا خلافه بکره ابتدا
 که تا لاجرم آن بزرگی و جاه
 زعهد وزمنشور شاهنشهی
 زچتر وزسنجوق و مرکوب و تیغ
 جز از خلعت سلطنت شاهوار
 زجد و پدر تا علی مرتضا
 فرستاد از غایت اتحاد
 بدانند کو هست سلطان راست
 ز تشریف کو دید من کل باب
 نه تنها خلیفه زمان وزمین
 خدا شاه مارا نکو آفرید
 مرا باری ازدل چنینست رای
 ندانم کسی کاندرو بنکرد
 کدامین دلست آنک اودوستوار
 جهانرا نکوهیده دارد خرد
 چو در خدمت شه جهان ایستاد
- 420
- 425
- 430
- 435
- 440

- 445 بشاهیش دنیا چنان خوب شد
ازین هر چه کفتم بمهرش مرا
ازان سان که اندر زمستان بهار
شود طبع فرتوت کشته جوان
زپیری نشاطم بدل مرده بود
چوشاهی اودر زمانه بدید
سبب گر هوایش نبودی مرا
- 450 که اندر دل خلق محبوب شد
بدیدست بر صدق دعوا کوا
دگر کون کند کسوت روزگار
همان حال مرده بیابد روان
کل خاطرم خشک (و) پژمرده بود¹
بمداحی وشعرم اندر کشید
من وشاعری از کجا تا کجا
نکه داشتم چون ثوابت برج
بکردم بر تخت او پیش کس
کزین سان نکفتند ازین پیشتر
که منظوم دیدم قصص را دگر
همان قصه خلقت آدمست
رسیدست مارا ازین شاه بهر
غرامت بود بر من آنکه بجان
ز نام شهنش زیوری ساختم
تنش همچو جان جاودان زنده باد
- 455 چهل سال وشش سال دری بدرج
چو او شاه شد بادل وطبع خوش
چو قیمت سخن را ازین پیشتر
اگر کس دهد از زمانه خبر
از انجا که آغاز این عالمست
چنان تا با امروز کز دور دهر
کسی گفته باشد چنین داستان
بکفتم و این بود پرداختیم
روبر هایون و فرخنده باد

در ختم کتاب و اندر نصیحت

سلطان عزالدین غالب خلدالله ملکه

- 460 خدیوا شها خسروا به سخن
اگر ختم این داستانهای خوب
بود بر نصیحت به آید مکر
بود خوب نزد خدا و رسول
باید شنیدن زپیر کهن
که دارد ز نامت نشانهای خوب
که ختم سخن قول حق خوبتر
زیران نصیحت ز شاهان قبول

¹ کل خاطرم خشک پژمرده بود : Aslında

- نصیحت بود نه نفاق و ریا
 خدایت ز محض هنر آفرید
 ترا قوت دانش و عقل هست
 بنزد خرد صورت نیک و بد
 نیاید بدید از ددی جز بدی
 ازین هر دو دادار دانات کرد
 چومی دانی و می توانی چه ماند
 مقابل کن اندر همه کارها
 رضا بر کزین و هوارا بمان¹
 جهان آن زمان طالب پادشاست
 کرا نیت و فعل نیکو بود
 زروی حقیقت چو دانی یقین
 جهان بی من و تو بسی بوده است
 بگفتن (ازین سان) سخن کی توان²
 ولی چون خرد بر هوا غالبست
 بدو هر چه معقول کوی رواست
 چو دانی که از خسروان کس نماند
 مده صحبت نیک مردان زدست
 بهر جا که بنشین و می دوی
 اکر بدسکالست اکر نیک خواه
 همی شرم دارم ازین بیشتر
 مبادا که درد دولت هیچ چیز
 کجا دانش آمد کز یهانشاست
- محل قابل اینک ترا کیمیا
 زهم چو توان مر ترا بر کزید
 مبادت ازین هر دو کوتاه دست
 زروی مثل چون فرشته ست و دد
 چنانک از ملک نیکی و بخردی
 برین هر دو خصلت توانات کرد
 جهان جز بنیکی نبایدت راند
 هوای ترا بارضای خدا
 بدین نیک نامی بگیری جهان
 که امروز در دهر قحط وفاست
 همه میل دولت بر او بود
 که این هر چه بینی نماند چنین
 که هر دور دور کسی بوده است
 خصوصا که با پادشاه جوان
 نکو نامرا در شهی طالبست
 نرنجد خردمند از قول راست
 نکوی کزین کس جهان بس نماند²
 که هستند نیکان بهر جا که هست
 بهر کس که کوی و یا بشنوی
 یکی جو ز ناموس شاهی مکاه
 برانم پیاده ازین بیشتر
 بنزد تو باشد زدانش عزیز
 بدانش همه کارها کشت راست

¹ همان yerinde بران olması da akla gelebilir.

² Aslında güve tarafından yenilmiş olan bu kelimelerin ازین سان olduğu tahmin olunabilir.

- بمحمدالله از دانش و عقل و رای
نکویم ازین پیش چیزی دگر
هر آنچه از سلاطین شنیدی و دید
تو آنرا مکن ضد آنرا بکن¹
- 490 نه شاه جهانرا بدین حاجتست
چو کستاخ گردد دلیری کند
ز کوینده هر سان سخن بشنوند
زهرچ آن پسندست بر رای شاه
495 خدایم کوا هست کین زرق نیست
خود اکنون مرا جان ز عمر طریل
بگویم که زی آخرت چون فرست
دل نیست قانع یکی یابدو²
- 500 ترا هست بسیار حاجت بدو
ز دریا یکی قطره را کم شمار
یکی نی بروی بیچاره رسی
جواب سؤال اکر نی شود
الاتا باعطا و منع از جهان
ترا عمر یادا بشادی و ناز
505 بهر عزم یاری ده تو خدا
شده با تو فتح و ظفر هم عنان
بداد و دهش ملک آراسته
خرد در همه کارت آموزگار
نکو خواه تو بر فلک برده سر
دعای سحرگاه برهان پیر
- بدادست چندانک باید خدای
همان به که باشد سخن مختصر
که نامد پسند و دلت زان رمید
همینست کوتاه کردم سخن
ولیکن ز کوینده این عادتست
چو روبه لقب یافت شیری کند
پسندند و بعضی بدان بگردند
قبولش کن از بنده نیک خواه
که از مهرشه تا بجان فرق نیست
فتادست در کوچگاه رحیل
زدنیام خشنود بیرون فرست
که حاجت ده (ما) خدایست و تو³
- مرا نزدشه یک و سه آرزو
بیک نی دوسه آرزویم بر آر
بهست از هزار آری با رسی
مرا لفظ حاجت بمعنی شود
بود نی و آری روان بر زبان
زهرچه درازی پذیرد دراز
سر دشمن از تن بتیغت جدا
شهان جهان در رکابت دوان
تراداده هر چه از خدا خواسته
بتو شادمانه دل روزگار
عدویت شده در زمین بی سپر
ترا با رضای خدا دستگیر

¹ Aslında: تو آنرا مکن ضدست آنرا بکن

² Aslında: دل نیست قانع یکی تا بدو

³ Aslında: که حاجت ده خدایست و تو

فهرست نامهای خاص

[Rakamlar beyitlerin sıra numaralarına göredir.]

ا	177, 391. ترمذ 320. خراسان (bak : توران زمین)	سنجر 228, 229, 232, 233, 236, 244, 246, 247, 275, 292, 314, 325, 329, 342, 344, 360, 362, 375, 385. سومنا 18, 34, 44, 47, 48, 54, 62, 66, 67.	
ب	23, 27, 28, 30, 98. ابلیس 7. ابوالجار 153, 173, 408. ارمن 152, 155, 164. ارمنوس دیوجین 171. 118, 119, 143. ارمنیه 78, 80. آزر 113, 117. اسرائیل 242. اقسنقر آتابک 141, 151, 155, 160, 166, 172, 177, 182. آلپ آرسلان 120, 125, 147. ائی 82. ایران زمین	ج 29. جبرائیل 178. جیحون 82, 316. چین	ش 153, 173, 294. شام 32, 36, 44. شاه محمود 14, 88, 293. شرق 85. قابوس بن وشمگیر) شمس المعالی 408. شه ارمن
ح	41, 45, 46, 52, 55, 59, 62. (وزیر محمود غزنوی) حسن 185. (نظام الملک) حسن بن طوسی 8, 10, 82, 118, 140. خراسان 161, 163, 174, 229, 230, 274, 292, 378, 380.	ح 165. خلاط 242, 250, 297. داوود سلجوقی 313. 115. داوود جغری	ص 187. (حسن بن صباح 217. صدقه ابن مزید 276. صفاهان
د	220, 248, 258. (دارالخلافه) بغداد 266, 271, 299, 406, 415, 427. 199, 201, 204, 212. برکیاروق 213. 509. برهان 379. بلخ 84. بشوبویه 117. (قتلمش : bak) بوالقوارس 6. بوشجاع 6. بو علی 4, 6. بو نصر	ر 259, 260. راشد (Halife) 250, 297. رودسپید 153, 172, 173, 294, 316. 187. ری	ط 115. طغرل بک 231, 235, 239. طغرل سلجوقی
س	11. سبکتکین 105, 107, 108. سلجوک 104, 114, 394. سلجوقیان	ع 398. (مستفی : bak) عباس 89, 95, 118, 161, 163, 215, 233, 235, 249, 296. 83. عراقین	
ت	298. تبریز 103, 316, 359, 388. ترک، ترکان 320, 372. (غز : bak) ترکمانان		

عزالدين غالب 436.
المرتضى (علي) 432.

غ

غرب 293.
غزان 321, 354, 357, 374,
377, 389.
غزنین 69, 95.

ق

قابوس بن وشمكير 85.
قادر (Halife) 1, 8, 14, 90.
قايم (حليفه) 99, 100, 189,
192, 194.
قتلمش 117, 122, 127, 139.
قوس 120, 121, 124.
قزوين 188.
قلعه خدای 178.
قيصر روم 151, 154.

ك

كابل 10, 88.
كعبه 22.

ل

لقمان 105, 107.

م

محمد غزنوی 87, 88.
محمد سلجوقی 200, 211, 214, 218.
محمود غزنوی 12, 37, 39, 51,
58, 59, 60, 61, 80, 91,
94.
محمود سلجوقی 227, 232, 239,
241.
مراغه 251, 253, 265, 271.
مرو 376, 385, 387,
مهرين 225.
مستشد (Halife) 224, 236,
245, 256.
مستضی (Halife) 398, 401.
مستظهر (Halife) 205, 206,
222.
مستنجد (Halife) 306, 308,
395, 397.
مسعود غزنوی 87, 89, 95.
مسعود سلجوقی 238, 243, 246,
249, 296.
مصطفى (محمد) 21, 36.

مغرب 153.

مقتدی (Halife) 194, 195, 202,
205.

مقتنی (Halife) 285, 286, 299,
306.

مکه 21.

ملجندان 254, 278, 313.

ملکشاه 182, 184, 185, 189,
190, 198, 199, 200.

منات 23, 26, 34, 69, 70, 72.

موسی بیغو 111.

میكائیل 113, 114.

ناصر (Halife) 402.

ناوله (ديه) 253

نشابور 379,

9. سامانی) نوح بن نصر

هری 379.

هندستان 16, 17, 24, 25,
33, 81, 316.

ی

یوسف ینال 111.

Türk

UMUMİ FİHRİST.

UMUMİ BİR BAKIŞ (379-458).

I. Yerli kaynakların ehemmiyeti ve basılmış yerli kaynaklar (379-385). — II. Basılmamış kaynaklar (385-387). — III. Vekayinâmeler: A. *Anîs Al-Çulûb* [Burhân Anevi. XIII. asır] (388); B. *İbn Bibî Selçuknâmesi* [Hüseyn al-Ca'ferî. XIII. asır] (388); C. *Tezkire-i Aksarayî* [Mohammed Aksarayî. XIV. asır] (389); D. *Al Veled al-Şefik* [Ahmed Nigidî. XIV. asır] (391); E. *Târih-i âl-i Selçuk* [Anonim. XIV. asır] (392). — IV. Kaybolmuş vekayinâmeler: A. *Selçuklu Şahnâmesi* [Emîr Ahmed Kânî. XIII. asır] (393); B. *Selçuklular Şahnâmesi* [Hwâce Dehhânî. XIII. asır] (396); C. *Selçuknâme* [Ahmed Nigidî. XIV. asır] (398); D. *Umur bey Vekayinâmesi* [Hwâce Selmân. XIV. asır] (398); E. *Karaman Şahnâmesi* [Yârcânî. XIV. asır] (399). — V. Diplomatik kaynaklar. I. Muhabere ve mukaveleler (402), II. Fetihnâmeler (403), III. Ferman ve nişanlar (404); IV. Hükümdarların hususî mektupları (405); V. Sayım ve tapu defterleri (405); VI. Kanunnâmeler (407); VII. Kadı sicilleri (409); VIII. Vakfiyeler (410). — VI. Sair edebi kaynaklar: I. Münşeât mecmuaları: *At-Tarassul ilat-Tavassul* [Bedreddin Rûmî. XIII. asır]; *Ravzat al-Küttâb* [Abû Bekr Zekiyeddin Konevî. XIII. asır]; *Mektûbât* [Mevlânâ. XIII. asır] (413). — II. İstifâ kitapları (417); III. Evliya menkabeleri: *Mevlânâ menkabeleri* [Sipehsâlâr ve Aflâki]; *Baba İlyâs Horasânî*, *Mahmûd Huyrânî*, *Hacı Bektaş*, *Hacım Sultan*, *Ahi Evren*, *Hârûn Velî*, *Kaygusûz* menakibnâmeleri [XIV. asır] (421). — IV. Tarihî romanlar: *Dânişmendnâme* [Ârif 'Alî. XIV. asır] (427); *Saltuknâme* [Abû'l Hayr Rûmî. XV. asır] (430); V. İlmî ve edebi eserler: *Kıştâs al-'Adâle* [Mohammed al-Ha'îb. XIII. asır] (443); *Kitâb-ı Tahalluş* [Anonim. XIII. asır] (443); *Fütuvvetnâme* ve *İşrâkât* [Nâşır. XIII. asır] (445); *Hâmûşnâme* [Yûsuf. XIII. asır] (446); *Mirşâd al-'İbâd* [Necmeddin Râzî. XIII. asır] (477); Mesnevîler ve Divânlar (448); *Sultan Veled Divânı* [XIII. asır] (451).

I. ANÎS AL-ÇULÛB (459-485).

I. Nushanın tavsifi (460); II. Müellifin hayatı (463); III. Eserin tarihî kıymeti; Gazneliler ve Somnat fethi (470); Selçuklular devri (474); Kutalmış ve Alp Arslan (445); Sultan Sancar ve Oğuz ısyanı (478); Halife Nâşır ve 'İzzeddin Keykâvûs I. (483); Netice (485).

UMUMİ İNDEKS (487-495).

DÜZELTMELER (495).

ANÎS AL-ÇULÛB'un farsca metni (497).

HAS İSİMLER FİHRİSTİ (520).

UMUMİ FİHRİST (522).

Ayrıca 5 levha vardır